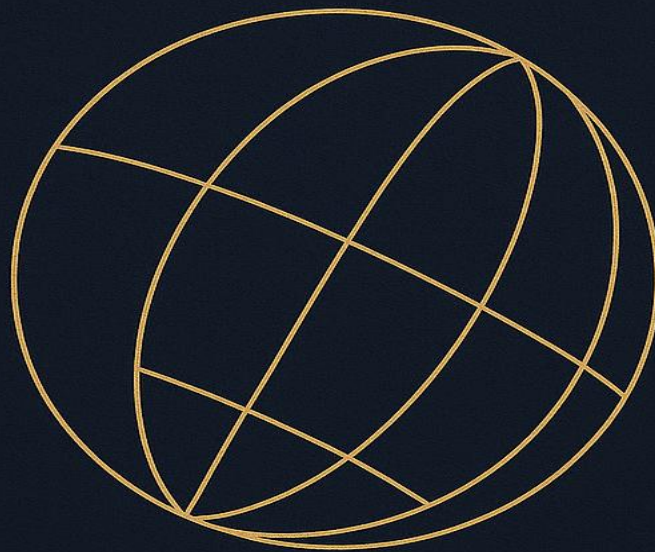

GLOBAL
SPECTRUM
OF RESEARCH
AND
HUMANITIES

VOL. 2, NO. 4 (2025): AUTUMN

■ The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH)

ISSN-L: 3007-9136

A Quarterly Peer-Reviewed Open-Access Journal

📍 *Published in Azerbaijan | Accessible Worldwide*

✉ Contact: editor@gsrh.net ☎ +994 51 357 2307

■ About the Journal

The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH) is an international, peer-reviewed, open-access academic journal based in Azerbaijan. GSRH aims to foster interdisciplinary dialogue and disseminate cutting-edge research in the humanities and social sciences. By embracing **Azerbaijani, English, Russian, and Turkish** as languages of publication, the journal ensures inclusive and diverse academic communication.

Vision & Mission

GSRH is dedicated to:

- ◆ Promoting interdisciplinary collaboration in the humanities and social sciences
 - ◆ Encouraging multilingual global academic exchange
 - ◆ Ensuring free and open access to quality research
 - ◆ Upholding rigorous peer-review and editorial integrity
-

Key Information

- **Publication Frequency:** Quarterly (Four issues per year)
 - **Article Languages:** Azerbaijani, English, Russian, Turkish
 - **Format:** A4 (digital and print)
 - **Access:** Free, open-access model
 - **Archiving:** Indexed in **LOCKSS** and **CLOCKSS** for long-term preservation
-

Focus and Scope

GSRH publishes original research and theoretical articles in:

- Literature, Linguistics, Cultural Studies
- Sociology, Psychology, Anthropology
- History, Philosophy, Political Science
- Education, Ethics, Media Studies

Submissions are peer-reviewed through a **double-blind** process to ensure academic excellence, innovation, and relevance.

Author Responsibilities & Copyright

Authors certify that their submissions are original and comply with all copyright laws. By submitting, authors grant GSRH the right to publish and distribute their work under open-access principles.

Editorial Team

Editor-in-Chief

- ◆ *Hasan Alisoy*

Lecturer, Senior Teacher, Nakhchivan State University

Deputy Editors-in-Chief

- ◆ *Ilhama Mammadova*, PhD in Philology, Associate Professor

Head of English Language and Translation, Nakhchivan State University

- ◆ *Leyla Safarova*, PhD in Philology

Deputy Director, Foreign Languages Center, Azerbaijan State Pedagogical University

Executive Secretary

- ◆ *Gerda Urbaite*

EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education

Contact & Address

 Email: editor@gsrh.net

 Phone: +994 51 357 2307

 Address: Alince Mah., Bina 5, Ev 15, Nakhchivan, Azerbaijan

Contents

Contents	6
A Comprehensive Review of the International Political Economy System (From the Past to the Present), Mohammad Ekram Yawar, Abdul Jamil Sharify, Atiqullah Matin	7
From Echo Chambers to Critical Dialogue: A Comparative Case Study of Social Media-Based Pedagogy For Addressing Scientific Misinformation, Hasan Alisoy	34
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual hazırlığı və inkişafı, Solmaz Rafiq qızı Cabbarova.....	47
The Legal and Institutional Framework of State Investment Programs: Azerbaijan in Comparative Perspective, Əli Qədimov, Yunis Xəlilov.....	58
MƏDƏNÇIXARMA SƏNAYESİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBLƏRİ, Mehdi Baghirov.....	68
Phraseological Units in Russian and Azerbaijani Languages: A Comparative Linguistic and Translational Study, Sedaqet Resulova, Namiq Abbasov	78
Fərabinin Cəmiyyət Konsepsiyası və Lider, Pasha Guluzade.....	93
TƏRCÜMƏ ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÜSLUBİ VƏ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ: ORİJİNAL MƏTNLƏRLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL,Elburus Veliyev	98
The State of Organization of the Management System and its Characteristics, Narmin Mirzazada	106
The Role of English as a Medium of Instruction (EMI) in Science Classrooms in Azerbaijan: Opportunities and Challenges, Leyla Safarova.....	114
Mübadilə sferasında marketingin yerinə yetirdiyi funksiyalar, Nəsimi Abbaszadə, Zaur Müşkiyev	134
Mind the Gap: A Comparative Study of Faculty and Student Readiness for AI-Integrated ELT in Azerbaijani Higher Education, Zarifa Sadigzade.....	144
Trends in the Application of Bilingualism in Special Educational Institutions, Tavakgul Cavadova, Sadaqat Nuriyeva, Anar Həmidov, Səbinə Əliyeva.....	170
Межкультурные параллели в пословицах: общая мудрость и национальные особенности, Mahir Babayev	183
Münaqişələrin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə təsiri, Gülnara İsmayılova, Anar Hüseynov, Validə Sahyeva.....	193
Маленький Человек В Реалистической Прозе: От Гоголя До Зощенко, Nuride Ganbarova	204
Dilin yaradıcılığının mümkün mənbələri və nəzəri mülahizələr, Ayəddin Əliyev	212
Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında regional əməkdaşlıq, Enes Yıldırım	218
Зелёная фискальная политика и устойчивое развитие в международной практике и в Азербайджане, Inci Mikayılova	229
The Image System of Mythical Heroes in Azerbaijani Geographical Legends and Their Poetic Functions, Zuleykha Zeynalova.....	238
Folklor mətnlərində zaman: Azərbaycan və ingilis folkloru kontekstində tədqiqat, Aysel Kazımova	246
Editorial Team.....	256

A Comprehensive Review of the International Political Economy System (From the Past to the Present)

¹ Mohammad Ekram Yawar, ² Abdul Jamil Sharify, ³ Atiqullah Matin

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203001>

Abstract:

Today, a large share of scientific achievements in the natural sciences is due to the existence of laboratories that determine the truth or falsity of the calculations of natural scientists in a short time; however, the conditions in the field of humanities are completely different.

In the humanities, the laboratory of history is used to test hypotheses; Therefore, the previous article attempts to examine the history of international relations in a mixed manner with the history of international economics in order to examine the variables and characteristics that have influenced the formation and evolution of the international political economy system.

The question of the present research can be posed as follows: What has been the course of formation and evolution of the current international political economy system? In response, it should be said that the political units that achieved a kind of economic hegemony after the fourteenth century AD played a fundamental role in the formation and evolution of the international political economy system, relying on two variables: investment in the international system and access to modern technologies. The present study is based on the assumptions of the scientific-empirical approach, and aims to examine the formation and evolution of the current international political economy system using a comparative approach. The research method of this paper is also of the fundamental type, material and process studies. The research discussion shows that the formation of the international political economy system has been within the framework of the competition of economic hegemonies over the past five centuries, and each of these players has played an important role in this regard by relying on technological and capital changes alongside institutional innovations.

¹ Prof. Dr. Mohammad Ekram YAWAR, Dean of the Faculty of Law, International Science and Technology University, Warsaw, Poland. Email: ekram.yawar@istu.edu.pl. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3198-5212>

² Lec. Abdul Jamil Sharify, Head of Department of Management Information Systems, International Science and Technology University, Warsaw, Poland jamil.sharify@istu.edu.pl, <https://orcid.org/0009-0001-0727-6726>

³ Atiqullah Matin Master's Economics (by industries and spheres) Termiz University of Economics and Service, Atiqullahmatin@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-0715-5804>

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

Keywords

International political economy, international political economy system, international political economy system, History of international relations, economic hegemony

1. Introduction

Today, a large share of humanity's scientific achievements in the field of natural sciences and technology is owed to the existence of laboratories with advanced equipment that determine the truth or falsity of the calculations and results of natural scientists in a short time frame.

It is natural that scientists can make the necessary corrections by quickly observing the results of their hypotheses and theories in the event of deficiencies and shortcomings; Or to ensure their validity and to apply them practically on a large scale. It is clear that the advantage of being inexpensive, of being quick and accessible results, as well as the possibility of conducting repeated experiments under different conditions, has not been without effect on the rapid progress of these scientific branches. With all these conditions in the technical and natural sciences, the conditions in the field of humanities are completely different. Given the focus on human behavior and actions; the fact that the study of these actions is not limited to a specific person, group, or population; and, most importantly, the involvement of the element of choice in human behavior, virtually none of the advantages of natural science experiments apply to the human sciences.

Simply put, the advantage of low-cost experiments does not apply to the human sciences; Because in the humanities, the main subject is man, and the high value placed on human life prevents humanists from being able to comfortably study all dimensions of human collective life.

For example, a humanities scholar cannot simply study the impact of human disasters such as war or natural disasters on the economic stability of countries by identifying a disaster at the national or global level. This action could undoubtedly affect or disrupt the lives of many people. The advantage of rapid results, easy access, and repeated testing under different conditions is also not available for testing in the human sciences.

For example, a chemist can observe the result immediately by combining two substances and creating a chemical reaction and repeat it several times to achieve a definitive result or to study the results of the reaction of different substances with each other; But in the same example of studying the impact of human disasters on the economic stability of countries, a humanities scholar cannot simply test a hypothesis by creating a war or an earthquake, or by repeating it. At best, this scholar is forced to wait for a disaster to occur in order to reach a preliminary conclusion.

Without a doubt, one of the reasons why the human sciences, like the natural sciences, have not made such revolutionary advances as the Industrial Revolution, is the lack of laboratories. Some disciplines, such as psychology, only study a group of people with certain characteristics; disciplines such as sociology and economics are concerned with the study of a nation and society; And disciplines such as international relations and international economics have a wide range of studies as large as the nations and countries of Korea. The first two groups have much easier study conditions than the third group; because they have a smaller scope of studies; but the third group

has more complexities due to its breadth. However, humanities researchers, especially in the third category, use another laboratory called history to overcome some of these complexities.

With all these interpretations, the collective history of human life has a high potential for different and sometimes contradictory perceptions. Depending on the variables, the facts cited, and the way the researcher studies history, the results obtained can also be different. Groups like the realists study history from the perspective of war and peace. Liberals try to situate history within the broader international systems within which international conflicts and cooperation take place. Marxists also tend to offer a reading of the perpetual conflict between the economic classes of societies, which may never end.

This study attempts to examine and analyze the history of international relations in a way that is integrated with the history of international economics in order to assess the variables and characteristics that have influenced the formation and evolution of the current international political economy system.

With these descriptions, the question of this study can be posed as follows: What has been the course of the formation and evolution of the current international political economy system? In answer to this question, it must be said that the political units that achieved a kind of economic hegemony after the fourteenth century AD, relying on two variables: investment in the international system and access to modern technologies, played a fundamental role in the formation and evolution of the international political economy system. It is important to note that this research, by adopting the assumptions of the scientific-empirical approach, aims to examine the formation and evolution of the current international political economy system through a comparative approach and by using Robert Gilpin's theories of "hegemonic rotation" and "hegemonic stability" alongside Robert Solow's economic growth model. The type of research in this study is also basic, material study (international political economy system) and process study.

Among the important works that can be mentioned as research literature for this study is Paul Kennedy's (1987) work entitled "The Rise and Fall of Great Powers". In this study, he discusses and examines the competition of great powers over five centuries, that is, the years 1500-2000, from various aspects. Graham Allison (2017) also introduces, in his book *Inevitable War*, several rivalries between dominant and emerging powers that have sought to create international and regional orders throughout history.

In an article entitled "War as an Economic Activity in the Eighteenth Century," Nicholas Roger (2010) attempts to examine the impact of war on economic growth using historical data and thus explain the competition between great powers during that period.

The present study consists of eight sections, except for the first, second, and eighth sections, each section is separately dedicated to an economic power from the fourteenth century AD. The first section of this study is dedicated to the introduction, which includes topics such as the research question, hypothesis, and methods.

In the second section, a new theoretical framework based on the theories of Gilpin in international politics and Solow in economics is designed and mentioned in order to explain the formation of the international political economy system.

The remaining chapters deal with the political economy of economic hegemons, including the Italian city-states, the Spanish Empire, the Dutch nation-state, the British Empire, and the United States of America, in chronological order from the fourteenth to the twentieth century. Finally, a conclusion is provided as the final section of this study.

2. Theoretical Framework of the Research

In most historical research in the field of the history of international relations, a specific analytical perspective prevails, and historians have focused on explaining and explaining historical events based on their theoretical perspective. What this research does is to present a narrative that is somewhat distant from qualitative methods and closer to quantitative methods. To this end, an attempt has been made to use a different theoretical framework to meet the needs of this research. In this regard, a theoretical framework in the field of international political economy will be explained in order to achieve the goal of this research, namely, to provide a quantitative narrative of the history of international relations.

This theoretical framework is based on Robert Gilpin's theories of "hegemonic rotation" and "hegemonic stability," which attempts to enrich and depopulate the economy through Robert Solow's growth model. In his theory of hegemonic rotation, Robert Gilpin aims to use the literature of the realist school to assess the rise and fall of hegemons in order to explain changes in the international system and order. In other words, Gilpin focuses on hegemonic competition and sees change in the system and the system as a result of this competition. On this basis, Gilpin introduces three types of change, which are:

- 1: System change, which he sees as being facilitated by deep and structural changes in the international system, such as changes in the nature of the players.
2. Systemic change (regime change) which refers to internal changes in the system and implies a change in the pattern of power distribution among the players in the international system.
3. It is interactional change that this type of change, from Gilpin's perspective, means a change in the rules and patterns of behavior among international players. (Gilpin, 1981: 41-44)

The present study focuses on the first and second types of change, namely, changes in the international system and order (changes in the pattern of power distribution) from an economic perspective. In the second step, with regard to defining this competition within the framework of international political economy, it seems necessary to state Gilpin's theory of hegemonic stability.

A hegemon in the international system must take steps to provide public goods such as security, establishing norms and rules in the international system, punishing wrongdoers, managing and monitoring the international economy, and similar resources for other players. (Guzzini, 2013: 167) It is worth noting that these resources primarily provide the hegemon's interests and legitimacy, which leads to the continuation of hegemony and the international order. It will be.

In the second stage, in the shadow of the international stability created by the hegemon, the economic and industrial growth of the players is also possible, and international relations and interactions become regular. This situation will continue as long as a hegemon is present in the international system.

Gilpin depicts a hegemon as one that is dominant in economic, technological, industrial, and prestige terms among other players in the international system. Because of these capabilities, the hegemon will expand the definition of its interests to gain more; but on the other hand, there will be an increase in commitments.

This expansion of interests will continue until it is equal to the commitments. At this stage, the hegemon's costs of protecting its interests will increase to the point where it can no longer secure them, which will mean the beginning of decline. (Richardson, 1991: 72) At this point, another player may take steps to maximize its own interests and confront the dominant hegemon in order to create a new order that suits its own interests, which, in addition to the first case, could lead to the decline of the hegemon. Strengthen and accelerate the ruling. These conditions can destabilize the international system and disrupt the process of providing public goods. In such conditions, the international economy will face disruption.

A clear example of this claim can be seen during the two world wars, when economic growth was severely reduced due to the destruction of infrastructure and the concentration of power of the countries involved in the war. To better explain the above theories and conditions, the Solow economic model can be used.

He presented his model in macroeconomics to explain how economic growth occurs, emphasizing variables such as investment, labor, and technology. Among these cases, two variables, capital and technology, can be important in that Gilpin also considers access to modern technologies and having sufficient infrastructure as a necessary condition for achieving and maintaining hegemony, as well as the ability to invest in the international economy (Spiezio, 1990: 173). On the one hand, one can, with tolerance and taking into account the issues raised, compare the role of the hegemon to the role of the state in Macroeconomics was considered.

It seems useful to use the Solow model to explain Gilpin's theories from an economic perspective (Cheghanizadeh and Timuri 2024:14). The equation is the production function in the Solow model. The initial form of the production function in the Solow model can be rewritten mathematically as the per capita production equation (equation) to separately evaluate the impact of the investment variable.

$$\text{Equation (1) } Y=F(K,AL)$$

$$\text{Equation (2) } y=f(k)$$

In the first equation, " " denotes production, " " is the capital variable, " " is the technology variable, and " " is the labor force variable. In the second equation, " " denotes per capita production and " " is the capital investment. In equation 2, the dependence of the function on the investment variable is specified. By graphing the above function and taking into account the consumption function, we can reach Figure 1.

It is observed that a particular investment will have a suitable return until it exceeds the costs and depreciation. In a better statement that is consistent with this research, a player can benefit from his international investments to the extent that its returns exceed its costs, and from a certain point (the intersection point of the two graphs), the costs will exceed the revenues, in which case the player in question needs more investment to continue to maintain his revenues (Chegnizadeh and Timuri 2024:20) the importance of this phenomenon is shown in Figure 2). It has been shown.

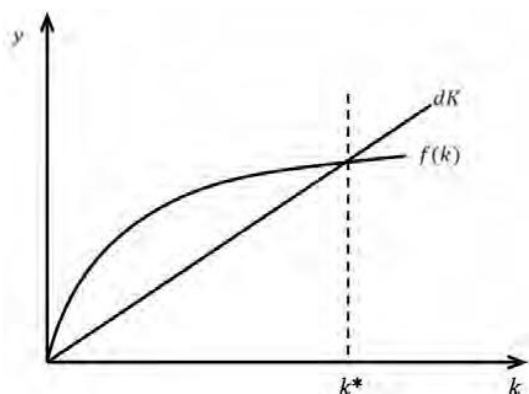

Figure 1. Production function in the Solow model along with the consumption function (Solow, 1956: 70)

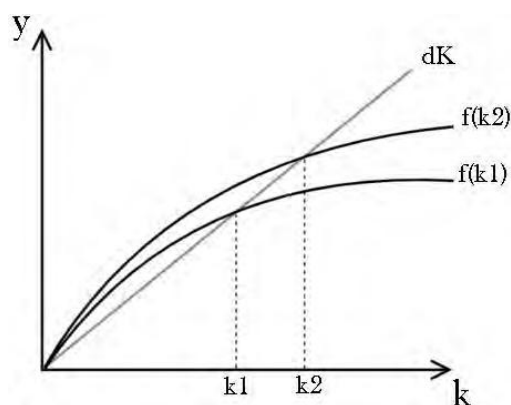

Figure 2. Changes in capital volume in the Solow model (Neely, 2019:245)

The ability to reinvest in a way that can overcome costs and the rate of depreciation is very necessary for a player who wants to play a hegemonic role in the international economy. If this player loses its ability to invest, according to the above functions and diagrams, it can be said that costs will exceed revenues, which in other words will be the time when the hegemony will begin to decline. (Chegnizadeh and Timuri, 2024: 21).

The second variable that is of great importance is technology. Solow defines technology as the way of doing a job; in a way that leads to any leap in the rate of production compared to previous

methods; Therefore, the increase in speed, quality and efficiency in production can be considered as a technical leap. (Solow, 1957: 312)

However, here an attempt is made to establish a conceptual connection between technology in economics and politics. The discussion of technology in international relations and international economics is of great importance.

The importance of this component in military affairs is not hidden from anyone. Throughout history, any country that has acquired a superior military technology has, to a certain extent, subordinated other players to it as long as it has the upper hand in this technology; a prime example of this claim was the United States' acquisition of the nuclear bomb.

This country, due to its nuclear power, forced the Soviet Union to evacuate Iran's borders after World War II. What is most noteworthy, however, is the role of technology in international political economy.

The British Empire was the first to experience the Industrial Revolution, expanding its fleets across the world's oceans and ensuring that the sun never set on its borders. The United States, through the Second Industrial Revolution, was the one that succeeded in transferring the world's financial and commercial center from London to New York, and through the information technology revolution, it succeeded in maintaining and continuing its hegemony over the international economy (Chegenizadeh and Timuri, 2024:18-19).

In macroeconomics, Solow placed the technological component alongside the labor force variable in the production function equations; however, in the economy International politics has assumed the role of an independent variable for technology, because the hegemon's control and domination over technology is undeniable.

History bears witness to the claim that whenever a country has achieved economic and military hegemony, it has been ahead of other countries in a particular technology at that time, and if a country has fallen from the position of hegemonic power, it has been due to the emergence of a technological pole or the loss of its scientific and intellectual advantages. For example, Britain, which had been the technological leader for several centuries, secured its dominance of international trade by converting its ships first from sailing ships to steam-powered ships and then to diesel-powered ships.

A hegemon seeks to maintain its economic, security, and military superiority and advantages by preserving its technological achievements as much as possible. This is useful for a hegemon against its competitors, its is important in two ways:

First, if a hegemon's competitors acquire a technology that has created superiority for a country, it will practically neutralize the advantage of the said country and provide the basis for creating a threat through the same technology to the dominant power in the economic and security spheres (such as the Soviet Union, which, by acquiring the nuclear bomb, posed many security threats to the United States, free from other military and security issues). (or with the spread of the Industrial Revolution to Germany, Britain felt a serious threat in its overseas markets); second, disgruntled players increasingly gain access to a superior technology that was exclusively at the disposal of

the dominant player, in addition to neutralizing the hegemonic advantage, they can improve it in such a way that the dominant player in those conditions has no possibility of competing in that field for any reason. This situation can pose a greater threat to the hegemon in various fields than before (Cheghanizadeh and Timuri,2024:18)

) In order to use the Solow model to explain hegemonic issues in international political economy, it seems desirable to make some changes. The first change is to ignore the labor force variable (L) in this equation due to the inability of the economic hegemon to have an effective impact on the labor force at the system level. Internationally, it is unique.

The second parameter is the level of technology (A), which is considered as a labor-power coefficient in the Solow model; however, in this study, due to the undeniable role of the hegemon's dominance over sensitive technologies and strategy, it will be considered as an independent variable. It should be noted that the capital variable is also included in this equation due to the effective control of the economic hegemon at the level of the international system. will be maintained.

In general, it can be said that although we have ignored the effect of the labor force variable in the production function equation, this component will replace the labor force variable in equation (3) through the hegemon's control over technology. Now, the equation considered for this study will be rewritten as follows:

Equation (3)

Also, considering that in equation 3, production depends on the variable technology, it is possible to increase productivity with the progress in technology. It has increased and overcome challenges such as depreciation and rising costs and even defined new areas for progress. When a leap in technological and capital variables occurs, according to this model, it can be claimed that a hegemon can increase or decrease its output several times.

3. Italian City-States

Before the beginning of the era of European colonization, this continent was involved in various bloody conflicts. The geopolitical situation of this continent was such that after the Holy Roman Empire, it was practically impossible for a large political unit to dominate a large part of this continent.

This continent, due to its high political diversity due to the existence of feudal lords in that era and natural obstacles, including mountain ranges and large rivers, prevented the formation of large political empires and units, and was considered a decisive advantage against external attacks due to the high costs of victory. On the other hand, the life of local players and political pluralism continued on this continent. In addition to this geopolitical location, the effects of which were mentioned, this continent also enjoyed a special geoeconomic position due to the presence of wide and long rivers and a suitable climate.

Boating and shipping were much more economical in terms of cost and volume of cargo movement than land transportation. Although these advantages are not very apparent before the colonial era, the roots of European seafaring progress in the oceans and seas can be traced to these advantages.

In an age when most empires and feudal lords amassed vast wealth through conquest and exploitation, the city-states in modern Italy succeeded in creating a new model of value-added production and began to accumulate capital through trade between the political units of the time.

At that time, the aforementioned city-states, due to their geoeconomic position, succeeded in creating an economic bridge between the Western and Eastern countries along the trade route. Merchants managed to accumulate a large amount of capital by buying goods from the East and selling them to the West and vice versa.

This trend in these city-states, led by Genoa and Venice, gradually transformed these regions into economic poles on Earth and became the driving force of the economy of the fourteenth and early fifteenth centuries. What distinguished these city-states from other economic powers of the time was their institutional innovations and innovations in the financial and economic spheres.

One of the important city-states in this period was Venice. This political unit had a seafaring people who were initially engaged in the slave and medicine trade. This political unit managed to achieve great economic gains by inventing and expanding commercial contracts. Among these types of contracts, the “comanda” is of great importance.

According to this type of contract, one party to the contract would bear the cost of the voyage and the other party would go on a commercial voyage. The proceeds of the voyage were also divided between the parties by calculating the profit and loss according to a special formula (Ajmaglu and Robinson, 2022:173-174). This type of contract and trade had several important consequences. First, it allowed for the emergence of new economic players who lacked initial capital but were highly competitive. In other words, the Venetians, without realizing it, inadvertently created a free market in the field of trade. This success was made possible by the non-monopoly of foreign trade by political authorities.

Second, with the accumulation of capital among ordinary people, it became possible for individuals to change their political status and position. In other words, economic growth led to the formation of families that had previously lacked the ability to play a role at the political level.

Two results of The Venetian institutional innovations gradually opened up the political space to the peasantry and made political pluralism possible. Initially, councils were formed from these individuals, which limited the power of the ruler, and even after a while the ruler was elected from among these councils.

As a result of this type of election of the ruler, the elected individual, through political pressure, felt the council's supervision over his decisions and made his decisions within a framework that was to some extent It may be to the benefit of the majority.

These political reforms, which originated from economic reforms, did not stop there, but were also extended to the judicial system, and through the establishment of courts independent of the political will of the rulers. (Martines, 1968: 72)

This pattern gradually spread among the various Italian city-states. As commercial practices became established, the first modern banking institutions took shape, and a market for lending and even for buying and selling Loans became very popular; so that the original investors could sell their debt securities to others in a secondary market.

The importance of this type of initiative was evident where states took advantage of this opportunity and expanded their power. For example, the city-state of Florence had a debt of 50,000 florins at the beginning of the fourteenth century, which had risen to about 5 million in 1427; that is, about 100 times more than the original amount. This vast sum was only provided through the same loan market and the same wealthy people (Ferguson, 2023:94-96), but these brilliant successes did not last.

These political units became embroiled in exhausting wars and tested each other's strength. The immense wealth of these city-states also led other empires, such as France, to wage wars of conquest to gain wealth. Italy. (Martines, 1968: 73-74)

On the other hand, the traditionalist political elites, who were deeply dissatisfied with the existing conditions and the changing elite class, provided the basis for the elimination of the new competitors. They developed by nationalizing trade, organizing large ships under their control, and collecting heavy taxes and fees from individuals who personally paid to the merchants. They destroyed new talents and brought these city-states to decline (Ajmaoglu and Robinson, 2022:177). Although the Italian city-states fell, their institutional innovations did not and were later adopted by other major economic powers.

These political units failed to create a comprehensive political economy; however, the economic institutions they created laid the foundations for a political economy system that was later adopted by the Netherlands and Britain.

In the most optimistic interpretation of this historical period, it can be said that these city-states created a political economy system in their region that did not last long; but it left behind remarkable achievements to help the future.

4. The Spanish Empire

Before the emergence of the Spanish Empire as a great power, the Portuguese Empire had succeeded in expanding its naval fleet by investing in maritime technology in the fifteenth century.

The empire sent its fleets to discover gold and expand its trade beyond the Mediterranean. The Portuguese's dominance of the seas was further strengthened when they succeeded in discovering the Strait of Hormuz in 1488.

With the discovery of this Strait, a sea route was created to reach the East Indies, which until then had only been possible by land. The creation of this sea route was of double importance because Portugal was the only superior maritime power.

However, another empire alongside Portugal was consolidating its territory, power, and naval infrastructure, and soon challenged Portugal's power at sea, gradually becoming a serious threat to Portuguese interests.

The Spanish Empire, which had been in turmoil for some time, managed to stabilize itself to some extent through a political marriage between two political entities, namely Isabella of Castile and Ferdinand of Aragon, by merging these two political entities into one empire.

In 1492, Spain completed its conquests on land by capturing Granada in the Iberian Peninsula. What created the grounds for war between these two powers was the discovery of the Americas by Christopher Columbus.

After Columbus' discovery of the Americas, the Portuguese king claimed that his fleet had discovered these regions before the Spanish fleet and questioned Spain's claim to these lands. To prevent a possible war with Portugal, Spain appointed Pope Alexander VI as an arbitrator.

He also drew an imaginary line about 320 miles west of Cape Verde (the Cape Verde Islands) and declared that any new land discovered east of this line would belong to Portugal and any land discovered west of this line would belong to Spain. The two powers came to an agreement with a few amendments to this treaty, which became known as the "Terdesias," and the shadow of war was somewhat averted; but the threat of a powerful Spain still remained. It existed in neighboring Portugal.

However, since at that time both empires did not have the financial and military power to cover the costs of the war and there was also the danger of the kings being excommunicated by the Pope, they refrained from war with each other (Allison (1399: 377-379).

It is necessary to point out here that the Habsburg Empire, which at that time was a great power in the European continent, It played an important role in strengthening the Spanish Empire. This empire acquired allies and even territories and resources through political marriages. The importance of this type of temporary alliance is further demonstrated by the extent of the power of this empire, as the Habsburg Empire managed to maintain the position of the Holy Roman Empire among its rulers for several generations. The combination of these two factors made the Habsburgs. It had become a power that had been unrivaled on land for decades.

One of these political marriages of great importance was the marriage of Philip, the Habsburg emperor, Maximilian I, to the daughter of Ferdinand and Isabella. The result of this union was the birth in 1500 of a son named Charles IV, who succeeded Maximilian I to the Spanish Empire in 1516 and to the Habsburg Empire in 1519.

Then these two empires and the position of the Holy Roman Empire came together under Charles. It is worth mentioning that it was during Charles' reign that the Spanish Empire showed remarkable growth (Kendi, 2020:69-70). Spain, by virtue of the Treaty of Tartessos, acquired more and more resources for itself by advancing more and more in the regions of the American continent and its power increased day by day. This empire with The destruction of the Inca civilization in Central and South America imposed its own political system on the people of that region to increase their own productivity from the resources there.

Taking advantage of the great flood of gold and silver from the mines of America, which was extracted by the natives of those regions and flowed towards Spain, as well as efficient naval fleets for transportation and naval wars, income from religious affairs and expenses The church, the financial resources resulting from its domination of the former Italian city-states, and the taxes that this empire collected from all over Europe, made Spain an economic hegemon on a scale in the Western Hemisphere. In these circumstances, Spain took steps to colonize various regions to ensure the continuation of its desired order.

Although Spain greatly benefited from the rich minerals and almost free labor of these colonies, won, but on the other hand, it also had to pay for their maintenance and security. Although Spain achieved a kind of economic hegemony through its colonies and high maritime power to develop trade and to a certain extent to ensure the security of its trade routes, it did not become a political and military hegemon for several reasons:

First, there was the military revolution that began to occur in Europe at the end of the sixteenth century. With the increase in the population of Europe and The invention of new weapons changed the organization of European armies.

If in the past the cavalry had been of great importance in wars, with the increasing effectiveness of hot weapons, these forces gradually replaced the cavalry units. Or with the creation of artillery units, the construction of military towers and fortresses had become practically useless. (Parker, 1976)

Second, as Spain's borders and interests expanded in Europe and around the world, the empire's problems, obligations, and costs grew significantly, even beyond its resources. The empire, due to its excessive expansion on land and sea, was unable to neutralize threats at any other time in its history. In Europe, Spain was engaged in a long series of wars with France, which ultimately forced the empire to declare bankruptcy in 1577.

After these wars, a new war began with the Ottoman Empire, which threatened Spanish interests in the Mediterranean and Eastern Europe. Spain in Germany also had to contend with states and princes who wanted independence and to curtail the empire's hold on German lands.

Meanwhile, the Six-Year War of Secession also began in 1618, and the Habsburg Empire became embroiled in these wars, which meant that the power of the eastern branch of this vast empire was weakened. (Tracy, 1991: 80-83; Kamen, 1978: 40-44)

Third, internal dysfunction in the Spanish Empire was a very important factor in the decline of this empire. Although Spain achieved a desirable prosperity in trade relative to other competitors of its time, as Spain's tensions with its neighbors and rivals intensified, military and religious elements (religious elements opposed to Luther's religious reforms) came into play with the aim of strengthening Spain against competitors in the political system of this empire.

As a result of the approach and actions of conservatives in the Spanish Empire, the international trade of this country was disrupted due to political and military restrictions. The adventures of the Spanish kings brought great costs to the treasury; For example, in 1552, in the Battle of Metz against the Protestants, Spain spent 2.5 million ducats, equivalent to the annual revenue it received

from America. The Battle of Lepanto, during which Spain entered the war with the Ottomans, cost the Christian armies and fleets an estimated 4 million ducats annually (of course, the Pope and some Italian city-states such as Venice also contributed to these expenses).

In the Spanish-English war of 1588, the Spanish king spent about 10 million ducats, which ultimately led to his defeat (Kendy, 2020:91-92). The cost of these heavy calculations was met by heavy taxes on the people, gold, silver, and resources from the American colonies, and by loans from banks (an initiative of the Italian city-states); but again, there were problems in the midst of this. existed.

The Spanish people were driven into extreme poverty by heavy taxes. By violating property rights, the Spanish government effectively blocked the flow of capital from the banks. Inability to pay its debts, unilateral cancellation of loan repayments to applicants, and default on its own debts, the possibility of obtaining new loans to repay past loans and the confidence of investors The Spanish government withdrew. Although Spain's colonies in America initially outpaced its competitors, they were unable to meet the empire's enormous financial needs.

Even between 1500 and 1640, the Spanish Empire suffered from a severe inflation caused by the over-extraction of silver in America and its transfer to Spain; the cost of food rose from five to seven times Equally, the costs of industrial production at that time tripled (Ferguson, 2023:42-43). The Spanish statesmen, knowing the value of gold and silver in percent, were eager to make up for their budget deficit by sending gold and silver from the mines of America, but the credit value of money (of whatever kind) is determined by the amount of supply and demand. A law to which perhaps no one paid much attention at that time.

With the lack of money and Investment and technological progress did not take place. The people were also unable to contribute to the government due to widespread poverty. The country also experienced a shortage of skilled industrialists, and the granting of certain privileges in various fields, especially agriculture, put the economy of this empire in crisis. (Kamen, 1978: 26) In addition, the role of the Netherlands in the decline of Spain's power is very significant.

The Netherlands As Spain's main financial and economic rival, it also inflicted heavy losses on Spain in the military sphere. Spain's wars with the Netherlands were costly and disastrous in terms of results.

The Dutch problem brought Spain to the brink of collapse. For years, Spain spent nearly a quarter of its budget on controlling the Netherlands. Until, in 1607, internal rebellions and the bankruptcy of the government forced Spain to Spain spent 218 million ducats between 1554 and 1566 to conquer Dutch fortifications and land disputes that were in the Dutch interest (Kendi 2020:96-97). All this while the Netherlands was strengthening its economic power and expanding its financial and industrial infrastructure in various fields, especially in the maritime sector. The Netherlands was also Spain's main rival in In the financial and economic spheres, it eventually overtook Spain and made large investments in technology and international trade to lead international trade and economics in the seventeenth century (Findlay & O'Rourke, 2007: 184- 185).

5. Nation-State, Netherlands

While Spain's investment in its land and sea infrastructure was disrupted by various and prolonged wars, in addition to internal inefficiencies, and new innovations were not possible due to the Spanish Empire's ongoing problems, the Netherlands was keen to expand its merchant fleet and institutional innovations in the financial sector.

After the Peace of Westphalia, the United States of the Netherlands was the first modern political entity to achieve some form of economic hegemony and to break the Spanish Empire's grip on economic control over other countries.

Before the Dutch hegemony in international political economy, the Italian city-states had introduced the banking system to the political economy system. The Spanish Empire also financed its expenses with the help of the same innovation created by the Italians, namely the banks, and succeeded in creating another dimension in the political economy system that could be called a kind of "colonial nationalization."

The establishment of colonies in various regions of the continent and the institution-building among the natives to serve and produce wealth for the colonizing countries was the foundation that the Spanish Empire introduced to future economic hegemons for economic advancement. It is safe to call the Dutch measures in the financial sector to cover current expenses, transport and trade, and expand international trade a financial revolution that is still being used and appreciated today.

This financial revolution can be divided into three areas. The first was the banking sector. In 1609, the Netherlands introduced an international currency to solve the problem of payment between buyers and sellers, which at that time had about 14 types of currency. By establishing the "Amsterdam Exchange Bank" and placing a valuable reserve in this bank, this country succeeded in making its currency popular among the countries of that time in exchange for the bills of exchange issued. The deposits of the Bank of Amsterdam in 1760 amounted to 19 million florins and precious metals to the value of 16 million florins. This volume of deposits convinced merchants and investors who were then operating internationally to use the Dutch currency as their medium of exchange.

However, this volume of money and coins was used in this bank only as a reserve of value, and in the case of granting loans, the ratio between the issued notes and the bank's reserves of coins and coins was considered 100 percent. (Neal, 2000: 121)

In 1657, the Dutch established the "Bank of Stockholm". In addition to granting loans to borrowers, this bank used the reserves in the bank to create credit similar to what happens in banks today; that is, the bank kept a certain amount of deposits with itself and injected the rest into the community as credit, in addition to its own metal and precious metal deposits, in the form of loans. Since there was high confidence in the Dutch financial system at that time, the possibility of a general attack to withdraw capital from the aforementioned bank was very low, and the bank could meet the daily needs of merchants and customers with a fraction of the value reserves in its treasury (Ferguson, 2023:67-69).

The second financial initiative of the Netherlands was the creation of joint-stock companies and, in continuation of that, the creation of a secondary market for shares for These were the companies. Although the creation of the secondary stock market was accidental and not deliberate, it played an important role in providing high-flown capital in the Dutch financial system. As mentioned earlier, the pattern of systematic investment and partnership trading was partly an Italian invention, but what distinguished the Dutch model from the Italian one was the duration of the partnership, which in turn It was necessary to institutionalize this model.

To put it more clearly, in the Italian model, the partners shared the profits and losses with each other after the trip was completed and the partnership ended; but in the Dutch approach, with the institutionalization of the participation of investors, individuals shared in the profits and losses as long as they kept their capital in that business. The result of this type of institutionalization in the participation of individuals Joint stock companies were created, and the Dutch people could also participate in economic activities by purchasing shares in these companies. A prominent example of these companies was the Dutch East India Company, which was managed in this way (Stringham, 2003: 324-326).

Investors participated in the economic activities of these companies by purchasing shares in joint stock companies. However, first of all, the long duration of sea voyages (Some investors may have needed their money) And second, the distress of joint-stock companies meant that the managers of these companies were unable to repay the amount of shares in the hands of investors. As a result, shareholders were forced to sell their shares to each other at a lower price in order to get some of their capital.

Although this pattern was initially completely random, It was, but later it took on a more organized form and a stock market was formed among investors and traders (Ferguson, 2023:159-160).

The third financial innovation of the Netherlands was the widespread use of government bonds. While the two previous financial poles had relied on bank loans, the Dutch government created another way to finance its needs by issuing bonds.

In this way, the Dutch government undertook to pay investors a fixed interest at a certain time in exchange for receiving a certain amount of money, the amount of which was recorded in the issued paper. The importance of this method of financing becomes clear when we examine this approach during the wars of the Dutch Republic with the Spanish Empire.

The Dutch people, due to the development of trade and the institutional and financial innovations created, enjoyed desirable wealth and invested their wealth in their government bonds to meet the financial needs of the Netherlands in the war with Spain to the extent of their ability. This is while the Spanish government could not use this method even if it wanted to, because due to the poverty of some people, they were unable to provide for their basic needs and were unable to help their government in wars (Ferguson, 2023:98).

With all these explanations, although the Netherlands created effective financial institutions in the international political economy, it could not continue its growth. The most important reason was the existence of a powerful competitor like Britain, which took advantage of Dutch innovations

and introduced technology as an effective variable in the economy. Something that the Dutch were unaware of and focused their progress more on the dimensions of financial institutions and innovations.

In addition, the Netherlands could not become a colonial empire like Spain and later Britain. The Dutch lacked the capacity to develop their own land and sea power, and as a result, they lost out to Britain in the long run. (O'Rourke, 2007: 240-243) Britain, which had interests in North America, was keen to expand its naval fleet and, consequently, its trade. It turned out.

As Britain sought a greater share of international trade, the Dutch share naturally declined. The English, by expanding their naval fleet from 39 large ships in 1649 to 80 ships in 1651, were responsible for the development of their trade on a global scale and for protecting their sea routes.

The commercial rivalry between the Netherlands and Britain gradually took on a more serious form, until a kind of Trade and economic wars between the two powers occurred. In one instance, the British Parliament banned all imports from European countries to the country by third-party ships and applied this pattern to imports to its colonies around the world by foreign ships. This was while a major part of the Dutch trade was with the same regions that Britain had declared prohibited.

Growth and Development Britain's trade gradually provided the basis for geopolitical tensions with the Netherlands. Unable to remain silent in the face of British naval expansion on its water borders and the threat to its own routes and economic interests, the Netherlands entered the war with Britain in 1667 and succeeded in establishing its dominance over the international political economy system (Allison 2020:390-392). Although the Netherlands was in the midst of the Glorious Revolution It also managed to enter British soil and then united with that

country, but it was Britain that ultimately succeeded in knocking the Netherlands off its path to economic hegemony. The Netherlands was forced to make huge investments in its defense in order to defend itself against its competitors, first Spain and Britain, then France.

Given the smaller size of the territory and due to the erosion of its investment and production capacity, Moreover, the country's financial support during the Glorious Revolution imposed heavy costs on the already efficient and prosperous Dutch economy. With the increasing depreciation of the country's productive and financial infrastructure, the growth of Dutch debt (the country's debt in bonds rose from 50 million guilders in 1632 to 250 million guilders in 1752), and the inability to compete with Britain in technology, the Netherlands ultimately lost its position as a leading country in the field. The economy was brought down to a lower level. (Gilpin, 1981: 167-168)

Despite its small size, the Netherlands managed to challenge the great military powers of its time and, from an internal point of view, did not have the inefficiency and crisis of the great Spanish Empire; but what made Britain ahead of the Netherlands was the first industrial revolution and the introduction of machine power into production and the economy.

Something that the Netherlands could not do It was. However, given the historical evidence, it can be argued that if the Industrial Revolution had not occurred, the Netherlands could have remained an economic hegemon in the international system for a few more years. In other words, although

the Netherlands was generally very successful in the economic dimension, its low population, small size, and the competition with the great powers of its time, It took away the opportunity to invest in new infrastructure, including technology, from the Netherlands, and this country was unable to maintain its hegemony.

6. The British Empire

The British Empire can be considered a game in the history of international relations that achieved both political-military and economic hegemony. Its extensive colonies across the globe were unprecedented in their kind. In addition to this territorial expansion (with regard to colonies), this country, by creating the conditions for the Industrial Revolution, fundamentally transformed the nature of political, economic, and military competition in the international system.

By drawing on the experiences of its predecessors in financial innovations in economic fields, along with the creation of a diverse domestic political structure in which private property rights were formally recognized by the Glorious Revolution of 1688, Britain took a step towards progress and transformation in the history of international economics and politics.

In these circumstances, the desire to earn more profit brought investors into competition with each other, and a cycle was formed in which more profit meant more production, and more production required more investment and more money. It was in such circumstances that the productive force beyond human productive force was felt most strongly. Meanwhile, the invention of the steam engine and the use of machine labor instead of human labor sparked the Industrial Revolution in Britain. After a period of mechanization, industry expanded rapidly, and through the large investments that were made in these areas, the Industrial Revolution began in Britain.

Workers migrated from the farms to the cities and became wage laborers (O'Brien, 2022: 4-5); but what was important was the transformation of economic power through the emergence of new technologies in the eighteenth century, which affected all dimensions of social and even individual human life.

As technology advanced, production also increased. Therefore, there was a need for export markets for goods produced by machine labor. In this regard, the British colonies were considered very desirable export targets. In addition, the flood of English goods flooded the colonial markets and paralyzed the production of those countries.

For example, with the export of cheap cloth to India, the country's cloth-weaving industry, which had been the leader at that time, was destroyed (Seal, 1981: 387-389). After the colonial markets were saturated with English goods, the turn came to the markets of other European countries. Their production and markets were also protected from cheap British goods (due to low production costs). Britain, through the profits derived from its trade, It was reinvesting in its industrial infrastructure, and this cycle of investment from the profits generated and further production added to the country's financial and economic power.

The guarantor of Britain's continued economic progress was a parliament that had control over the country's financial and international affairs, so that in the event of an increase in the national debt

and government spending, industry and private sector trade, which were the driving force of the British economy, Do not harm.

Historical studies of international finance during the British hegemony show that about 45 percent of British capital (including public and private) was invested in the United States of America, Australia and New Zealand 20 percent, Latin America 16 percent, Asia 13 percent, Africa 1 percent and the remaining 6 percent in Europe. Of the total British stock market capital in the period 1865-1914 AD Only about a third of it is invested in Britain itself.

In 1913, Britain's gross foreign assets were about 150 percent of its gross domestic product, and in the same year, Britain's annual trade surplus reached 9 percent of its gross domestic product. It is also indicated in the economic statistics of the same year that about 25 percent of the world's stock of foreign capital was invested in countries with low per capita income (Ferguson,2023:362)

In order to encourage foreign investment in its colonies, Britain passed two laws, the Colonial Loans Act of 1899 and the Colonial Shares Act of 1900, under which securities issued for investment in the colonies of this country enjoyed the same credit as British government bonds and were guaranteed by the assets of its depository banks. Through these laws, London sought to provide the necessary funds for the construction of railways, and the expansion of mines and ports in its colonies. (Baster, 1933: 602-606)

The logic of this British action can also be explained by the Solow growth model. According to this model, at the beginning of the work, the loss for the investment made is very high and any amount that exceeds the initial investment is profit and a gain. will be less, so more investment is needed to earn more profit.

Considering the above statistics, it can be said that English colonization had a fundamental difference from other types of colonization at that time and that it was the ultimate beneficiary of colonization. Other colonizers, except Britain, were only after raw resources and the sale of their products, and the profits from this trade also belonged to the relevant state.

Therefore, state colonization was aimed at its own short-term profit and did not consider the future of the colony to gain more profit; in other words, this type of colonization, which was the same as Spanish colonization, was purely aimed at the exploitation of resources, the use of cheap labor, and the markets of the colonies. In contrast, the main beneficiary in British colonization was the private sector.

They also invested in colonial countries, hoping to make more profits. By transferring industries to the colonies, British investors took advantage of cheap labor and eliminated the cost of transporting raw materials to Britain for production.

With these advantages, Britain dominated the world economy for decades through financial and investment superiority, efficient economic and financial institutions, advanced technologies used in industrial production, and a powerful navy that protected the interests of the king and the citizens of this country. To ensure a return on investment in the colonies, to maintain control over these areas, and to protect its interests, Britain instituted institutions that best met its needs and goals.

As noted, this approach differed from the institutionalization of previous powers such as Spain. By resettling people to these lands and imposing a military rule like its own internal system based on the multiplication of power in the colonies and focusing on capitalism, Britain, in addition to benefiting greatly from this relationship, also provided the conditions for the development of these colonies. (White, 2018: 21-47) A prominent example of this claim is the United States of America. This country became an economic power a few years later, through the early British institutions and their subsequent development by the inhabitants.

Other British colonies, such as Canada and Australia, were in a similar situation. Of course, this argument cannot be used to justify British colonialism, but rather to illustrate the way in which this country institutionalized and managed the world economy. British colonialism has caused irreparable damage to many countries, especially African countries.

During its hegemony, Britain competed with various rivals. The main rivals included three countries: France, Germany, and the United States of America. These rivals, each of which sought to weaken British power in its own way, challenged this country from different aspects. Britain's rivalry with France, especially during the French Revolution of 1789 and the rise of Napoleon, was largely military and focused on domination of Europe. Britain's rivalry with Germany, in addition to military and territorial aspects, also included economic and technological aspects, leading to two major world wars in 1914 and 1939.

Finally, although after the independence of the United States from Britain, the competition between these two powers over commercial interests in the Americas began, it was ultimately the United States that achieved economic hegemony in the world through the erosion and failure to recover Britain's economic and technological power.

7. United States of America

The United States of America, which was initially a British colony, became embroiled in civil wars in 1861 after gaining independence from Britain in 1783, mainly due to economic differences between the northern and southern states. (Post, 2011: 146)

When Abraham Lincoln came to power in 1850, he was committed to establishing an economic system based on banking and industry. This was despite the fact that, despite the relatively advanced industry in the northern states, the southern states were largely based on large agricultural estates with slavery as laborers, and their products were mainly exported as primary production units. To put it more clearly, the Southern states were heavily dependent on foreign trade for exports of their own products and imports of needed goods.

In contrast, the Northern states, which had relatively higher industrial capacity and had moved away from traditional Southern-style agriculture, sought to impose tariffs on imports in order to protect domestically produced goods. Those who needed cheap labor also demanded the freeing of slaves for use in factories. (Griffin, 2006: 31-35)

Tariffs on imports, while the largest consumers of imports were the southern states, and the freeing of slaves, who constituted the main labor force of the southern states, was opposed, and in response to these measures, The Southern states declared independence. Following this, the Northern states

also united with each other and went to war with the Southern states. In the end, with 1.3 million dead and wounded on both sides, the Northern states achieved victory and the wave of industrialization and modernization of the United States economy gained further momentum. (Gunderson, 1974: 916-920; Post, 2011: 149-152)

From 1865, the end of the civil wars, until the outbreak of the war with Spain in 1898, wheat production increased by 256 percent, corn by 222 percent, sugar by 460 percent, coal by 800 percent, steel rail by 523 percent, and the length of the country's railway network by more than 567 percent. In some industries, the rate of growth was so rapid that expressing the statistics in percentage terms seems absurd; For example, crude oil production rose from 3 million barrels in 1865 to 55 million barrels in 1898, and steel production increased from 20,000 tons to 9 million tons in the same period (Kennedy, 1996:410-411). This volume resulted in a high level of economic growth and industrial power, enabling the United States, along with Germany and Britain, to be one of the pioneers of the Second Industrial Revolution. The Second Industrial Revolution, which was as important as the First, It led to the industrial and public use of electricity, the replacement of coal by oil and even the production of some goods; steel was mass-produced and used in industrial, military, and construction machinery; and the automotive industry became a serious part of people's lives (Mogford, & Mohajan, 2019; Hirschman, 2009, 902-907). The United States succeeded in gradually overtaking all its competitors by investing in modern industry and technology of that time due to its rich and resource-rich territory. If Britain and the Netherlands in the past needed huge expenses to rebuild their naval fleets to maintain commercial and military ties with the colonies, the United States, thanks to its vast territory, rich resources, and population, could avoid large expenditures on the military sector. It was exempt and concentrated most of its energy on its manufacturing, industrial, and technological sectors.

Also, the United States, due to its significant domestic consumer market, did not have much dependence on foreign trade, and only 8 percent of its gross domestic product was supplied through foreign trade in 1913; while this figure for Britain reached 26 percent of its gross domestic product in the same year.

On the other hand, The United States' economic rivals, such as Britain and Germany, were engaged in arms and security competitions in Europe; in other words, the flow of investment in European countries was diverted from investment in industrial and technological infrastructure to military issues due to security concerns, while the United States did not have many security concerns in the Americas.

In such conditions, alongside the revolution in transportation and reduction In terms of production costs, the flow of foreign investment to the United States was strengthened. With strong industry and modern technologies, this country had achieved such economic power that it moved from the stage of exporting raw materials and using gold to compensate for its trade deficit with economic partners to exporting industrial goods based on modern technology, including agricultural machinery, iron and steel products, machine tools, equipment Electricity and modern industrial goods arrived. The volume of these exports to other countries had increased so much that between 1860 and 1914 this figure had increased sevenfold; that is, from 334 million dollars to 2.365 billion dollars. The United States also took steps to receive gold in exchange for its trade surplus with

economic partners or forced countries to transfer capital to the United States to compensate for trade deficits.

At the end of As mentioned, this country had one-third of the world's gold, and European investment in US industry and services amounted to about \$7 billion. What is overlooked in all this is the military power of the United States. In 1914, this country was the third-largest naval power in the world, and the Navy received about 19 percent of the federal budget, which amounted to \$139 million. (Kennedy, 2020:414-420). Such a force was essential because it was vital for the United States to protect its economic, political, and security spheres of influence against the naval powers of the time.

7.1 The Second Economic Boom in the United States

With the outbreak of World War I in 1914, war expenses took up a large portion of the budgets of European countries. For example, while by 1913 the spending of the governments of Britain, Germany, and France had amounted to about one percent of GDP, by 1916 it had reached more than one-third of the total GDP. This figure was equivalent to 59 percent and 49.9 percent of the gross domestic product for Germany and France in 1917, respectively.

Accordingly, the aforementioned states took direct control of their domestic economies and directed production activities towards war needs and the provision of war food. It is clear that in these circumstances, war needs were not the only economic demands of these countries; rather, these countries turned to imports from countries with excess supply or production capacity. It was mentioned earlier that although the United States had high industrial and technological power, its supply was mostly dependent on domestic demand, and foreign trade did not contribute much to the country's gross domestic product, and this figure has been quoted as 6 to 8 percent in various sources. But World War I became the driving force behind the United States' economy and industry, and the country became a major exporter of munitions and grain to the warring countries.

The United States was not the only country to benefit economically from World War I; Japan was also another country that, due to its high industrial capacity, put all its efforts into exporting to the warring countries and tripled its exports during this period. Even some Latin American countries such as Chile and Brazil, which had strategic goods such as copper and grain, experienced significant economic growth. In North America, Canadian exports grew by 250 percent and the United States by 150 percent (O'Rourke, 2007: 430-434)

On the other hand, European countries did not have many exports due to domestic needs that were directed towards the war; because industrial plants had turned to the production of war munitions and almost everything that was produced was consumed domestically. Instead, the imports of these countries increased. This was not only a European problem, because, as mentioned, a large share of the financial power of these countries was spent on war expenses.

The only way to eliminate the trade deficit with the United States was for European governments to borrow from the financial markets of New York and Chicago by issuing debt securities or other financial instruments, which in turn led to There was a growing dependence on the United States, which meant strengthening the country's productive and industrial capacity (Kennedy, 2020:217).

Britain, through its direct involvement in the two World Wars and the destruction of its economic infrastructure, lost its ability to manage international financial and economic affairs after World War II.

On the other hand, the emergence of major continental powers such as the United States The United States and the Soviet Union did not leave much room for countries that were heavily dependent on exports and imports for their economies. The post-hegemonic generation, in addition to having modern technologies and the capacity for large-scale investment, had a large domestic market and rich mineral resources for production. A feature that previous economic powers such as Britain and the Netherlands did not have.

In such a Under these circumstances, the United States was ready to assume international commitments and responsibilities for economic, political, and security leadership in the world. The hegemonic effects of the United States on the international political economy system after World War II had two main dimensions:

First, institutionalization in the international political economy arena and second, nationalization based on the American interpretation of liberal democracy. At the end of World War II, in 1944, with Allied victory on most fronts, the leaders of various countries gathered in the United States to plan the future of the world economic system. The outcome of this conference, which later became known as the Bretton Woods Conference, is significant in several ways. First, the US dollar was agreed upon as the world's central currency. It meant that different countries would use the US dollar as the accepted currency in commercial, financial and economic transactions; and would also peg their national currencies to the dollar. According to the agreement of the members of this conference, from that date on, the United States of America was obliged to keep the equivalent of one ounce of gold in its treasury as a reserve of value for every 35 dollars issued, and each country could give the US dollars Convert it to gold. (Bordo, 2020: 197)

Although the Bretton Woods financial system collapsed in 1971 and the dollar floated, the dollar remained the accepted international reserve currency for international economic and military players.

The second achievement of the Bretton Woods conference for the American political economy system was the formation of initial agreements for the formation of several strategic political economy institutions in The field of international relations was. These institutions were the International Monetary Fund (IMF), the World Bank (IBRD), and the International Trade Organization (ITO).

Since its establishment in 1945, the International Monetary Fund (IMF) has been involved in matters such as creating greater economic transparency among countries, collecting information, regulating the rules of conduct in the monetary and financial spheres, economic surveillance and advice, organizing international finance, and so on. As a lender of last resort, it has played a critical role in providing credit to countries in need (Gillipen, 1401:374-376).

The World Bank Group has also been lending to developing countries in areas such as improving transport, investing in infrastructure, science and knowledge, and health since its establishment in

1944. (Stiglitz, 1999: 577) The formation of the International Trade Organization, like the other two financial institutions, was not accompanied by success.

This organization faced the disapproval of the US Congress and was never formalized; however, the United States of America took steps to establish and maintain free trade by creating an agreement called the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) in 1947. This agreement, along with the General Agreement on Trade in Services (GATS) and the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS), formed the basis for the formation of the World Trade Organization (WTO) in 1995 (Stern, 2002: 414-415) (& Deardorff) to formalize these free trade agreements in the international arena as an organization with administrative and dispute settlement functions.

The United States in the framework The created institutions established a kind of hegemony for itself at the level of the international system, which was a kind of hegemony in the field of political economy in an attempt to gain legitimacy from other players in order to continue and maintain the existing order. Alongside the created institutions, the United States, in order to continue and strengthen its proposed order, took steps to shape the internal political and economic system of some discontented and opposing players (after the Second The influence of the United States on the international political economy system). Two prominent examples of this action, which is referred to in the international relations literature as “nationalization,” were Japan and Germany after World War II.

These two countries, which were allied with each other in World War II and, of course, were considered great powers, enjoyed high economic power and weight. Even considering the defeat of these two countries in the war and the size of The great devastation caused by World War II made both countries today part of the great economic powers. By directly intervening in the affairs of these two countries and redefining their governance structures, the United States succeeded in turning these two countries into debtors of the international order it had created. (Dobbins et al., 2003; Dobbins et al., 2007)

Although Germany and Japan are two successful examples of nation-building by the United States, America, but it seems that these two cases are not the only US projects for nation-building. The United States has implemented this model in countries such as Somalia, Haiti, Bosnia, Kosovo, Afghanistan and Iraq, none of which have had as much success as Germany and Japan. It seems that the industrial and economic power of these two countries, which leads to their greater benefit from the political economy system It has played an important role in remaining loyal to the American order, while other countries are mainly underdeveloped countries. After the reduction of the American presence in these countries, the nation-building project has faced failure. A clear example of this claim is Afghanistan, where after the United States left the country, the Taliban regained power and the civil society that the United States had worked so hard to build, He could not resist the Taliban.

8. Conclusions

This study attempted to present a clear picture of how the current international political economy system was shaped, as well as to explain the course of strategic competition between economic

hegemons and the systems created by them. In this regard, the Italian city-states of the 14th century were initially examined. The Spanish Empire and its colonies then emerged as the next economic hegemon, a player whose continued hegemony was challenged by the Dutch nation-state. Although the Netherlands introduced important financial institutional innovations in the economic system, some of which are still in use today, it was unable to compete with the First Industrial Revolution in Britain.

Until the Industrial Revolution in Britain, economic hegemons played an active role in the evolution of the political economy system by investing in the core infrastructures of economic and political power, alongside institutional innovations and innovations. With the advent of the First Industrial Revolution, the technological variable entered the equations of the international political economy system more seriously; As each country rose to dominate the international system, it failed without a significant capacity for advanced technologies. Ultimately, Britain, by being caught in the middle of two world wars, lost its ability to sustain its own order, and the United States replaced it.

Throughout the history of international political economy, players such as France under Napoleon, Germany under Wilhelm II, and the Soviet Union during the Cold War have sought to challenge the order established by the dominant hegemons; but it was only the Union of Soviet Socialist Republics that sought to challenge the international political economy system through its own ideology based on collective production and communism.

Although ultimately this goal was not pursued, and the political economy system remained immune to this transformation. Another point that can be deduced from this historical process is that in order to create any change (whether constructive and evolutionary, or negative and destructive) in the international political economic system, hegemony is a necessary condition.

Also, according to the historical process, until an innovation is implemented by an economic hegemon, it will not gain the necessary acceptance among other players; because the adoption of a new trend requires the creation of sufficient infrastructure that can only be achieved by an economic hegemon with high investment power.

The introduction of the dollar as the world's central bank by the United States or the creation of international economic institutions with which players inevitably interact to gain economic superiority and advantage are examples of this claim. One of the most important things, as a result, is the undeniable role of economic and industrial development in supporting the military sphere.

Considering historical trends and events, it can be said that military development is at the heart of economic and industrial development; in other words, a military hegemon without economic power will not be able to exert long-term influence on the international system, and this player's aggressive attempts will fail in the face of others.

Prominent examples of this claim can be found in the rivalries of the Spanish Empire with the Dutch nation-state, Britain with France during Napoleon's time, and the United States and the Soviet Union, all of which were accompanied by the competitive advantage of having a more modern economy than its rival.

References

- Allison, Graham. (2020) *The Secret War*. Translated by Rahmat Hajimina and Mohammad Abadi. First edition. Tehran: Abrar Contemporary Publications, Tehran.
- Cheganizadeh, Gholamoli; Timouri, Hamed. (2024) *Gilpin International Political Economy and the Problem of Change in the International System*. *International Political Economy Studies* doi:10.22126/IPES.2024.9969.1633.1-23,(1) 7,
- Ajmaoglu, Darun; Robinson, James. (2022) *Why Do Nations Fail?* Translated by Mohsen Mirdamadi and Mohammad Hossein Naeimipour. Sixteenth edition. Tehran: Rozneh Publishing.
- Ferguson, Neil. (2023) *The Making of Money*. Translated by Shahla Tahmasbi and Ahmad Mohammadi, Akhtran Publishing, Fourth edition: Tehran.
- Kennedy, Paul. (2020) *The Rise and Fall of Great Powers*. Translated by Mohammad Qaed, Nasser Mofaqian, and Akbar Tabrizi. Fifth edition. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Gilpin, Robert. (2022) *World Political Economy*. Translated by Mehdi Mirmohammadi. First edition. Tehran: Strategic Studies Research Institute Publications.
- Neeli, Masoud. (2019) *Fundamentals of Economics*. Eleventh edition. Tehran: Nei Publishing.
- Robinson, J. (2022). *Why Nations Fail*. Translated by Mohsen Mirdamadi and Acemoglu, D., Tehran: Rowzaneh publication . Mohammad Hossein Naiemi Poor .
- Allison, G. (2020). *Destined For War*. Translated by Rahmat Hajimineh and Mohammad Abedi Research Institute (In Persian). & Tehran: Tehran International Studies .
- Baster, A. S. J. (1933). A Note on the Colonial Stock Acts and Dominion Borrowing. *Economic History* , 2 (8), 602-608. doi: 10.1093/ej/43.Supplement_1.602 .
- Bordo, M. D. (2020). The Imbalances of the Bretton Woods System 1965 to 1973: U.S. Inflation, the Elephant in the Room. *Open Economies Review* , 31 (1), 195-211. doi: 10.1007/s11079-019-09574-2 .
- Chegenizade, G. A., & Teymouri, H. (2024). change in the international order from the perspective of realism: another attitude. *International Political Economy Studies* , 7 (1), 1-25. doi: 10.22126/ipes.2024.9969.1633
- Deardorff, A. V., & Stern, R. M. (2002). What You Should Know About Globalization and the World Trade Organization. *Review of International Economics* , 10 (3), 404-423. doi: 10.1111/1467- 9396.00340
- Dobbins, J., Jones, S. G., Crane, K., & DeGrasse, B. C. (2007). *The Beginner's Guide to Nation - Building* . RAND Corporation.

- Dobbins, J., McGinn, J. G., Crane, K., Jones, S. G., Lal, R., Rathmell, A., Swanger, R., & Timilsina, A. (2003). *America's Role in Nation -Building: From Germany to Iraq* (1st ed.). RAND Corporation.
- Findlay, R., & O'Rourke, K. H. (2007). *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* . Princeton University Press.
- Gallagher, J., & Seal, A. (1981). Britain and India between the Wars. *Modern Asian Studies* , 15 (3), 387-414. doi: 10.1017/S0026749X00008647
- Gilpin, R. (1981). *War and Change in World Politics* . Cambridge University Press.
- Gilpin, R. (2022). *Global Political Economy* . Translated by Mehdi Mirmohamadi. Tehran: Research Institute of Startegic Studies.
- Griffin, J. C. (2006). *Abraham Lincoln's Execution* . Pelican Publishing.
- Gunderson, G. (1974). The Origin of the American Civil War. *The Journal of Economic History* , 34 (4), 915-950. doi: 10.1017/S0022050700089361
- Guzzini, S. (2013). *Power, Realism and Constructivism* . Routledge.
- Hirschman, C., & Mogford, E. (2009). Immigration and the American industrial revolution from 1880 to 1920. *Social Science Research* , 38 (4), 897-920. doi: 10.1016/j.ssresearch.2009.04. 001
- Kamen, H. (1978). The Decline of Spain: A Historical Myth?. *Past & Present* , 81, 24-50. doi: 10.1093/past/81.1.24
- Katzenstein, P. J. (1996). The culture of national security: Norms and identity in world politics . Columbia University Press.
- Kennedy, P. (2020). *The Rise and Fall of the Great Powers* . Translated by Mohammad Ghaed, naser movafaghian and Akbar Tabrizi. Tehran: Elimifarhangi Publication .
- Martines, L. (1968). Political Conflict in the Italian City States. *Government and Opposition* , 3 (1), 69-91. doi: 10.1111/j.1477-7053.1968.tb01286.x
- Mohajan, H. K. (2019). The Second Industrial Revolution has Brought Modern Social and Economic Developments. *Journal of Social Sciences and Humanities* , 6 (1), 1-14.
- Neal, F. (2019). *The Ascent of Money* . Translated by Shahla Tahmasbi and Ahamd Mohamadi. Tehran: Akhtaran Publication .
- Neal, L. (2000). How it all began: The monetary and financial architecture of Europe during the first global capital markets, 1648 – 1815. *Financial History Review* , 7 (2), 117-140. doi: 10.1017/ S0968565000000081
- Nili, M. (2019). *Basics of economics* . Tehran: Ney publication.
- O'Brien, P. (2022). Was the British industrial revolution a conjuncture in global economic history?. *Journal of Global History* , 17(1), 128-150. doi: 10.1017/S1740022821000127

- Parker, G. (1976). The “Military Revolution,” 1560 -1660 — A Myth?. *The Journal of Modern History* , 48 (2), 196 – 214.
- Post, C. (2011). Social-Property Relations, Class-Conflict and the Origins of the US Civil War: Towards a New Social Interpretation. *Historical Materialism* , 19 (4), 129-168. doi: 10.1163/156920611x592869
- Richardson, J. L. (1991). Paul Kennedy and international relations theory: A comparison with Robert Gilpin. *Australian Journal of International Affairs* , 45 (1), 70-77. doi: 10.1080/10357719108445050
- Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics* , 70 (1), 65-94. doi: 10.2307/1884513
- Solow, R. M. (1957). Technical Change and the Aggregate Production Function. *The Review of Economics and Statistics* , 39 (3), 312-320. doi: 10.2307/1926047
- Spiezio, K. E. (1990). British Hegemony and Major Power War, 1815-1939: An Empirical Test of Gilpin’s Model of Hegemonic Governance. *International Studies Quarterly* , 34 (2), 165-181. doi: 10.2307/2600707
- Stiglitz, J. E. (1999). The World Bank at the Millennium. *The Economic Journal* , 109 (459), F577-F597. doi: 10.1111/1468-0297.00473
- Stringham, E. (2003). The extralegal development of securities trading in seventeenth-century Amsterdam. *The Quarterly Review of Economics and Finance* , 43 (2), 321-344. doi: 10.1016/S1062-9769(02)00153-9
- Tracy, J. (Ed.). (1991). *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade, 1350-1750 (Studies in Comparative Early Modern History)* . Cambridge: Cambridge University Press.
- White, R. (2018). *Immigration Policy and the Shaping of U.S. Culture: Becoming America*. In *Immigration Policy and the Shaping of U.S. Culture* . Edward Elgar Publishing.

Received: 18.06.2025

Revised: 22.06.2025

Accepted: 01.07.2025

Published: 06.07.2025

From Echo Chambers to Critical Dialogue: A Comparative Case Study of Social Media-Based Pedagogy For Addressing Scientific Misinformation

¹ Hasan Alisoy

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203002>

Abstract:

In an era defined by rapid digital information dissemination, higher education faces the challenge of equipping students to navigate landscapes rife with scientific misinformation. This study addresses that challenge by evaluating a novel pedagogical intervention designed to move beyond traditional information-deficit teaching models. It presents a comparative quasi-experimental case study conducted with 84 undergraduate students in Azerbaijan, examining two distinct social media-based approaches to combating misinformation. The primary aim was to compare a control condition, in which students received curated fact-based content, with an experimental condition, in which students engaged in structured critical dialogue and collaborative media creation grounded in Critical Media Literacy (CML). Pre- and post-intervention assessments were conducted using a custom Misinformation Identification Test (MIT) and the Critical Thinking Disposition Scale (CTDS). The results reveal that while both student groups began at an equivalent baseline, the experimental group demonstrated a significantly greater improvement in accurately identifying scientific misinformation ($p < .001$) and showed a marked increase in critical thinking dispositions, whereas the control group's gains were negligible. These findings suggest that pedagogical strategies emphasizing critical dialogue, peer-to-peer debate, and co-creation of content are substantially more effective than passive information delivery for fostering students' resilience to misinformation. The study provides an empirically validated model for educators seeking to transform social media platforms from potential echo chambers into forums of robust critical inquiry.

Keywords

critical dialogue; critical media literacy; echo chambers; scientific misinformation; social media pedagogy

Introduction

The 21st-century information environment can be described as a digital labyrinth – a complex space where scientifically validated knowledge coexists and competes with pervasive

¹ Alisoy, H. Lecturer in English, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: alisoyhasan@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0247-476X>

misinformation. Social media platforms, with their unparalleled reach and speed, have become primary vectors for disseminating content that can distort or outright contradict established scientific consensus on critical issues such as public health and climate change (Cinelli et al., 2021). This proliferation poses a fundamental challenge to education, demanding new pedagogical strategies that foster the critical faculties necessary for informed citizenship in a digital age.

The architecture of digital media often facilitates the creation of “**echo chambers**” – enclosed online ecosystems wherein individuals are primarily exposed to information and opinions that reinforce their pre-existing beliefs. These environments arise through a combination of user behavior and algorithmic curation. Users naturally gravitate toward like-minded communities, and platform algorithms further insulate them by selectively presenting congruent content (Pariser, 2011). Within such chambers, cognitive biases are powerfully amplified. For instance, confirmation bias (the tendency to seek or recall information that supports one’s prior beliefs) flourishes when counter-arguments are systematically filtered out. One outcome is a **false consensus effect**, where individuals overestimate how widely their views are shared, further solidifying their convictions (Luzsa & Mayr, 2021).

The consequences of these dynamics extend beyond the digital realm. Echo chambers contribute to the erosion of public trust in scientific institutions, exacerbate socio-political polarization, and pose tangible threats to collective well-being (Qiu et al., 2021). When scientific issues become politicized, echo chambers serve as prime vehicles for spreading disinformation, as identity-driven narratives override evidence-based discourse (Cinelli et al., 2021). This context exposes a critical limitation of conventional educational responses to misinformation. A crucial distinction exists between a simple “*epistemic bubble*,” where an individual is uninformed due to lack of exposure, and a true “*echo chamber*.” An epistemic bubble is fragile and can be “popped” by introducing missing facts, whereas an echo chamber is far more robust, actively discrediting outside sources and engendering deep distrust of outsiders. In such an environment, contrary voices might be heard yet are preemptively dismissed as biased or illegitimate (Pariser, 2011). Thus, pedagogical approaches based on a simple information-deficit model — the assumption that students will change their minds if only given the correct facts — are often ineffective. Traditional fact-based interventions may pop bubbles, but they rarely penetrate the fortified walls of an echo chamber.

Research Problem

Conventional information-focused pedagogy has proven inadequate for addressing the entrenched belief reinforcement found in echo chambers. Simply providing correct information does not guarantee belief change when learners are predisposed to distrust outside sources. Traditional media literacy instruction is often limited to “checklist” skills (e.g. checking authors, dates, and sources) and treats information as neutral, without challenging underlying biases or power structures (Andreotti, 2014; Funk et al., 2016). Such “*soft*” approaches, operating on an information-deficit assumption, fail to engage with the motivated rejection of evidence that defines echo chambers. In other words, students ensconced in echo chambers are not merely lacking facts – they are primed to dismiss facts that clash with their worldview. This problem manifests as a gap in educational practice and research: there is a need for pedagogical strategies that address the psychological and social mechanisms of misinformation adherence, rather than only the factual

knowledge deficits. In higher education specifically, empirically tested and scalable interventions are lacking for deployment within the very social media environments where misinformation spreads. The *research problem* underpinning this study is how to effectively design pedagogy that can break through echo chamber dynamics and improve students' critical evaluation of scientific information.

Research Focus

This study focuses on testing a novel, CML-based pedagogical intervention in a social media context to counter scientific misinformation. It examines two distinct teaching models within an authentic university course setting: one model is a **passive, information-delivery approach** (serving as a control condition) and the other is an **active, critical dialogue approach** (the experimental condition). The intervention is situated on a popular social media platform and centers on a contemporary misinformation topic, allowing direct engagement with the kinds of content students encounter outside the classroom. By comparing these two approaches, the research hones in on whether a pedagogy emphasizing critical dialogue, questioning, and student-generated content can more effectively build students' ability to identify misinformation and foster their critical thinking dispositions. In essence, the study's focus is a comparative evaluation of "*information-deficit*" pedagogy versus "*critical dialogue and co-creation*" pedagogy in the context of social-media-based learning.

Research Aim and Research Questions

Research Aim: The aim of this research was to evaluate the efficacy of a social-media-based critical dialogue pedagogy against a traditional fact-based pedagogy in improving students' ability to recognize scientific misinformation and in influencing their critical thinking disposition.

Research Questions: Based on the identified problem and focus, the study was guided by the following questions:

1. **Effectiveness of Pedagogical Approach:** Is a social media pedagogy based on critical dialogue and collaborative media creation more effective than a passive, information-delivery model at improving students' ability to identify scientific misinformation?
2. **Impact on Critical Thinking Dispositions:** To what extent do these differing pedagogical approaches affect students' underlying critical thinking dispositions?

Research Methodology

General Background

To address the research questions, a quasi-experimental, non-equivalent groups design with pre- and post-tests was employed. This design was chosen as it is well-suited for authentic classroom settings where random assignment of individual students is not feasible. Two intact class sections were used, one serving as the control group and the other as the experimental group. Pre-testing established baseline equivalence between the groups on the outcome measures before the intervention. By comparing changes from pre-test to post-test between the control and experimental sections, the study could attribute differences in outcomes to the pedagogical

intervention. This methodology adheres to standards for educational research by incorporating control comparisons and repeated measures of student performance.

Sample

The study was conducted at a large public university in Baku, Azerbaijan. This setting provided a relevant “natural laboratory” due to the high digital media engagement of the population. In early 2024, approximately 88.0% of Azerbaijan’s population were internet users and 58.4% were active on social media (DataReportal, 2024). The chosen student cohort, therefore, was highly familiar with the platforms under investigation. Concurrently, the country has promoted media literacy through initiatives such as the “Media Literacy” platform launched in 2023 by the national Media Development Agency (Media Development Agency of the Republic of Azerbaijan, 2023). However, the broader information environment is tightly controlled, and critical media literacy is not yet formally integrated into university curricula (Vibrant Information Barometer, 2023). This context amplifies the importance of the study’s focus, as it tests an approach aimed at fostering genuine critical inquiry in a setting where such skills are needed.

Participants were 84 second-year undergraduate students enrolled in two separate sections of a required social sciences course. One section ($n = 42$) was designated as the **control group**, receiving the traditional information-delivery intervention, and the other section ($n = 42$) served as the **experimental group**, receiving the CML-based critical dialogue intervention. The students (mean age ≈ 19.7 years) represented diverse majors within the social sciences. Pre-intervention analyses of academic records and baseline test scores confirmed that the two groups were statistically equivalent in relevant characteristics at the outset of the study. All participants provided informed consent to participate, and the research protocol received approval from the university’s institutional review board.

Instrument and Procedures

The intervention spanned four weeks during a regular semester. A private **Instagram** group was created for each class section, which served as the platform for all instructional activities. Instagram was chosen due to its popularity among the target demographic of students. The topic of the intervention for both groups centered on a piece of prevalent scientific misinformation regarding climate change — specifically, a viral meme falsely claiming that **volcanic eruptions produce more CO₂ than all human activities combined**. This topic was selected as a salient example of science-related misinformation that students might encounter on social media.

Control Group Procedure: In the control condition (simulating a typical “*information-deficit*” approach), the instructor acted as the primary source of correct information. Each week, the instructor posted factual content to the group’s feed, such as links to scientific reports (e.g. NASA and IPCC findings), articles from reputable fact-checking organizations debunking the meme, and an educational video explaining the carbon cycle. Students in the control group were expected to review the provided materials, but no structured interaction or discussion was required of them. Their engagement with the content was largely passive consumption.

Experimental Group Procedure: In the experimental condition (grounded in CML principles), the instructor fostered an interactive and collaborative learning environment. At the start, the misinformation meme itself was posted in the group, alongside the same factual resources provided to the control group. Each week, however, students in this group were required to participate in a structured asynchronous **debate** in the comments, guided by CML-based prompts. For example, discussion prompts asked: *“What emotional appeals does the meme use?”*, *“Who might benefit from this message spreading?”*, *“Which perspectives or facts are missing?”*. Students used these questions to deconstruct the misinformation’s content and source, analyze its rhetorical strategies, and debate the scientific evidence. In the final week, students in the experimental group worked in small teams to create their own media artifact (such as an infographic, short video, or multi-slide post) designed to refute the original misinformation with accurate, nuanced information. This culminating project required students to synthesize scientific evidence and present it in a compelling format for social media. The active learning approach in the experimental group – emphasizing peer dialogue and content creation – leveraged social media for user-generated content and collaborative learning, which has been shown to enhance student engagement (Hui & Hayllar, 2010).

Data Collection Instruments: A mixed-methods data collection strategy was employed to capture both quantitative learning outcomes and qualitative insights into the learning process. The following instruments and data sources were used:

- **Misinformation Identification Test (MIT):** A 20-item multiple-choice test was developed for this study to assess students’ ability to discern misinformation in scientific contexts. Participants were presented with 20 short news-like statements or claims related to climate science; half were based on authentic, peer-reviewed scientific findings and half were fabricated to reflect common misinformation tropes. For each item, students rated the statement’s credibility on a 5-point scale. An overall MIT score (0–20) was calculated based on the number of correct credibility assessments (i.e. correctly identifying misinformation vs. factual information). The MIT was administered as a pre-test before the intervention and as a post-test after the four-week intervention.
- **Critical Thinking Disposition Scale (CTDS):** Students’ dispositions toward critical thinking were measured using a 26-item Likert-scale survey adapted from a validated critical thinking disposition inventory. The CTDS assesses seven key disposition dimensions: truth-seeking, open-mindedness, analyticity, systematicity, confidence in reasoning, inquisitiveness, and maturity of judgment. Students rated their agreement with statements related to these traits. An aggregate score was computed (with higher scores indicating stronger overall disposition toward critical thinking). The CTDS was administered to both groups as a pre-test and post-test.
- **Qualitative Data:** To enrich the quantitative findings, qualitative data were collected in two forms. First, **discussion transcripts** from the experimental group’s Instagram debates (all student comments and interactions over the four weeks) were archived for analysis. These provided a record of the dialogue and argumentation process. Second, upon concluding the intervention, a subset of participants from each group wrote short **reflective**

essays (10 students from the control group and 10 from the experimental group, selected randomly and submitted anonymously). In these reflections, students described their experiences and perceptions of the learning process. These qualitative sources were used to understand *how* and *why* the interventions impacted students, providing context to the numerical results.

Data Analysis

Both quantitative and qualitative data were analyzed to address the research questions. **Quantitative data** (MIT and CTDS scores) were analyzed using SPSS software. An independent-samples *t*-test compared the control and experimental groups' pre-test scores on both measures to verify baseline equivalence. Similarly, independent *t*-tests were used to compare post-test scores between the two groups. In addition, paired-samples *t*-tests were conducted within each group to determine the significance of pre-to-post changes over the intervention period. Statistical significance was set at $p < .05$ for all tests.

For the **MIT scores**, the primary comparison was whether the experimental group's mean post-test score was significantly higher than the control group's, and whether the experimental group showed a significant gain from pre-test to post-test relative to the control. For the **CTDS**, the analysis examined whether overall disposition scores changed significantly within each group and differed between groups after the intervention.

Qualitative data from the experimental group's discussions and student essays were analyzed using thematic analysis. The researchers followed an iterative coding process: reading through all transcripts and essays to become familiar with the content, generating initial codes for notable ideas or recurring points, clustering these codes into broader themes, and then reviewing and refining the themes. Representative quotes were extracted to illustrate each identified theme. This qualitative analysis aimed to identify patterns in student engagement, reasoning, and self-reflection that could help explain the outcomes observed in the quantitative data. By triangulating quantitative results with qualitative insights, the analysis provides a more comprehensive understanding of the intervention's impact.

Research Results

The analysis of results yielded clear differences in outcomes between the control and experimental pedagogical approaches. Quantitative findings from the MIT and CTDS are presented first, followed by qualitative findings that shed light on the learning processes in each group.

Quantitative Findings

Pre-test Equivalence: Prior to the intervention, the control and experimental groups did not differ significantly in their ability to identify misinformation or in their critical thinking disposition. On the MIT pre-test, the two groups' mean scores were statistically equivalent ($t(82) = 0.45, p = .65$). Similarly, on the CTDS pre-test, there was no significant difference ($t(82) = -0.21, p = .83$). This confirms that any post-intervention differences can be attributed to the intervention rather than pre-existing group disparities.

Post-test Outcomes – Misinformation Identification: The post-intervention results revealed a stark contrast between the groups. As shown in Table 1, the experimental group (critical dialogue model) achieved a substantially higher mean score on the MIT post-test than the control group (passive information model).

Table 1.

Comparative analysis of post-intervention Misinformation Identification Test (MIT) scores

Group	N	Pre-Test Mean (SD)	Post-Test Mean (SD)	Mean Difference	t-value	p-value
Control	42	11.8 (2.5)	12.1 (2.3)	+0.3	4.89	< .001
Experimental	42	12.0 (2.4)	17.5 (1.8)	+5.5	—	—

Note. The t-value and p-value reflect the result of an independent samples t-test comparing the post-test scores of the two groups.

On average, the experimental group scored **17.5** out of 20 on the MIT post-test, compared to **12.1** for the control group – a difference of over 5 points. This between-group difference was statistically significant ($p < .001$). Within-group analyses showed that the experimental group's improvement from a pre-test mean of 12.0 to a post-test mean of 17.5 was highly significant ($t(41) = -11.2, p < .001$), indicating a strong effect of the intervention on misinformation detection skills. In contrast, the control group's mean improved only marginally (from 11.8 to 12.1) and this change was not statistically significant ($t(41) = -1.3, p = .20$). In sum, students who engaged in critical dialogue and media co-creation became markedly better at identifying misinformation, whereas those who simply received factual content showed no meaningful gains.

Post-test Outcomes – Critical Thinking Disposition: A similar pattern emerged for the CTDS, which measured students' propensity for critical thinking. The experimental group exhibited a notable increase in their overall critical thinking disposition score after the intervention, unlike the control group. Table 2 summarizes the total CTDS scores for each group pre- and post-intervention.

Table 2.

Comparative analysis of post-intervention Critical Thinking Disposition Scale (CTDS) total scores

Group	N	Pre-Test Mean (SD)	Post-Test Mean (SD)	Mean Difference	t-value	p-value
Control	42	125.4 (10.1)	126.0 (10.5)	+0.6	3.98	< .001
Experimental	42	126.1 (9.8)	138.2 (9.2)	+12.1	—	—

Note. The t-value and p-value reflect the result of an independent samples t-test comparing the post-test scores of the two groups.

The experimental group's mean CTDS score rose from approximately 126.1 (out of a possible ~182 total, assuming 7 dispositions × max 26 each) to 138.2 after the intervention, a gain of about 12 points. The control group's CTDS score essentially plateaued (125.4 pre to 126.0 post). An independent *t*-test confirmed that the experimental group's post-test disposition was significantly higher than the control group's ($p < .001$ for the difference in means). Within the experimental group, the increase in critical thinking disposition was statistically significant, whereas the control group's slight increase was not. These results indicate that participating in the CML-based pedagogy not only improved students' skills in identifying misinformation, but also positively influenced their mindset and attitudes toward critical thinking. Notably, further analysis of the CTDS subscales revealed that the largest gains for the experimental group were in the areas of “**analyticity**” (tendency to value and apply analytical thinking) and “**open-mindedness**,” suggesting the intervention particularly fostered these aspects of critical disposition.

Qualitative Findings

Analysis of the qualitative data from the experimental group's online discussions and the students' reflective essays provided insight into how the intervention produced the above outcomes. Three primary themes emerged in the experimental group's experience, each of which contrasts with the control group's more passive experience:

Theme 1: Collaborative Deconstruction. Students in the experimental group collectively engaged in breaking down the misinformation. Their online discussions were not mere opinion exchanges; rather, they became cooperative analytical exercises. The participants questioned sources, identified rhetorical devices, and pooled their knowledge to get at the truth behind the meme. For example, one student admitted the meme “just feels true because volcanoes are so powerful,” while a peer immediately challenged the source: “Look at the source. It's a blog, not a scientific journal – who funds this blog? We need to follow the money.” Another student then brought in evidence: “I found the NASA page that compares the numbers. The meme is off by a factor of over 100; it's using the ‘powerful image’ to trick us.” These exchanges show how students built on each other's contributions to debunk the false claim collaboratively. By contrast, reflections from the control group indicated a much more passive engagement. A typical control group student wrote, “I read the articles the professor posted. It was useful to see the facts and know the real numbers. I learned that volcanoes are not the main source of CO₂.” While this student did absorb correct information, the learning experience was one of receiving answers, not actively dissecting arguments. The **collaborative deconstruction** in the experimental group likely contributed to their superior performance on the MIT, as students actively practiced the skills of evaluating credibility and evidence together.

Theme 2: Confronting Personal Biases. The dialogic, debate-focused format of the experimental intervention prompted students to confront their own biases and assumptions. Because students had to articulate and defend positions – and have their ideas challenged by peers – they became more aware of how biases might influence their initial beliefs. One student's reflection captured this process powerfully: “*At first, I believed the misleading headline because it fit what I thought about nature being stronger than humans. It felt right. But when my classmate pointed out the source was a blog funded by an oil lobby, and we had to debate it, I realized I was falling for*

confirmation bias. It was uncomfortable to admit I was wrong in front of everyone, but the discussion made it a learning moment, not an attack. I had to separate my feelings from the evidence.” This quote illustrates a student recognizing and overcoming a personal bias (the assumption that “nature is stronger than humans” which made the misinformation appealing) through guided peer discussion. The structured yet supportive debate environment allowed for what might be an uncomfortable realization – being wrong – to become an opportunity for growth. In the control group, however, such opportunities to confront biases were largely absent, since students were not required to openly discuss or defend their thinking. The experimental group’s experience of **actively questioning oneself** in response to challenges likely contributed to increases in dispositions like open-mindedness, as reflected in the CTDS results.

Theme 3: Empowerment through Creation. Many students in the experimental group cited the final assignment – creating their own counter-misinformation media piece – as the most impactful part of the experience. This task shifted students from the role of critical consumers to that of **empowered producers**. In doing so, it reinforced their learning and confidence. One student wrote, *“Just arguing is one thing. But having to create our own infographic forced us to actually find and agree on the real data. We had to think about how to present it clearly so other people wouldn’t be fooled like we almost were. It felt like we were doing something real, not just a class assignment. We were **correcting** the misinformation, not just learning about it.”* This reflection highlights how the act of content creation consolidated the students’ understanding and gave them a sense of agency in the fight against misinformation. By producing a tangible output (an infographic in this case) that could be shared, students experienced a form of real-world efficacy – a feeling that they can actively contribute to setting the record straight. This sense of empowerment was entirely lacking in the control group, where students did not engage in any creation or public-facing activity. The creative, productive element in the experimental condition likely reinforced students’ critical thinking dispositions (e.g., confidence in reasoning, inquisitiveness) by demonstrating that they can investigate and effectively communicate complex information themselves.

In summary, the qualitative evidence strongly supports the conclusion that the **interactive, collaborative, and generative** aspects of the CML-based pedagogy were key drivers of the improved outcomes observed in the experimental group. The experimental students not only learned factual content about the scientific topic, but also practiced a process of critical inquiry and felt ownership over the knowledge they constructed. These process-oriented gains help explain *why* the experimental pedagogy led to significant gains in both the cognitive skill of identifying misinformation and the disposition toward critical thinking, whereas the conventional pedagogy did not.

Discussion

Interpretation of Key Findings: The results of this study provide compelling evidence that the pedagogical approach to combating scientific misinformation has a profound effect on student outcomes. The primary finding is unambiguous: a social media-based pedagogy rooted in critical dialogue and collaborative content creation is significantly more effective at improving both students’ misinformation-identification skills and their critical thinking dispositions than a

traditional, lecture-style information delivery model. The control group, which experienced a pedagogy analogous to simply “popping an epistemic bubble” by providing correct facts, showed no meaningful improvement. This aligns with theoretical expectations that many students encountering potent misinformation are not merely lacking information but are situated in resilient echo chambers where presenting contrary facts alone is insufficient to induce conceptual change (Pariser, 2011). By contrast, the experimental group’s success empirically validates the core tenets of Critical Media Literacy pedagogy. The intervention was effective precisely because it operationalized CML principles: it *problematized* the misinformation text (treating the viral claim not just as an error to be corrected, but as an artifact to be deconstructed and understood in context) and it moved students from passive consumption of information to active production of a counter-narrative. Students in the experimental condition continually asked critical questions about authorship, purpose, and bias—exactly the kind of metacognitive inquiry that CML advocates (Funk et al., 2016). They also had to synthesize evidence and create a message for an audience, which required higher-order thinking and pushed them to grapple with their own assumptions. The significant gains in CTDS subscales like analyticity and open-mindedness are a direct testament to this deeper learning process that challenges comfort and engages students in reflection.

Practical Implications for Higher Education: The findings carry several important implications for educators, curriculum designers, and higher education institutions. First, there is a clear imperative to integrate CML-oriented strategies across the curriculum, not only in media studies or communication courses. The challenge of scientific misinformation (be it in health, environmental science, etc.) affects virtually all disciplines, and the skills of critically deconstructing media and ethically producing content are emerging as essential competencies for 21st-century learners. This study provides a concrete model for how even social media platforms – often seen by faculty as distractions or frivolous – can be repurposed as powerful pedagogical tools to achieve core learning objectives (Hui & Hayllar, 2010). By engaging students on platforms they already use and by framing assignments in a collaborative, creative manner, instructors can increase student motivation and relevance of coursework.

Second, the study highlights the need for robust faculty development in this area. Many educators may be hesitant to use social media for complex learning tasks due to concerns about privacy, classroom management, or simply a lack of experience with these tools. Others might limit their use of technology to superficial tasks (e.g. posting announcements or lecture slides) and not know how to facilitate deeper engagement online. Institutions should invest in training programs and resources that move faculty beyond basic uses of educational technology and equip them with the confidence and skills to design and moderate critical, dialogue-based learning experiences (Hui & Hayllar, 2010). This includes guidance on how to nurture respectful debate in online forums, how to scaffold the process of student media creation, and how to assess these novel forms of student work. Faculty development efforts in this direction will be critical for translating the positive results of this study into broader practice.

Third, for the specific context of Azerbaijan (and potentially other countries with similar media environments), the findings offer an evidence-based pathway to advance national media literacy goals. While state-led initiatives (like the Media Development Agency’s “Media Literacy”

platform launched in 2023) provide a supportive framework, true resilience to misinformation is likely to be achieved not through top-down content control or didactic messaging, but through bottom-up cultivation of critical thinking and dialogue skills in the classroom. This study's CML-based model could be adopted in university courses to complement and enhance the impact of national programs. By implementing pedagogies that encourage students to question, debate, and create, universities can foster the kind of critical autonomy that inoculates against misinformation even in a tightly controlled information environment (Vibrant Information Barometer, 2023). In short, the results suggest that educational institutions have a crucial role in developing informed and critical citizens, and that they can do so by embracing pedagogical innovation.

Limitations of the Study: Like all research, this study has several limitations that must be acknowledged. One limitation is the quasi-experimental design – using intact class sections rather than randomly assigned individuals – which, while practical for an educational setting, may introduce confounding variables (e.g. subtle differences in group dynamics or instructor interaction) that are hard to completely eliminate. The sample size (84 students at a single university) and specific cultural context (Azerbaijan) may limit the generalizability of the findings to other settings. Additionally, the intervention was of relatively short duration (four weeks) and focused on a single topic of scientific misinformation. It is uncertain whether the improvements in skills and dispositions would sustain over a longer period or if students would exhibit similar gains when dealing with different types of misinformation. Another limitation is that the study primarily measured *immediate* post-intervention outcomes. It did not track whether students continued to apply their critical analysis skills or maintained their critical thinking dispositions in subsequent courses or real-world settings. Finally, while qualitative data were used to interpret the results, the analysis of discussions and reflections could be subject to researcher bias in theme identification; different analysts might have categorized comments somewhat differently.

Recommendations for Future Research: These limitations point to several avenues for future research. Longitudinal studies are needed to determine if the gains observed are sustained over time – for example, follow-up tests weeks or months later could assess whether students retained their ability to spot misinformation and their growth in critical dispositions. Replicating the study in different educational contexts and cultures would help establish the robustness of the CML-based approach: future research could implement similar interventions in other universities, in secondary schools, or in non-Western contexts to see if the outcomes hold. It would also be valuable to experiment with other subject matter; for instance, applying a critical dialogue approach to combat political misinformation or historical myths, to examine whether the method is broadly applicable across content domains. Furthermore, given the importance of the instructor's role in facilitating online dialogue, research should explore training methods for educators. Investigating how to best prepare and support instructors to lead critical, collaborative discussions on social media (and to manage challenges that arise) is a crucial next step for scaling up this pedagogical model. In summary, while the present study offers a promising framework, further research can extend its findings, address unanswered questions about longevity and transferability, and refine the approach for wider implementation.

Conclusions and Implications

The challenges posed by the digital information age demand more from education than the mere transmission of accurate facts. This study's findings lead to a clear conclusion: effectively inoculating students against the allure of scientific misinformation requires cultivating them as critically conscious learners, not just knowledgeable ones. Educators must shift their approach from a monologue of information delivery to a dialogue of critical inquiry.

The evidence presented here demonstrates that when social media platforms are harnessed through a pedagogy grounded in Critical Media Literacy, they can be transformed from echo chambers into forums for meaningful dialogue. What is often an “echo chamber” reinforcing biases can become a **dialogue chamber** – a space for collaborative deconstruction of information, peer-to-peer learning, and the empowered co-creation of knowledge. Students in the experimental condition showed substantial improvements both in their ability to discern misinformation and in their disposition toward critical thinking, underscoring the power of this approach. Simply receiving factual corrections was not enough; it was the active, and at times uncomfortable, process of grappling with false claims, debating evidence, and creating a response that led to real growth in students' skills and mindsets.

In the 21st century, the fight against misinformation is not peripheral to the mission of education – it is central. Preserving informed public discourse, trust in scientific evidence, and the health of democratic society hinges on our ability to educate students in new ways for a new information environment. The present study offers a practical and theoretically grounded roadmap for doing so. By engaging students directly within digital platforms and guiding them to critically analyze and produce content, educators can help students navigate out of the digital labyrinth of misinformation and into a more critical, engaged relationship with information. The path forward lies in embracing the complexities of the new media landscape as an **opportunity** for active learning. Instead of avoiding or merely lamenting social media's influence, educators can transform these platforms into extensions of the classroom – ones where students learn to question, verify, debate, and create. The implications of this work are thus far-reaching: it suggests that educational institutions have the tools to turn the tide against misinformation by fostering critical dialogue and production skills, ultimately empowering the next generation of learners to think more deeply and act more responsibly in our information-rich world.

References

- Andreotti, V. D. O. (2014). Critical literacy: Theories and practices in development education. *Development Education Review*, 19, 8–17.
- Cinelli, M., De Francisci Morales, G., Galeazzi, A., Quattrociocchi, W., & Starnini, M. (2021). The echo chamber effect on social media. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(9), e2023301118. <https://doi.org/10.1073/pnas.2023301118>
- DataReportal. (2024). *Digital 2024: Azerbaijan*. Retrieved June 27, 2025, from <https://datareportal.com/reports/digital-2024-azerbaijan>
- Funk, S., Kellner, D., & Share, J. (2016). Critical media literacy as transformative pedagogy. In *The Routledge International Handbook of Media Education* (pp. 45–56). Routledge.

- Hui, T. K., & Hayllar, M. R. (2010). *Using social media as a tool for learning: A multi-disciplinary study*. Retrieved June 27, 2025, from https://www.uttler.edu/soules-college-of-business/files/camp_regents/using-social-media-as-a-tool-for-learning.pdf
- Luzsa, R., & Mayr, S. (2021). False consensus in the echo chamber: Exposure to favorably biased social media news feeds leads to increased perception of public support for own opinions. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 15(1), Article 3. <https://doi.org/10.5817/CP2021-1-3>
- Media Development Agency of the Republic of Azerbaijan. (2023). “Media Literacy” platform launched in Azerbaijan. *AZERTAC*. Retrieved from https://azertag.az/en/xeber/media_literacy_platform_launched_in_azerbaijan-2857699
- Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the Internet is hiding from you*. Penguin UK.
- Perez, V. W. (2016, January 7). “Echo Chambers” and scientific misinformation online. University of Delaware. Retrieved June 27, 2025, from <https://sites.udel.edu/victorp/2016/01/07/echo-chambers-and-scientific-misinformation-online/>
- Problems of Education in the 21st Century. (n.d.). *Author guidelines*. Scientia Socialis. Retrieved June 27, 2025, from http://www.scientiasocialis.lt/pec/files/PEC_guidelines_2017.pdf
- Qiu, X., Oliveira, D., & Ben-David, A. (2021). The political echo chamber: A study of political polarization and discourse on Twitter during the 2020 US presidential election. *JMIR Infodemiology*, 1(3), e29570.
- Sadiqzade, Z. (2024). The impact of music on language learning: A harmonious path to mastery. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(1), 134-140.
- Sadiqzade, Z. (2025). Idiomatic Expressions and Their Impact on Lexical Competence. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(1), 26-33.
- Sadiqzade, Z., & Alisoy, H. (2024). Level-Up Learning: Using Games to Teach English Across Student Levels. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(3), 181-194.
- Vibrant Information Barometer. (2023). *Azerbaijan country report*. IREX.

Received: 25.06.2025

Revised: 02.07.2025

Accepted: 07.07.2025

Published: 09.07.2025

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual hazırlığı və inkişafı

¹ Solmaz Rafiq qızı Cabbarova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203003>

Xülasə:

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəbə intellektual hazırlığının əhəmiyyəti, bu hazırlığın psixoloji-pedaqoji əsasları və diaqnostika metodları geniş şəkildə təhlil edilir, uşağın məktəbə hazır olması yalnız oxuma, yazma və sayma bacarıqları ilə deyil, həm də təfəkkür, nitq, diqqət, yaddaş və təxəyyül kimi idrak proseslərinin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Məqalədə intellektual hazırlığın əsas komponentləri – məntiqi və vizual-məcəzi təfəkkür, qavrayış, hafizə, diqqət və təxəyyül – hərtərəfli şəkildə izah olunur. L.A. Vengerin və Y. Yirasekin metodlarına əsaslanaraq uşaqların intellektual səviyyəsinin diaqnostikası üçün konkret üsul və texnikalar təqdim edilir. Bu diaqnostik yanaşmalar modelləşdirmə, identifikasiya, obyektlərin xüsusiyyətlərinə görə təsnifat və məntiqi ardıcılığın müəyyənəndirilməsinə əsaslanır. Eyni zamanda, müəllif məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında oyunun rolunu vurğulayır, didaktik və süjetli-rollu oyunların idrak fəaliyyətini və sosial bacarıqları inkişaf etdirmə potensialını qeyd edir. Məqalədə oyunlar vasitəsilə uşaqlarda yaddaş, diqqət, qavrayış və təfəkkürün inkişaf etdirilməsi yolları da geniş yer alır.

Sonda qeyd edir ki, məktəbə intellektual hazırlıq uşağın təlim fəaliyyətinə adaptasiyası üçün vacib amildir və bu hazırlığın düzgün qiymətləndirilməsi təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər:

Məktəbəqədər təhsil, intellektual hazırlıq, təfəkkürün inkişafı, təxəyyülün inkişafı, təlimə hazırlıq, oyun.

Məktəbə İntellektual Hazırlığın Mahiyyəti

Məktəbə intellektual hazırlıq uşağın gələcək məktəb təhsilinə müvafiq şəkildə hazır olmasını təmin edir. Uşağın məktəbə hazır olması yalnız oxumaq, yazmaq və saymaq bacarıqlarına sahib olması demək deyil. Əslində, bu, uşağın düşünmə bacarığının inkişafı, təfəkkürünün və nitqinin formalaşması, ətraf aləmi müşahidə etmə qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Məktəbə intellektual hazırlığın əsasını təşkil edən amillərdən biri uşağın məntiqi düşüncə bacarıqlarının inkişaf etdirməkdir. Məsələn, uşaqlar şifahi-məntiqi təfəkkürlə qarşılaşdıqda, onları qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək, ümumiləşdirmək və təsnifat etmək kimi idrak fəaliyyətlərinə sövq etmək lazımdır. Məktəbəqədər

¹ Cabbarova, S. R. PhD in Pedagogy, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: solmazcabbarova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9975-1941>

yaş dövründə uşaqlar öz zehni inkişafını, ətraf aləmdə baş verən hadisələri anlamağı təbii şəkildə həyata keçirirlər. Bu dövrdə onların təfəkkürü hələ də əsasən əyani və obrazlı olur, lakin müəyyən bacarıqları mənimsəməyə başlamışlar. Məsələn, 5 yaşlı uşaq ətraf aləmi daha sadə şəkildə təhlil etməyə, sadə səbəb-nəticə əlaqələrini qurmğa başlayır. Bununla yanaşı, uşaqlar ətraf dünyaya dair suallar verir, bu da onların təfəkkürünün inkişafı üçün çox mühüm bir amildir. Uşaqlara verilən hər bir sual onların analitik və tənqidi düşünmələrini stimullaşdırır, beləliklə, məktəbə hazırlıqlarına müsbət təsir göstərir.

Uşaqlarda Təfəkkür və Nitqin Formalaşması

Uşağın məktəbə intellektual hazırlığı gələcək şagirdin təhlil və sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə, təsnifat kimi zehni əməliyyatları mənimsəmək bacarığıdır; təhsil fəaliyyəti prosesində uşaq cisimlər və hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələri qurmağı, ziddiyyətləri həll etməyi öyrənməlidir. Uşağın təfəkkürünün və nitqinin inkişafı məktəb təhsilinə intellektual hazırlığının ən mühüm göstəriciləri hesab olunur. Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqların zehni inkişafının mərkəzi göstəricisi onların obrazlı və şifahi-məntiqi təfəkkürünün əsaslarının formalaşmasıdır. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar vizual-məcəzi təfəkkürə əsaslanan və onun təbii davamı olan şifahi-məntiqi təfəkkürün əsasını qoymağa başlayırlar. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar ətraf aləmi müşahidə edir, baş verən hadisələri anlamağa çalışırlar və bunun üçün böyüklərin köməyinə ehtiyac duyurlar. Çox sual vermələrinin əsas səbəblərindən biri də elə budur. Beşyaşlı uşaq ətrafındakı dünyanı ən sadə təhlil etməyə qadirdir: əsas və əhəmiyyətsizləri ayırmağı bacarırlar, sadə əsaslandırmaqlar edə bilirlər, düzgün nəticələr əldə edirlər.

Kiçik Məktəb Yaşında Təfəkkürün İnkişaf Xüsusiyyətləri

Kiçik məktəb yaş dövründə təfəkkür özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. İlk dövrlərdə əyani-əməli təfəkkür özünü göstərsə də sonrakı mərhələlərdə əyani-obrazlı təfəkkürə keçid baş verir və sözlü məntiqi təfəkkürün inkişafı üçün müvafiq şərait yaranır. Uşağı məktəbə hazırlayarkən onun təfəkkürünün formalaşdırmaq, idrak və marağını inkişaf etdirmək lazımdır. Uşağı təkcə dinləmək deyil, həm də sual vermək, mümkün fərziyyələr irəli sürməsinə, öz fikirlərini danışmasına imkan yaratmaq əhəmiyyətlidir. Danışmaq ən vacib məktəb tələblərindən biridir çünki, digərlərinin başa düşməsi üçün bu vacibdir. 5-6 yaşa qədər uşaqlar çox danışirlar, lakin nitqləri situasiyalıdır. Daha dərin düşünüb özlərini narahat etmirlər, ancaq hekayədə çatışmayan hər şeyi hərəkət elementləri ilə tamamlamağa çalışırlar.

Kiçik məktəb yaş dövründə hafizənin də inkişafını davam etdirilir. Bu dövrdə mexaniki hafizə üstünlük təşkil edir. Bu zaman uşaqlar hər cür materialı asanlıqla əzbər öyrənə bilirlər, ona görə də əzbər öyrənməyə meylli olurlar. Bu müəyyən dərəcədə əhəmiyyət kəsb etsədə uşaqları əzbərçiliyə alışdırmaq olmaz.

Təxəyyülün İnkişafına Təsir edən Amillər

Həmçinin kiçik məktəb yaşı dövründə uşağın həyat təcrübəsi və biliyinin artması nəticəsində onda təxəyyülün inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Bununla belə kiçik məktəb yaşının əvvəllərindən uşaqların təxəyyül sürətləri hələ də az davamlı olub, qavrayışa əsaslanmağa davam edir. Bərpaedici təxəyyül kiçik yaşlı məktəblinin fəaliyyətində həlledici rol oynamağa başlayır və bu təlim materialını mənimsəməsini asanlaşdırır. "Məktəbəqədər yaşlı uşağın həyatında təfəkkürün inkişafı üçün zəmin yaradan qavrayışın dəyəri çox böyükdür, çünki o, nitqin, yaddaşın, diqqətin və təxəyyülün inkişafına kömək edir." (Cabbarova, 2022)

Ə.Əlizadənin tədqiqatları göstərmişdir ki, kiçik məktəblilərin təxəyyülü, hər şeydən əvvəl, emosional xarakter daşıyır. Onda hisslərin, bədii əsərlərin təsiri altında daha parlaq təxəyyül sürətləri yaranır. Kiçik məktəblinin təxəyyülü müəyyən əyani vasitəyə istinad etmədikdə, o, təsvir edilən hadisəni aydın təsəvvür edə bilmir. Kiçik məktəblilər baharda baharı, qışda qışı təsvir edən mətnləri daha yaxşı mənimsəyir. Çünki bu zaman təxəyyül şagirdin xarici aləmdən aldığı yeni, parlaq və canlı təəssüratdan daha səmərəli şəkildə istifadə edir. (Seyidov, Həmzəyev, 2007)

Diqqətin Formalaşması və Məkan Təsəvvürü

Kiçik məktəb yaşı dövründə uşaqlarda diqqətin formalaşmasında özünəməxsus dəyişiklik baş verir. Kiçik məktəblilərin diqqətinin ilk gündən seçici xarakter daşdığı barədə fikirlərlə bir çox psixoloji tədqiqatlarda rast gəlmək olar. Birinci-ikinci sinif şagirdləri üçün müəllimin onların diqqətini yönəltdiyi sahə əhəmiyyətlidir. Bu dövrdə uşaqların diqqəti onlar üçün daha çox əhəmiyyətli olan cisim və hadisələrə yönəlir. Uşağın birinci sinfə qədər diqqəti inkişaf etdirilməlidir. Məktəbə intellektual hazırlıq düşüncə proseslərinin inkişafı ilə əlaqələndirilir. Buna görə uşaqlarda ümumiləşdirmə, obyektləri müqayisə etmək, onları təsnif etmək, vacib xüsusiyyətləri vurğulamaq və nəticə çıxarmaq bacarığı formalaşdırmaq lazımdır. Uşaqda məkan anlayışı, obrazlı və müvafiq nitq inkişafı, idrak fəaliyyəti daxil olmaqla müəyyən bir fikir genişliyi olmalıdır.

Məktəbə Hazır Olmaq: Psixoloji və İntellektual Yanaşma

Böyüklər çox vaxt uşağın məktəbə hazırlanmasını müəyyən biliklərin toplanması kimi başa düşürlər və buna görə də ona oxumağı, yazmağı, saymağı, ümumiyyətlə, ona, belə demək mümkünsə, "ağıllı" məlumat verməyə, öyrətməyə çalışırlar. Ancaq təkcə bu, tədqiqatın uğurunu müəyyən etmir. Əsas odur ki, uşağı təhsil işinə hazırlasınlar. Məktəb uşaqdan "savadlı" olmasını deyil, psixoloji cəhətdən öyrənmə fəaliyyətinə hazır olmasını gözləyir. Buna görə də şagird çalışqan, diqqətli, iradəli, səbrli, əzmlili olmalı say göstərməli və əlbəttə ki, zəhmətkeş olmalıdır. Təlim prosesinə başlayan uşaq yeni vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün müəyyən intellektual inkişaf səviyyəsinə çatmalıdır. Macar uşaq psixoloqu L.A.Vengerin dediyi kimi: "Məktəbə hazır olmaq oxumaq, yazmaq və saymağı bacarmaq demək deyil. Məktəbə hazır olmaq bütün bunları öyrənməyə hazır olmaq deməkdir". (Venger, 1988)

Uşaq Psixologiyasında Klassik Yanaşmalar: Vıqotski və Venger

Məşhur uşaq psixoloqu L.S.Vıqotski uşağın zehni inkişafı baxımından məktəbə hazırlığını biliklərin kəmiyyət ehtiyatından deyil, intellektual proseslərin inkişaf səviyyəsindən, yəni uşaq təfəkkürünün keyfiyyət xüsusiyyətlərindən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Bu fikir daha sonra Zaporjets, K.K.Platonov kimi əsas uşaq psixoloqları əsərlərində təsdiqləndi və inkişaf etdirildi.

Ümumi və Xüsusi Hazırlığın Uyğunlaşdırılması

Uşaqların məktəbə ümumi intellektual hazırlığı ilə yanaşı onların məktəbdə öyrənəcəkləri ayrı-ayrı fənləri mənimsəməyə hazırlanmaları üzərində də dayanmaq lazımdır. Ümumi hazırlığı xüsusi hazırlığa qarşı qoymaq olmaz. Elə bir sistem və metod işləmək lazımdır ki, uşağın xüsusi hazırlığı yəni savadın mənimsənilməsi onun ümumi əqli inkişafını təmin etsin. Gələcək məktəblinin intellektual inkişafı baxımından ən əhəmiyyətli diferensial qavrayış, vizual-effektiv və vizual-məcəzi təfəkkürün inkişafı, dünyanı nizamlı şəkildə oriyentasiya etmək bacarığıdır. Uşaq məqsədyönlü şəkildə öyrənməli, cisimləri və hadisələri müşahidə və müqayisə etməli, oxşar və fərqli tərəflərini, inkişaf xüsusiyyətlərini görməli, əsas və ikinciliyi vurğulamalıdır. Böyük məktəbəqədər yaşda uşaqlar hadisələrin və cisimlərin xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün rəşional üsullara yiyələnirlər. Uşaqlar tərəfindən sensor standartların mənimsənilməsinə və tətbiqinə əsaslanan bu üsullar cisimlərin mürəkkəb formasını, məkan münasibətlərini, nisbətlərini, rənglərin birləşməsinə təhlil etməyə imkan verir. Təcrübələrə əsasən deyə bilərik ki, müəllimin şərhini izləyə bilməyən uşaq məktəbə hazır deyil. Bilik uşağa müəyyən dünyagörüşü verir, bunun əsasında müəllim təlim problemlərini uğurla həll edə bilər.

Uşağınız oxuyur, sayır, yazır. Ancaq psixoloqlar müəyyən səbəblərə görə onu məktəbə göndərməyin tez olduğunu deyirlər. Uşağı məktəbə hazır hesab etmək üçün nə etmək lazımdır? Bəs valideynlər bunu özləri hazırlaya bilərlərmi? Psixoloqlar uşağın zəka səviyyəsini təyin etmək üçün hansı metodlardan istifadə edirlər? Bəs inkişafda olan bəzi gecikmələri düzəltmək üçün hansı üsullar var?

Diagnostik Yanaşmalara Ehtiyac və Əqli İnkişafın Qiymətləndirilməsi

Təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsini nəzərə alaraq şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına yönəlmiş müasir məktəb, uşağın məktəbə psixoloji hazırlığının səlahiyyətli diagnostikasına ehtiyac duyur. Məktəbə hazırlığın müxtəlif uzunmüddətli tədqiqatlarının nəticələri göstərmişdir ki, zehni inkişaf amili qeyri-kafi ola bilər, lakin şübhəsiz ki, uşağın məktəbə uğurlu keçidi üçün zəruri şərtədir. Məhz intellektual hazırlığın öyrənilməsi tələbi məktəb yetkinliyinin bu aspektinin diagnostikası üçün müxtəlif üsulların işlənilib hazırlanması zərurətinə səbəb olur. Professor L.A.Venger və onun həmkarları psixi inkişafın diagnostikası problemi üzərində işləyirdilər. Metodların müəllifləri əqli inkişafa bəşəriyyətin yaratdığı sosial təcrübənin, maddi və mənəvi mədəniyyətin müəyyən formalarının uşağın mənimsənilməsi prosesi kimi baxırlar. Tədqiqatların göstərdiyi kimi, yalan danışan məhz erkən və məktəbəqədər yaşlı uşaqlardır. Texnikaların müəllifləri tərəfindən texnikaların yaradılmasında əsas istinad nöqtəsi idrakın əsas struktur vahidi kimi idrak yönümlü

fəaliyyət olmuşdur. Onların fikrincə, əqli inkişafın əsasını müxtəlif növ idrak yönümlü hərəkətlərə yiyələnmə təşkil edir.

L.A.Venger koqnitiv fəaliyyətin 5 növünü müəyyən etdi və bunun əsasında L.A.Venger və onun həmkarları məktəbəqədər uşaqların intellektual inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün metodologiya yaratdılar. Bu metodologiyalar aşağıdakılardır:

- Modelləşdirmə xarakterli qavrayış hərəkətlərinin mənimsənilməsi dərəcəsinin diaqnostikası.
- İdentifikasiya hərəkətinin mənimsənilmə dərəcəsinin diaqnostikası.
- Obyektlərin xassələrinin müəyyən edilmiş standartlara aid edilməsi hərəkətlərinin mənimsənilmə dərəcəsinin diaqnostikası
- Vizual-məcəzi təfəkkür hərəkətlərinin mənimsənilmə dərəcəsinin diaqnostikası.
- Məntiqi təfəkkür hərəkətlərinin formalaşma dərəcəsinin diaqnostikası. (Veqner, 1988)

Vengerin Koqnitiv Diaqnostika Metodları

Modelləşdirmə xarakterli qavrayış hərəkətlərinin mənimsənilməsi dərəcəsinin diaqnostikasının məqsədi qavrayış hərəkətlərinin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməkdir. Bunun üçün uşağa bu nümunəyə uyğun olaraq həndəsi hissələrdən ibarət rəqəmi qatlamağa dəvət olunur. Tapşırığı düzgün yerinə yetirmək üçün uşaq müxtəlif formalı üçbucaqlar, kvadratlar və s kimi həndəsi fiqurları ayırmağı bacarmalı və nümunəyə uyğun olaraq onları fəzada düzgün yerləşdirməli.

İdentifikasiya hərəkətinin mənimsənilmə dərəcəsinin diaqnostikasının məqsədi identifikasiya hərəkətinin mənimsənilmə dərəcəsini aşkar etməkdir. Müəllim burada uşalara rəngləri seçmək üçün tapşırıqlar verir. Uşalar onlara təqdim edilən rəngli kartlar vasitəsilə müəllimin göstərdiyi rəngi seçməli və bu rəngdə olan obyektləri nümunə olaraq sadalamalıdır. Obyektlərin xassələrinin müəyyən edilmiş standartlara aid edilməsi hərəkətlərinin mənimsənilmə dərəcəsinin diaqnostikasının məqsədi obyektlərin xassələrini müəyyən edilmiş standartlara aid etmək hərəkətlərinin mənimsənilmə dərəcəsini müəyyən etməkdir. Bu zaman uşağa obyektin şəkilləri və həndəsi formaları olan bir neçə qutu verilir. Uşaq müəyyən obyektin hansı həndəsi formalara bənzədiyinə (məs: topun pomidora; elektrik lampasının gitaraya və s.) baxmalı və onu sağ qutuya qoymalıdır.

Vizual-məcəzi təfəkkür hərəkətlərinin mənimsənilmə dərəcəsinin diaqnostikasının məqsədi vizual-məcəzi təfəkkürün inkişaf səviyyəsini müəyyən etməkdir. Şəkildə evlər var, hər evin öz heyvanı var və hər evin öz yolları var. Uşaq yolun diaqramı olan bir vərəq alır. Bu diaqramda olduğu kimi bir yol tapmağa çalışırlar. Məntiqi təfəkkür hərəkətlərinin formalaşma dərəcəsinin diaqnostikasının məqsədi məntiqi təfəkkürün inkişaf səviyyəsini müəyyən etməkdir. Uşağa müəyyən bir ardıcılıqla düzülmüş, bəzi həndəsi formaların yeri boş olan bir masa təklif olunur. Uşalar boşluların yerini doldurmaq tapşırığı verilir.

Yerasek Metodu ilə Şifahi-Məntiqi Təfəkkürün Qiymətləndirilməsi

Uşağın məktəbə intellektual hazırlığının tərkib hissəsi kimi şifahi-məntiqi təfəkkürün ən uğurlu tədqiqat metodlarından biri Y.Yerasek tərəfindən təklif edilmişdir. Bu metoddan istifadə zamanı uşağa aşağıdakı kimi suallarla müraciət edə bilərik:

1. Hansı heyvan daha böyükdür - at və ya it?
2. İnsanlar səhərlər səhər yeməyi yeyirlər. Bəs axşam?
3. Gündüz çöldə işıq olur, amma gecə?
4. Göy mavidir, amma ot?
5. Alma, armud, gavalı, şaftalı - bu nədir?
6. Bakı, Moskva, Ankara, Naxçıvan bunlar nədir?
7. Futbol, üzgüçülük, xokkey, voleybol...
8. Kiçik inək danadırmı? Kiçik it...? Kiçik atdır...
9. Niyə bütün avtomobillərdə əyləc var?
10. Çəkic və balta bir-birinə necə bənzəyir?
11. Dırnaq və vint arasındakı fərq nədir?
12. İt daha çox pişiyə bənzəyir, yoxsa toyuq? Necə? Onların eyni nələri var?
13. Dələ və pişik bir-birinə necə bənzəyir?
14. Hansı nəqliyyat vasitələrini bilirsiniz?
15. Gənc ilə yaşlının fərqi nədir? (Jirasek, J. 1974)

Burada məqsəd şifahi təfəkkür səviyyəsini, məntiqi düşünmək və fikirlərini ifadə etmək bacarığını müəyyən etməkdir. Bu zaman uşaqlardan alınana cavablar şkala ilə qiymətləndirilir.

Təfəkkürün diaqnostikası 4 əsas parametərə görə aparılır: təhlil və sintez, müqayisə, təsnifat, ümumiləşdirmə. Bu bölgü kifayət qədər ixtiyaridir və müvafiq bölmələrdə təklif olunan üsullar eyni zamanda düşüncənin bir sıra xüsusiyyətlərinə və xassələrinə təsir göstərir " E.L.Ağayevaya görə Dördüncü əlavə" üsulunda təsnifat əməliyyatının inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün təsnifatlara görə şəkil dəstlərindən ("Qab-qacaq", "Mebel", "Oyuncaqlar" və s.) istifadə olunur. Bu zaman uşağa müxtəlif mövzularda, məsələn "Qablar": boşqab, qazan, fincan, ütü. "Mebel": stol, stul, televizor, qarderob kimi 5 təsnifat kartı təklif olunur. Uşaqlar verilən kartlara baxırlar və artıq olan cismi tapırlar. Yekun olara ümumiləşdirmənin düzgünlüyü və təsnifat əməliyyatının olması və ya olmaması ballarla qiymətləndirilir.

Məktəbəqədər təhsilə intellektual hazırlıq məktəbəqədər yaşda baş verən idrak proseslərinin müəyyən bir inkişaf səviyyəsidir. Uşağın məktəbə intellektual hazırlığı müəyyən dünyagörüşündən, xüsusi bilik ehtiyatından, əsas qanunları dərk etməsindən asılıdır.

Pedaqoji Yanaşma və Fərdiləşdirilmiş Təlim

Tədris prosesinin diferensiallaşdırılması və fərdiləşdirilməsi konsepsiyası çərçivəsində uşaqların ümumi məktəbə hazırlığı və xüsusən də intellektual hazırlığı, habelə öyrənmə qabiliyyətinin inkişaf səviyyəsi haqqında obyektiv məlumatlara əsaslanan pedaqoji yanaşma müəllimə uşağın fərdi xüsusiyyətlərini ən yaxşı şəkildə nəzərə almağa, təhsil prosesini tezliklə inkişaf zonasına uyğun olaraq gələcək təhsil yolunu müəyyən edəcək şəkildə qurmağa imkan verir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə gedən uşaqların intellektual hazırlığının xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində, məktəbə hazırlıq prosesini optimallaşdırılmasında, təhsil almaq üçün əlverişli şərait yaradılmasında və uşağın təhsil sisteminin növbəti mərhələsinə keçiddə diagnostik nəticələrdən mühüm praktiki problemi həll etmək üçün istifadə edilə bilər.

Oyunların İntellektual İnkişafdakı Rolu

Həmçinin oyunlar uşaqların intellektual inkişafı üçün mühüm rol oynayır. Oyunlar uşağın dünyagörüşünü genişləndirir, düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və onlara sosial təcrübələr qazandırır. Oyunda iştirak edərək uşaqlar yaradıcı düşüncələrini inkişaf etdirir, problemləri həll etməyi öyrənirlər. Müasir pedaqogika oyunlardan uşaqların motor və həssas qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə edir. Bu oyunlar, həmçinin, uşaqların yaddaşını, qavrayışını, təfəkkürünü və digər zehni bacarıqlarını inkişaf etdirir. Oyunun təhsil prosesində bu cür rolunu böyükdür, çünki oyunlar uşaqlara müxtəlif problemləri həll etmək, düşünmə qabiliyyətlərini genişləndirmək və yaradıcılıqlarını ortaya çıxarmaq üçün mükəmməl bir mühit yaradır.

Oyun məktəbəqədər yaşda uşağın əsas fəaliyyətidir, onlar oyun oynayaraq böyük insanların dünyasını öyrənir. Həmçinin uşaq oynayaraq inkişaf edir. Müasir pedaqogikada çox sayda uşağın motor, həssas və intellektual qabiliyyətlərini inkişaf etdirə bilən oyunlar var. "İntellektin inkişafı" anlayışı yaddaşın, qavrayışın, təfəkkürün, yəni bütün zehni qabiliyyətlərin inkişafını əhatə edir. Oyunun vasitəsilə biz uşaqları öyrənməyə və yaradıcı fəaliyyətə maraqlarını cəlb edərək, məktəbəqədər uşaqların bədii qabiliyyətlərini üzə çıxara bilərik. V.A.Suxomlinski qeyd etmişdir ki, "Oyun, ətrafımızdakı dünya haqqında həyat verən fikir axınının, uşağın mənəvi dünyasına axdığı böyük bir parlaq pəncərədir." (Həsənov, Ağayev, 2007)

Tərbiyə-təlim işində didaktik oyunlardan, əyani-əşyavi məşğələlərdən, onların praktik təsviri fəaliyyətlərindən çox istifadə edilməlidir. Belə forma və metodlar kiçik yaşlı uşaqların təfəkkürü və fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə daha çox uyğun gəlir. Bütün bunlar uşaqların idrak fəallığını və intellektual inkişaf qabiliyyətini stimullaşdırır.

Uşaqlarda Tədqiqat Marağını Təşviq Etmək

Uşaqlarda intellektin inkişafı üçün nə etmək lazımdır?

Bu, ilk növbədə, uşaqlarla dünyanı araşdırmaq, ətraf aləmə onların gözü ilə baxmağı bacarmaq və buna uyğun olaraq onlarda ilkin təsəvvürlərin formalaşdırılmasına zəmin yaratmaqdır. Danılmaz bir həqiqətdir ki, uşağın intellektual qabiliyyətləri daha çox “irsiyyətdən” deyil, zehnin tədqiqatçılığından asılıdır. O, məlumatı ilk növbədə, böyüklərlə ünsiyyətdə əldə edir. Mövzu ilə bağlı aparılan söhbətlərdə: “Qar niyə ağdır? Günəş niyə gündüz parlayır? Balıqlar su altında necə nəfəs alır? və s. kimi onları daim dəstəkləmək arzuolunandır. Bu marağı təşviq etmək, uşağın üföqlərini genişləndirmək və ona dünya haqqında müəyyən bir bilik sistemi vermək üçün hər cür cəhd etmək lazımdır. Və bütün suallara cavab verməyə tələsməyin. İlkin olaraq uşağın bu haqda nə düşündüyünü “Niyə”, “Nə düşünürsən?” kimi suallar verməklə dinləyin. Uşağın ideyalarını, fərziyyələrini, variantlarını ortaya qoymasına və onun üçün anlaşılmaz olan məlumatları “qazmasına”, “eşələməsinə” icazə verin. Məlumdur ki, uşağın səmimi şəkildə təəccübləndiyi və müstəqil araşdırma nəticəsində əldə etdiyi daha yaxşı yadda qalır.

Oyunların Təşkili və Müəllimin Rolu

Bir tərəfdən uşaqların özbaşına oynaması yaxşıdır, amma digər tərəfdən onlar həmişə maraqlı və mənalı, onları inkişaf etdirəcək oyun yarada bilmirlər. Yaxşı olardı ki, böyüklər oyunu təşkil və idarə etsin - onlar uşaqlara çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək etməli, oyun qaydalarına əməl etməyə təşviq etməli və bəzi uşaqların səhvlərini qeyd etməklə onların daha çox yeni şeylər öyrənməyə təşviq etməlidir. Təşkilatçı və iştirakçı rollarının birləşməsi inkişaf edən oyunun xüsusiyyətidir.

Müəllim üçün oyun seçmək ciddi məsələdir. Bu həm pedaqoji bacarıq, həm də pedaqoji ustalığ tələb edən işdir. Müəllim yalnız oyunların həyata keçirilməsi deyil, praktikada tətbiqi üçün də şərait yaratmalı və unutmamalıdır ki, oyun uşaq üçün təkə özlüyündə çox vacib olan həzz və sevinc deyil, onun köməyi ilə körpənin diqqətini, yaddaşını, təfəkkürünü, təxəyyülünü, yəni sonrakı həyat üçün zəruri olan keyfiyyətləri inkişaf etdirə bilər. Uşaq oynayarkən bəzən bilmədən yeni biliklər, bacarıqlar əldə edər, qabiliyyətləri inkişaf etdirə bilərlər. Bütün oyunları qavrayış, diqqət, yaddaş, təfəkkür və yaradıcılığı inkişaf etdirən oyunlar kimi qruplara bölmək olar.

Qavrayış və Diqqətin İnkişafına Yönelik Oyunlar

Qavrayışın inkişafına yönəlmiş oyunlar vasitəsilə uşaqlarda əsasən rəng, forma, ölçü kimi xüsusiyyətlərinə görə obyektləri təhlil etmək qabiliyyəti formalaşdırılır. Məktəbəqədər yaşın sonuna qədər uşaqlar 7 əsas rəngi tanıya, rəng tonu ilə fərqləndirə bilərlər. Onlar əsas həndəsi fiqurları (dairə, oval, kvadrat, düzbucaqlı və üçbucaq) bilməli, müəyyən formalı obyektləri naxış və ya adla seçməyi bacarmalıdırlar.

Növbəti oyun diqqəti inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir. Bu tipli oyunlar uşağın diqqətini gərçək həyatın müəyyən aspektlərinə və hadisələrinə cəmləmək qabiliyyətini formalaşdırır.

(Konsentrasiya olmadan heç bir, hətta ən sadə işi yerinə yetirmək mümkün deyil). Artıq məktəbəqədər yaşda formalaşan diqqətin əsas xüsusiyyətləri onun sabitliyi, dəyişməsi və paylanmasıdır. Diqqətin sabitliyi uzun müddət bir şeye diqqət yetirmək bacarığı deməkdir. Diqqəti dəyişdirmək bir fəaliyyətdən digərinə, bir fəaliyyətdən digərinə keçmək qabiliyyətidir. Uşaq eyni anda iki və ya daha çox obyektə hərəkət etməli olduqda diqqətin paylanmasından danışıyıq.

Növbəti oyun qrupu yaddaşın inkişafına yönəldilmişdir ki, bu da diqqət kimi, tədricən özbaşına olur. Yaşlı məktəbəqədər yaşlı uşaq artıq qarşısına məqsəd qoya bilər - nəyisə xatırlamaq və az-çox müvəffəqiyyətlə bu məqsədə çatmaq üçün vasitələr, yəni yadda saxlama prosesini asanlaşdıran vasitələr seçmək. Bu, oyunlarda yaddaşın inkişafına kömək edəcək.

Təfəkkürün inkişafı təfəkkürün üç əsas formasını mənimsəmək şərti ilə baş verir: vizual-effektiv, vizual-obrazlı və məntiqi. Vizual hərəkət təfəkkürü hərəkətdə düşünməkdir. Kiçik məktəbəqədər uşaqlarda müxtəlif əşyalar, oyuncaqlar ilə hərəkətlər prosesində inkişaf edir. Məktəbəqədər uşağın təfəkkürünün əsas forması vizual-məcəzi təfəkkürdür, yəni obyektlərdə ən vacib olanları vurğulamağa, habelə onların bir-biri ilə əlaqəsini və hissələrinin əlaqəsini görməyə imkan verən şəkillərin belə bir təşkilidir. Uşaq müxtəlif planlardan, sxemlərdən istifadə etməyi öyrənməlidir. Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqlarda məntiqi təfəkkürün elementləri formalaşmağa başlayır, yəni düşünmə qabiliyyəti formalaşır.

Aşağıda oyun xarakterli tapşırıqlardan bir neçəsinə nümunə verək.

4-6 yaşlı uşaqlara əlamətləri fərqləndirməyə yönəlmiş tapşırıqlar verməklə rəngləri, ölçüləri, formalar ayırd etmələrini istəyə bilərik. Bunun üçün həndəsi fiqurların təsviri olan kartları əvvəlcədən hazırlamaq lazımdır. Sonra uşaqdan ayıya bir dairə verin, gəlinciyə üçbucaq verin, dovşana kvadrat verin və s. kimi tələblər verməklə həndəsi fiqurları necə tanıdığını görürük. Daha sonra rəngli olan bu təsvirlər vasitəsilə rəngləri də söyləməsini tələb edə bilərik, məsələn qırmızı rəngli fiqurları toplayın və adlarını sayın, mənə mavi kvadrat və yaşıl üçbucaq gətirin. Bu tipli oyunlar

Bu yaşdakı uşaqlar əşyalar arasında olan fərqləri seçməyi bacarırlar. Onlara rəsmdə verilən fincanlardan hansının fərqli olduğunu tapmalarını tələb də bilərik. “Mənim kimi et” əmrini verməklə etdiyimiz hərəkəti ardıcılıqla etməsini istəyə bilərik. Bəzi detalları çatışmayan əşyaları təsvir edən rəsmləri uşaqlara paylayıb şəkildə tam olaraq çatışmayan şeylərin adını çəkməyi təklif edə bilərik. Məsələn: təkərsiz maşın, damsız ev və s. Bu oyunlar vizual yaddaşı və vizual diqqəti inkişaf etdirir.

Süjetli-Rollu Oyunların Mahiyyəti və Əhəmiyyəti

Məktəbəqədər yaş klassik oyun yaşı hesab olunur. Bu dövrdə uşaq oyununun xüsusi bir növü yaranır və psixologiya və pedaqogikada süjet-rol oyunu adlanan ən inkişaf etmiş formanı alır. Süjetli-rollu oyunlar uşaqların böyüklərlə birgə əmək və ya sosial funksiyalarını üzərinə götürdüyü, xüsusi yaradılmış oyun şəraitində təşkil olunur. Xəyali şəraitdə böyüklərin həyatını və

onlar arasındakı münasibətləri təlid etməklə uşaqları ətrafdağı həqiqətləri yaxşı öyrənməyə sövq edir.

Rollu Oyunun Təxəyyülə Təsiri

Rollu oyun təxəyyülün inkişafı üçün vacibdir. Oyun hərəkətləri xəyali bir vəziyyətdə baş verir, onlar real obyektleri təsəvvürlərində canlandırdıqları obyektə çevirir və uydurma məkanında baş verən bu təcrübə vasitəsilə uşaqlar yaradıcı təxəyyül qabiliyyətini əldə etmək imkanı qazanırlar

Məktəbəqədər yaş klassik oyun yaşı hesab olunur. Bu dövrdə uşaq oyununun xüsusi bir növü yaranır, psixologiya və pedaqogikada süjetli-rol oyunu adlanan ən inkişaf etmiş formanı alır. Süjetli-rol oyunu, uşaqların böyüklərin həyatında gördükləri fəaliyyətlərini təqlid etməklə və onlar arasındakı münasibətləri təkrar etməklə oynadıqları oyundur.

Məktəbəqədər uşaq və həmyaşıdları ilə birlikdə oyun əsasən ünsiyyət prosesində inkişaf etdirir. Birlikdə oynayan uşaqlar başqa bir uşağın istəklərini və hərəkətlərini nəzərə almağa, fikirlərini müdafiə etməyə, birgə planlar qurmağa və həyata keçirməyə başlayırlar. Buna görə də, oyun bu dövrdə uşaqların ünsiyyətinin inkişafına böyük təsir göstərir. Məktəbəqədər yaşlı uşağın həmyaşıdları ilə arasında ünsiyyət əsasən birlikdə oyun prosesində inkişaf edir. Birlikdə oynayan uşaqlar başqa bir uşağın istəklərini və hərəkətlərini nəzərə alır, onların fikirlərinə hörmət etməyə və müdafiə etməyə səy göstərir, birgə planlar qurmağa və həyata keçirməyə başlayırlar. Buna görə də, oyun bu dövrdə uşaqların ünsiyyətinin inkişafına böyük təsir göstərir. Müasir dövrdə texnologiyanın həyatımıza daxil olduğu vaxtda uşaqların əqli qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində müəyyən elektronik vasitələrdən, xüsusilə müxtəlif kompüter oyunlarından istiadə edilir.

Nəticə

Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın intellektual, sosial, emosional və yaradıcı inkişafının təməl mərhələsidir. Bu mərhələdə uşağın təfəkkürü, yaddaşı, təxəyyülü, nitqi və diqqəti kimi əsas idrak bacarıqlarının inkişafı məktəbə uğurlu keçid üçün zəruri şərtlər yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, məktəbə hazır olmaq yalnız biliklərlə deyil, eyni zamanda psixoloji və idrak proseslərinin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan L.A. Venger, L.S. Vıqotski, Y. Yerasek kimi mütəxəssislərin metodik yanaşmaları uşağın idrak imkanlarını müəyyən etməyə və onun fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təlim strategiyalarını formalaşdırmağa imkan verir.

Oyunlar bu inkişafın ən təsirli vasitələrindən biridir. Didaktik oyunlar, süjetli-rollu fəaliyyətlər, qavrayış və məntiqi təfəkkürə əsaslanan tapşırıqlar uşaqların həm intellektual, həm də sosial bacarıqlarını gücləndirir. Məqalədə qeyd edilən metodlar və diaqnostik yanaşmalar tərbiyəçi-müəllimlər və valideynlər üçün faydalı istiqamət verə bilər.

Məktəbə intellektual hazırlığın düzgün qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması uşağın gələcək təhsil uğurlarını təmin etməklə yanaşı, onun fərdi inkişafının da əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən

məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bu istiqamətə xüsusi diqqət yetirilməli, fərdi yanaşma və yaradıcı mühit təmin olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

- Babazade, Z. (2025). Literary-critical view of the prominent Azerbaijani scholar MF Akhundzada: The first systematic examples of literary theory. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 38-42.
- Babazade, Z. (2025). The First Influences of Western Literature on Azerbaijan Literature: Modernism and Tradition in the Works of Akhundzadeh. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(1), 71-79.
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222.
- Cabbarova, S. R. (2022). Məktəbəqədər dövrdə uşaqların sensor inkişafına dair bəzi mülahizələr. *Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi Əsərlər*, 3, 31–33.
- Həsənov, A., & Ağayev, Ə. (2007). *Pedaqogika* (Dərslik). Bakı: Nəşriyyat.
- Jirásek, J. (1974). *Uşaqların məktəbə hazırlıq səviyyəsi* (rus dilinə tərc.). Ppara: Dövlət Pedaqoji Nəşriyyatı.
- Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum). (2022). Bakı.
- Seyidov, S. İ., & Həməyev, M. Ə. (2007). *Psixologiya*. Bakı.
- Uşaqların məktəbəqədər hazırlığı: Proqramın əsas müddəaları. Retrieved from <https://rt82.ru/az/in-everyday-life/>
- Veliyev, E. (2025). Speech Culture and Deliberative Practices: Negotiating Local Norms in Multicultural Contexts. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 151-175.
- Venger, L. A. (1988). *Диагностика интеллектуального развития дошкольников*. Москва: Просвещение.
- Венгер, Л. А., Пилюгина, Э. Г., & Венгер, Н. Б. (1988). *Воспитание сенсорной культуры ребенка от рождения до 6 лет*. Москва: Просвещение.

Received: 01.07.2025

Revised: 02.07.2025

Accepted: 07.07.2025

Published: 09.07.2025

The Legal and Institutional Framework of State Investment Programs: Azerbaijan in Comparative Perspective

¹Əli Qədimov, ²Yunis Xəlilov

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203004>

Abstract:

This paper explores the legal and institutional architecture of public investment governance in Azerbaijan from a comparative public administration perspective. Anchored in the 2024 Presidential Decree and the foundational 2010 regulations (E-qanun 19404), the study critically analyzes how Azerbaijan structures the planning, implementation, and monitoring of state investment programs (SIPs). Using a theoretical and doctrinal approach, the paper compares Azerbaijan's framework with selected models from European Union member states and OECD practices, emphasizing the principles of transparency, accountability, and subsidiarity. It argues that while Azerbaijan has made substantial progress in codifying its public investment regime, key gaps remain in parliamentary oversight, stakeholder engagement, and legal mechanisms for performance evaluation. The study concludes by recommending legal and institutional reforms to better align Azerbaijan's public investment governance with international standards and best practices, thereby enhancing its long-term fiscal sustainability and administrative integrity.

Key words:

public investment governance, legal accountability, Azerbaijan, state investment program (SIP), transition economies, public administration, comparative legal analysis, institutional reform, OECD standards, fiscal transparency

Introduction.

State investment programs are critical tools through which governments coordinate large-scale public investments in infrastructure and development projects. In Azerbaijan, as in many countries, these programs are governed by a detailed legal framework and institutional structure that shape how projects are selected, financed, implemented, and evaluated. This paper examines the *legal*

¹ Qadimov, A. T. Lecturer, Department of General Law, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: elikedimov@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6231-0827>.

² Khalilov, Y. F. Lecturer, Department of General Law, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: yunisexilov@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3521-1913>.

basis and governance structures of Azerbaijan’s State Investment Program (SIP), with particular attention to its **2010 regulations (E-Qanun 19404)** and the **2024 Presidential Decree** updating those rules. Key principles – transparency, accountability, and subsidiarity – are evaluated in Azerbaijan’s context, and the system is compared with practices in other jurisdictions (e.g. European Union/OECD models, and cases like Estonia). Alignment with international public investment standards (OECD, 2014; IMF, 2019; World Bank, 2018) is assessed, and institutional challenges and reform needs in Azerbaijan are critically discussed. The analysis is doctrinal, drawing on legal texts, official documents, and policy analyses of public investment governance.

Methodology. The research is based on a review of primary legal texts (Azerbaijani presidential decrees and regulations) and authoritative secondary sources (international guidelines and analyses). We interpret the provisions of Azerbaijan’s SIP regulations (including the 2010 rules and 2024 revision) and situate them within public investment management theory. Comparative insights are drawn from EU/OECD documents (e.g., OECD, 2018; OECD, 2014) and case examples (Estonia). International standards such as the IMF’s Public Investment Management Assessment (PIMA) framework inform evaluation of best practices (IMF, 2019). The approach is non-quantitative and doctrinal, focusing on legal doctrine, administrative procedures, and normative principles.

Legal Basis and Governance Structures in Azerbaijan

Azerbaijan’s SIP framework is grounded in presidential decrees and cabinet regulations. The foundational rule was **Presidential Decree No. 239** of March 17, 2010, which approved the “Rules on the preparation, implementation, monitoring, and evaluation of the State Investment Program”. That decree aimed “*to increase the efficiency of state investment*” and mandated a formal process for SIPs. It explicitly tasks the Cabinet of Ministers and relevant ministries to align existing norms with the new rules, to prepare guidelines for project appraisal (the decree itself authorized forms for quarterly and annual progress reports), and to ensure oversight of investment efficiency. In short, the 2010 Rules established a multi-stage pipeline: project proposals originate with “ordering organizations” (government agencies), are vetted by the Ministry of Economic Development, and then submitted to the Cabinet for financing and prioritization. Presidential Decree incorporates planning principles consistent with international models such as those outlined by the IMF (2019). The introduction of structured ex-post evaluation in Azerbaijan’s 2024 SIP reforms reflects global recommendations for results-based monitoring (World Bank, 2018).

The Cabinet’s role was central: the 2010 decree instructs it to adapt all normative acts to the new SIP rules and to prepare evaluation instructions. Ministries (e.g. Economy and Finance) were required to design specific reporting formats and evaluation forms. Together, these provisions created an institutional structure in which the Ministry of Economy (then “Economic Development”) coordinated the SIP, the Cabinet oversaw budgetary integration, and sectoral ministries acted as project “customers” under the general program. Notably, the 2010 rules did *not*

explicitly mention audit or independent evaluation bodies; project feasibility and priority were determined administratively.

This architecture remained in place for over a decade, with only minor amendments. A 2019 presidential decree amended the 2010 Rules to **involve the Supreme Audit Institution (the Accounting Chamber)**. Specifically, two clauses were revised to add the Accounting Chamber alongside the Cabinet and Finance Ministry for approving project lists and annual reports. This change implicitly enhanced accountability by subjecting the SIP to external audit review. Nonetheless, the core governance remained: planning and decision-making stayed with the central authorities, and the SIP was a medium-term, Cabinet-driven program.

In December 2024, a new Presidential Decree was signed to overhaul the SIP framework. Citing constitutional authority to improve the efficiency and oversight of state investment, President Aliyev directed that the 2010 Rules be replaced with a new edition. The 2024 Decree (effective April 2025 for new projects) explicitly states that the rules will cover “*organization, legal and economic foundations*” of SIP preparation, implementation, and evaluation. It reaffirms that Azerbaijan’s **Ministry of Economy** (successor to the Economic Development Ministry) has the coordinating role for all SIP activities. In effect, the decree maintains the centralized model but strengthens formal procedures: it mandates that within two months the Cabinet must issue regulations for SIP project monitoring and evaluation (as provided by the new rules), and the Ministry of Economy must adopt detailed reporting templates. The presidential text itself emphasizes efficiency and “improvement of the mechanism” for SIP cycle management.

Thus, Azerbaijan’s legal basis rests on presidential decrees (with Cabinet regulations as implementing norms). The SIP is a government program prioritized by the President and managed by the Ministry of Economy. Over time, the institutional framework has become more structured (with formal evaluation steps) but remains concentrated at the central level.

Key Features of Azerbaijan’s SIP Rules

Program definition and planning. The 2024 rules define the SIP as a *medium-term program* for public investments. Article 1 of the new Rules defines the SIP as a document that “determines the directions, timing, volume, and ordering institutions, and a named list of investment projects” funded by the state budget and other sources over a multi-year horizon. In other words, it is a multi-annual pipeline of projects aligned with national strategies. By law, both *ongoing (carryover)* and *new* projects must meet substantive criteria to be included: new projects require a concept, feasibility study and must be endorsed by the Ministry of Economy. Importantly, the SIP covers all major state-financed investments (with some security-related projects exempted). This aligns with international practice: the IMF’s Public Investment Management Assessment notes that effective public investment requires “comprehensive, unified, medium-term planning and objective criteria for appraising and selecting projects”. Azerbaijan’s SIP is by design a medium-term expenditure program, linking projects to the state budget process.

Implementation and monitoring. Once projects are in the SIP, the Ministry of Economy oversees implementation. Under the new rules, the Economy Ministry “coordinates the implementation of all measures provided in the SIP” and supervises that projects progress on schedule. Ministries and state agencies (the ordering organizations) carry out projects via procurement and contracts. Regular reporting is required: the 2010 and 2024 rules established that project implementers must submit quarterly and annual performance reports to the Economy Ministry. The Cabinet (with the Ministry of Economy) also assesses SIP execution at year-end. In 2024, legislation explicitly directed the Cabinet to promulgate a detailed evaluation procedure, ensuring that monitoring and ex-post evaluation become standard. These provisions mirror best practices in public investment governance, which stress that projects should be “fully funded, transparently monitored, and effectively managed” throughout implementation. By codifying reporting formats and audit trails, Azerbaijan has moved toward that model.

Evaluation. The Rules create a formal evaluation cycle. Project proposals undergo an *initial concept review*, then an *interim technical-economic appraisal*, and finally a *comprehensive feasibility analysis* before being funded. The definitions in the 2024 Rules clarify this: an “initial opinion” is issued on project concepts, an “interim opinion” on preliminary feasibility, and a “final opinion” on a project’s conformity with development goals. If a project receives positive final evaluation, it enters the SIP priority list. This tiered approach to appraisal aligns with OECD recommendations that highlight the importance of transparent, evidence-based project selection. However, it remains unclear how technically rigorous these appraisals are or whether independent experts review them. The rules do not require external cost-benefit studies beyond the ministries’ own reviews.

Transparency and accountability. The legal texts do not contain explicit transparency requirements (e.g. public disclosure of project data) and much of the SIP deliberation happens behind closed doors. The 2010 decree and 2024 rules do commit implementers to provide information to the state and, since 2019, to the Accounting Chamber. These steps improve **accountability** by involving the state audit body. For instance, the 2019 amendment added the Accounting Chamber to the list of entities approving SIP results, implying that project outcomes can be audited like budget expenditures. The new rules also institutionalize annual ex-post reviews (to be completed 6 months after project completion). These changes bring Azerbaijan closer to international norms of oversight, where external audit institutions play a key role in holding governments accountable. Nevertheless, the SIP process remains mainly administrative: citizens and parliaments have limited visibility, and the President retains strong control over priorities.

Subsidiarity and decentralization. Azerbaijan’s SIP is fundamentally centralist. Projects originated by ministries or central agencies, and there is no formal mechanism for local or regional governments to propose projects or influence the SIP. By contrast, the principle of subsidiarity (common in EU governance) holds that decisions should be made at the most local competent level. In Estonia, for example, a national spatial plan was developed with extensive local input and much implementation is delegated to municipalities. The OECD notes that effective public

investment often requires “coherent planning across levels of government”, with mechanisms ensuring sub-national plans align with national goals. In Azerbaijan, however, such multi-level coordination is minimal: the SIP is presented as a unified national program, and regional authorities implement but do not shape it. This top-down model limits participation by local stakeholders and may reduce the relevance of some investments to local needs.

Comparative Perspectives (EU/OECD Examples)

To illuminate Azerbaijan’s approach, it is useful to compare with other systems. According to Musgrave and Musgrave (1989), aligning public investment with regional needs is essential for equity and efficiency in public finance. In the European Union, member states’ public investment practices are influenced by common frameworks (EU budget rules, Cohesion policy, procurement law) and by domestic reforms. For example, Poland (an EU member and OECD country) enforces a medium-term budget framework that integrates investment with fiscal planning. Recent Polish legislation created an “*Integrated Investment Plan*” allowing private investors to propose projects and collaborate with municipalities on zoning, reflecting a participatory and decentralized twist. More broadly, EU countries are expected to apply transparent procurement procedures and cost-benefit analysis under EU law, and investment projects often require public hearings or parliamentary approvals. These norms promote accountability and public involvement beyond what is seen in Azerbaijan’s centralized SIP.

Estonia offers a concrete case of strong practices. According to OECD (2018) Estonia articulates a strategic development vision (“Estonia 2030+”) that guides investments and combines it with robust e-governance. The national spatial plan was drafted by the central government *with input* from counties, municipalities, experts and citizens via online platforms and public events (OECD, 2018). According to OECD, much planning and implementation authority in Estonia is delegated to municipalities (subject to coordination). Notably, Estonia routinely merges or reforms local governments to ensure they have capacity to carry out investment projects; the government restructured municipalities (2016 Act) so even small towns meet minimum standards for managing services. This contrasts with Azerbaijan’s SIP, where local actors have no formal role. In terms of accountability, Estonia’s public audit and budget transparency standards are high (OA as an independent auditor, detailed budget reports). For example, independent fiscal councils or the Estonian National Audit Office regularly review capital spending, and budget documentation is published online (IMF, 2019; OECD, 2018).

Norms and best practices. Both the EU and OECD emphasize the same core principles cited for Azerbaijan, but often with different implementation. Transparency is manifested through open bidding, public reporting, and anti-corruption safeguards. Accountability is enforced by strong audit institutions and legislature oversight. Subsidiarity is practiced via defined sub-national responsibilities and co-financing of local projects. Moreover, the EU promotes multi-level investment (e.g. co-financed by EU structural funds) which requires coordination mechanisms between Brussels, national, and local bodies. While Azerbaijan’s recent legal reforms echo some

of these ideas (e.g. requiring formal reports and adding the audit office), they fall short of the multi-tier governance models seen in EU/OECD countries.

Alignment with International Standards

International bodies have developed guidelines for effective public investment. The IMF's **Public Investment Management Assessment (PIMA)** framework (2019) identifies key institutions for the investment cycle (IMF, 2019). It stresses that sound planning requires a *unified, medium-term* approach and transparent selection criteria, that budgeting should link with a multi-year strategy, and that implementation should be fully funded and monitored. Azerbaijan's SIP is explicitly a multi-year plan (officially "medium-term") and does use formal priority lists; this is broadly consistent with PIMA's principles. The new rules also embed approval stages and mandated feasibility studies, reflecting the PIMA recommendation for thorough project appraisal. Moreover, PIMA highlights the need for institutions that enable cross-sector coordination and oversight. The 2024 reforms strengthen coordination (Ministry of Economy at the center) and introduce structured monitoring. They align with IMF/World Bank advice on creating a whole-of-government process for major projects.

The World Bank and OECD similarly advocate investment frameworks that ensure fiscal sustainability and project quality. For instance, OECD guidance suggests that countries publish information on their investment plans and engage in public scrutiny. While Azerbaijan's legislation does not require public disclosure of all SIP details, there are moves to systematize reporting. On the other hand, international standards stress fiscal rules or envelopes to counteract volatility in investment. In Azerbaijan, however, there is no strict fiscal rule: withdrawals from the State Oil Fund (SOFAZ) and SIP spending remain largely discretionary by executive decision. This contrasts with best practice, where a medium-term fiscal anchor is recommended to prevent pro-cyclical booms in investment. Without a clear fiscal rule or medium-term expenditure framework, public investment can become prone to short-term political decisions rather than strategic allocation (Allen, Hemming, & Potter, 2013). Azerbaijan's dependence on oil revenues has led to cyclical investment patterns, a challenge identified in fiscal governance literature on resource-rich economies (Resource Governance Institute, 2013).

Despite the formal alignment of Azerbaijan's SIP with global benchmarks, the World Bank (2018) notes that implementation success depends heavily on administrative and technical capacity. Legal reform in transition economies often requires both codification of norms and institutional capacity-building to bridge the gap between formal rules and practice (UNCITRAL, 2021).

OECD country assessments also highlight the role of independent audits and performance evaluation. In that respect, adding the Accounting Chamber to the SIP process (2019) and formalizing post-completion evaluation in the 2024 Rules are positive steps. OECD principles would further call for performance indicators and periodic spending reviews. It is not yet clear if Azerbaijan's new rules create actual benchmarks for project outcomes. Nonetheless, by codifying the obligation to "evaluate the results and impacts" of projects after 6 months of completion, the

legal framework now at least contemplates learning from completed investments – a move towards accountability and efficiency that international bodies endorse.

Overall, Azerbaijan’s evolving framework appears to take inspiration from international norms. The 2024 update especially signals awareness of critique: it aims to “improve the mechanism” for SIPs, and mandates formal procedures akin to those recommended by the IMF and World Bank. However, implementation capacity (detailed regulations, data management, real transparency) will determine the true alignment with standards.

Challenges and Reform Needs

Despite these reforms, significant challenges remain in Azerbaijan’s SIP system. **Volatility of funding** is a chronic issue. Azerbaijan’s budgets are heavily oil-dependent, and revenue swings lead to unstable investment. The Resource Governance Institute notes that “*sharp year-to-year fluctuations in expenditures are undesirable*” and have hampered growth. With no binding rule on withdrawals from SOFAZ, spending is pro-cyclical. In practice, Azerbaijan has often changed the SIP multiple times annually, making it difficult to track or enforce the program. This ad-hoc adjustment of the SIP undermines both transparency (the public cannot see a consistent plan) and accountability (few can ensure that spending follows the plan). The 2024 decree’s clause that the new Rules do *not* apply to projects prepared before April 2025 suggests another issue: overlapping old and new systems can create confusion during the transition.

Governance and oversight gaps also persist. Although the Accounting Chamber now has a role, parliamentary and public oversight of SIP projects is minimal. The Azerbaijani legislature does approve the budget, but detailed project appraisals are often kept secret (for example, large infrastructure projects’ costs were typically not itemized in budget documents, a practice criticized by auditors). Civil society and the media have limited access to SIP deliberations. The principle of transparency thus remains weak in practice: international observers have pointed out that “*little detail is available to verify whether expenditures are aligned with the program*”. Without timely publication of plans and results, opportunities for corruption or misallocation exist.

Administrative capacity is another concern. The World Bank and IMF note that Azerbaijan’s public investment efficiency is low. International indices rank Azerbaijan in the bottom quartile for governance effectiveness. Projects may suffer from poor cost estimation and delays. Strengthening technical appraisal skills and project management at line ministries would help, but this is not easily remedied by laws alone. The 2024 rules’ requirement for project feasibility studies is positive, but effective implementation requires trained personnel and data systems (an “enabling factor” in PIMA).

Subsidiarity and coordination. As noted, the SIP lacks a built-in multi-level coordination mechanism. With ongoing national efforts to grant more autonomy to regions (e.g. the new Local Self-Government Law), the SIP process may need to adapt. Reforms could formalize a role for regional authorities in nominating investment priorities or co-financing local infrastructure

(following OECD examples of vertical co-financing). This would improve efficiency by targeting projects that meet real local needs, and it would distribute the administrative burden. The EU case shows that involving sub-national bodies can yield better-tailored investments (e.g., Poland's Integrated Territorial Investments). Azerbaijan may consider legal amendments to clarify the division of responsibilities between national and local governments in investment planning.

Fiscal rules and budgeting. A key reform area is introducing fiscal discipline. As noted by RGI (2013), Azerbaijan lacks a comprehensive debt rule or expenditure ceiling, meaning that SIP spending has been limited only by the President's impulses. Adopting a multi-year budgeting framework tied to a fiscal rule (for example, a cap on the non-oil deficit as suggested in 2011's Concept) would stabilize investment funding. The PIMA framework would also advise integrating the SIP within a Medium-Term Expenditure Framework (MTEF) so that the program is backed by legally binding budget envelopes. Transitioning the SIP from ad-hoc presidential programs to a line in the state budget (with clear fiscal parameters) would be a major shift towards international best practices.

In summary, Azerbaijan's SIP legal-institutional framework has become more robust on paper, especially with the 2024 decree. It now includes structured planning, built-in monitoring, and steps toward audit oversight. However, challenges of political control, funding volatility, and limited transparency continue to constrain effectiveness. Further legal reform could address these gaps – for example, codifying public access to SIP documents, enhancing the role of independent institutions, and requiring alignment with a multi-year budget rule. Politically, ensuring genuine accountability (beyond top-down controls) may require a cultural shift as much as new laws.

Conclusion

Azerbaijan's state investment program is governed by a formal legal framework anchored in presidential decrees and executive regulations. The 2010 rules and the updated 2024 version define how projects enter the program, who is responsible, and how performance is reported. These documents prioritize centralized planning and stress efficiency and economic evaluation. Compared with EU/OECD models, Azerbaijan's SIP emphasizes executive control over multi-year planning, with less emphasis on public participation or local subsidiarity. Recent reforms show movement toward international standards: multi-year budgeting, formal appraisals, and audit oversight echo IMF/OECD principles. Nonetheless, issues remain: the SIP process can be unstable and non-transparent, and fiscal discipline is weak. The legal framework is necessary but not sufficient – implementation quality is the ultimate test. Overall, the 2024 reforms represent progress in codifying a systematic approach, but for real improvement Azerbaijan will need to reinforce transparency mechanisms, strengthen independent oversight, and integrate sub-national stakeholders, drawing on the experience of OECD/EU peers.

References

Allen, R., Hemming, R., & Potter, B. H. (Eds.). (2013). *The international handbook of public financial management*. Palgrave Macmillan.

- European Commission. (2018). *Guide to cost-benefit analysis of investment projects: Economic appraisal tool for cohesion policy 2014–2020*. Publications Office of the European Union.
- Farman, K. Y., & Emin, M. Y. (2024, December). THE IMPACT OF DETENTION AND ARREST ON THE PRESUMPTION OF INNOCENCE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN COURT JUDGMENTS. In *Publisher. agency: Proceedings of the 8th International Scientific Conference «World Scientific Reports»(December 5-6, 2024). Paris, France, 2024. 609p* (p. 450). Jean Monnet University.
- Farman, Y. K., & Yusif, E. J. (2025). Abortion: In the Context of the Legislation of Foreign Countries and the Republic of Azerbaijan. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(1), 4-9.
- Huseynov, T., Khalilov, Y., Aliyev, H., & Abisov, S. (2025). Circumstances that Prevent an Act from Being a Crime. *Porta Universorum*, 1(3), 29-36.
- International Monetary Fund. (2019). *Fiscal transparency handbook*.
<https://www.imf.org/en/Publications/Manuals-Guides/Issues/2019/05/01/Fiscal-Transparency-Handbook-45876>
- International Monetary Fund. (2019). *Public investment management assessment (PIMA) brochure*. Washington, DC: IMF.
- Khalilov, Y., & Mirzazade, Y. (2025). The Presumption of Innocence in the Context of International Legal Instruments on Human Rights. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 259-264.
- Musgrave, R. A., & Musgrave, P. B. (1989). *Public finance in theory and practice* (5th ed.). McGraw-Hill.
- OECD. (2014). *Recommendation of the Council on effective public investment across levels of government*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/effective-public-investment-toolkit/>
- OECD. (2018). *Public investment management: Governance principles for strategic investment*. OECD Publishing.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2018). *Effective public investment toolkit: Country fact sheet – Estonia*. OECD Publishing.
- Republic of Azerbaijan. (2010). *Rules on the procedure for the preparation, implementation, monitoring and evaluation of the State Investment Program*. E-qanun.az, No. 19404.
<https://e-qanun.az/framework/19404>
- Republic of Azerbaijan. (2022). *Law of the Republic of Azerbaijan on Investment*. Baku: Official Gazette. <https://e-qanun.az/framework/50048>

- Resource Governance Institute. (2013). *Diminished returns: Managing oil revenues in Azerbaijan*. Washington, DC: RGI.
- TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia). (2008). *Country report on infrastructure and finance – Azerbaijan* [Conference materials].
- UNCITRAL. (2021). *Legislative guide on public-private partnerships*. United Nations Commission on International Trade Law.
- World Bank. (2018). *Public investment management reference guide*. World Bank Group.
- Yunis, K. (2024). CONCEPTS ABOUT THE SOURCE OF THE WORD “CONSTITUTION” AND ITS MODERN MEANING. *Scientific Research and Experimental Development*, (6).
- Yunis, K. (2024). THE PROHIBITION OF THE USE OF ILLEGAL EVIDENCE AT THE LEVEL OF DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT AND THE PRESUMPTION OF INNOCENCE. *German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft*, (74).
- Yunis, K., Aziz, Q., & Mirhuseyn, S. (2024). THE HISTORY OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE. *Progress in Science*, (6).

Received: 25.06.2025

Revised: 01.07.2025

Accepted: 06.07.2025

Published: 09.07.2025

MƏDƏNÇIXARMA SƏNAYESİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBLƏRİ

¹ Mehdi Baghirov

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203005>

Xülasə:

Tədqiqatın məqsədi – ölkənin iqtisadi sisteminin formalaşdırılmasında mədənçixarma sahəsinin yeri və rolu haqqında informasiyanın ümumiləşdirilməsi, onun ümumi və spesifik, ixtisaslaşdırılmış istiqamətlər üzrə tədqiqatlara məruz qoyulması, dinamik irəliləmə və tərəqqi vəziyyətində meyllənmənin aşkarlanması və dəyərləndirilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – müşahidə, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, induksiya, deduksiya, mütləq və nisbi kəmiyyətlər, balans metodlarından istifadə olunması.

Tədqiqatın nəticələri – əyani təsvir vasitələri bazasında araşdırma obyektləri haqqında müfəssəl informasiyanın müəyyən edilməsi, reallıq və dəqiqlik dərəcəsi daha yüksək olması məqsədlərə uyğun hesab edilən sahə və istiqamətlərdə iqtisadi-riyazi və digər təyinatlı hesablamalara müraciət olunmanın əsaslandırılması, tədqiqatlara əlavə alət və mexanizmlərin cəlb olunmasının mümkünlük dərəcələrinin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti – mədənçixarma sənayesinin ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun tərkib elementləri üzrə diversifikasiya addımlarının atılması, sahənin prioritet yön və istiqamətlərinin kompleks müşahidə altına alınması, onlarla bağlı dinamik hərəkətilik baxımından iqtisadi informasiyanın toplanılması.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – zəngin tərkiblə fərqlənən mədənçixarmanın prioritet istiqamətləri üzrə iqtisadi müstəvidə çoxamilli qiymətləndirmə və təhlilə məruz qoyulması, bəhs olunan situasiyaların innovativlik və inklüzivlik proseslərinə nə dərəcədə açıq olduğunun müşahidə altına alınması.

Açar sözlər:

sənaye sahələri, mədənçixarma sənayesi, istehsal müəssisələri, rəqəmsallaşma, innovasiya

Giriş.

Müasir cəmiyyət, onun sosial-psixoloji inkişafı və iqtisadi tərəqqisi çoxsaylı araşdırma məsələ və problemlərini, həmçinin yaranmış situasiyalardan çıxış yollarını özündə təmərküzləşdirməkdədir. Ölkənin iqtisadi sistemi, onun fərqli amillər bazasında tərənnüm olunan quruluşu sahələrin lokal fəaliyyəti ilə yanaşı onların qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqları haqqında təsəvvür yaratmaqdadır. Müxtəlif təsnifatlara məruz qalan sənaye bir sıra təsnifləşdirmə əlamətlərinə məruz qalmaqdadır

¹ Baghirov, M. S. Doctor of Economic Sciences, Azerbaijan State Oil and Industry University (ADNSU), Azerbaijan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4111-8978>.

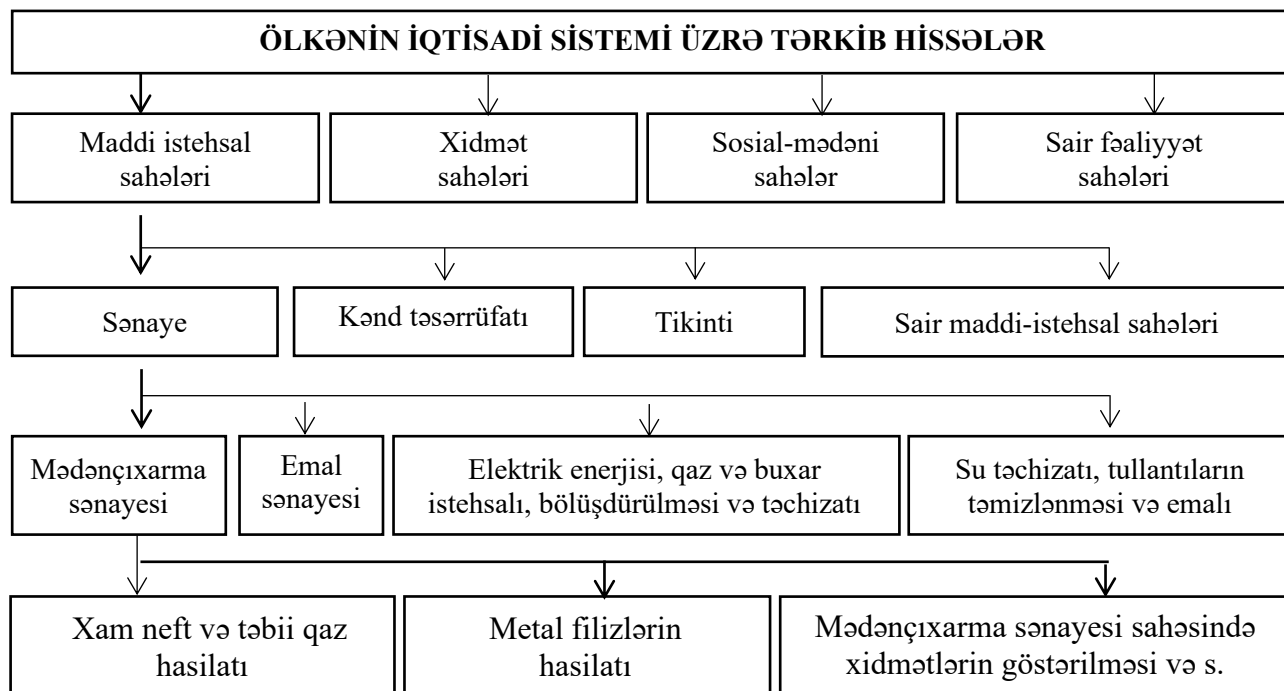
ki, onların sırasında istehsal obyektı və subyektı, mülkiyyət forması, mənsubiyyət, əldə olunma vəsaiti və forması kimi əlamətlər mühüm rol oynamaqdadır.

Tədqiqatda bizi maraqlandıran ilk ardıcılıq “iqtisadi sistem → sənaye” hesab olunmaqdadır. İnkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi mənzələrin ardıcıl əlaqə və asılılıqlarının məqsədyönlü şəkildə ifadə olunması özünün spesifikasiyaları gözlənilməklə həyata keçirilməkdədir. Məqalədə sənaye sahəsinə müraciət etməmizin əsas səbəbi – müvafiq sferanın ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətindən irəli gəlməkdədir.

Miqyasından və istifadə reallıqlarından asılı olaraq mədənçıxarmanın bəhs olunan yönələri xammal növlərinin hasilatı və sonrakı emalını həyata keçirməkdədir. Mədənçıxarmada daxili istehlak və ya ixrac məqsədilə istifadə olunan hasilat həcmələri ilk növbədə “tələb – təklif” tarazlığının bazasında, miqdar-məbləğ şəkilləndirilməsində tərənnüm olunmaqdadır. Xam neft və qaz kondensatından başqa araşdırmaya məruz buraxılan sferaya qızıl, gümüş, mis, dəmir və digər faydalı qazıntı növləri də daxil edilməkdədir. Bəhs olunan yöndə həmin elementlərin iqtisadi dövriyyəyə yararlılıq dərəcəsi çoxsaylı konfigurasiyalar üzrə araşdırılmaqda və qiymətləndirilməkdədir (Bağırov, 2023, s. 39).

Digər tərəfdən, tədqiqatın formalaşdırılması nümunəvi qaydada bir sıra mərhələləri əhatə etməkdədir (sxem 1).

Sxem 1. Ölkənin iqtisadi sistemi və sənayenin tərkib elementləri

Mənbə: Kərimov, K. S., & Zeynalova, S. C. (2024). *Layihələrin idarə edilməsi*. ADNSU Nəşriyyatı.

Sxem 1-dən də göründüyü kimi, ölkənin iqtisadi sistemin təsvirindən mədəncixarma sənayesinə və onun tərkib hissələri olan metal filizlərin hasilatı və mədəncixarma sənayesi sahəsində xidmətlərin göstərilməsinə qədər olan yol mürəkkəbdir. Dörd pilləli “mənzərənin” yaranması altsistemlərin qarşılıqlı əlaqə və asılılıq şəraitində araşdırılmasını tələb etməkdədir.

Sənaye sahəsinin və azərbaycan respublikasında onun təşəkkülü

Qeyd olunduğu kimi, sənaye – ölkənin iqtisadi sisteminin mühüm sahəsini (həmçinin sferasını) təşkil etməkdədir. Milli əmlakın formalaşmasında xüsusi rol oynayan, istər özü, istərsə də digər sahələrin tammənəli fəaliyyətinin təmin edilməsində “yaradıcı” fəaliyyətlə təmsil olunan müvafiq sahə ölkə daxilində fəaliyyət göstərən digər sahə vəonların tərkib elementlərinin fəaliyyətinin təşkilində özünəməxsus rol oynamaqdadır. Ölkələrin iqtisadi sistemlərinin təşkili və ahəngdar fəaliyyətlərin təmin edilməsində sənayenin rolu danılmazdır. İstehsal və qeyri-istehsal təyinatlı uzunmüddətli aktivlərin yaradılması yolu ilə ölkənin iqtisadi gücü və qüdrətinin yüksəlməsinə müstəqim və qeyri-müstəqim şəkildə səbəb olan sənaye sosial sferanın inkişafında da mühüm rol oynamaqdadır (Litvinenko, 2023, s. 294).

Onun araşdırılması istər ümumilikdə makroiqtisadi aspektdə, istərsə də fərdi makroiqtisadi istiqamətlər üzrə həyata keçirilməlidir. Konkret hesablamalara keçməzdən əvvəl cədvəl 1-də əks olunmuş makroiqtisadi nəticələrə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı.

Cədvəl 1.Sənaye sektoru üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilər

Göstəricilər		2019	2020	2021	2022	2023
1.	Əlavə dəyər, cari qiymətlərlə, milyon manat	33885,9	24732,6	39956,6	68732,6	49759.2
2.	Ümumi mənfəət, cari qiymətlərlə, milyon manat	30489,5	20875,2	35704,4	64187,1	44824.9
3.	Xalis mənfəət, cari qiymətlərlə, milyon manat	28628,9	18280,8	33258,5	61573,7	42388.5
4.	Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	9258,0	9065,3	7507,3	7172,1	8405,7

Mənbə: stat.gov.az/source/industry/az/002-003

Cədvəl 1-in məlumatlarına əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, cəmlənən məlumatlar vasitəsilə sənaye sektoru üzrə fərqli araşdırmaların və onlarla əlaqəli hesablamaların icrası mümkündür. Onların sırasında ilk növbədə aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək mümkündür:

✓ *“obyektlərin” dinamika qaydasında vəziyyətlərinə aydınlıq gətirilməsi.* Yaddan çıxarıl-mamalıdır ki, hər hansı obyektin vəziyyətinə “sükunət” vəziyyəti kimi yanaşılması tədqiqatın natamam şəkildə icra olunmasına şərait yaratmaqdadır. Tədqiqatların dinamika qaydasında müşahidə altına alınması tədqiqat obyektini ilə bağlı mütləq, nisbi, bəzi hallarda isə hər iki məzmunlu kəmiyyətlərin xidmətlərindən istifadə etməklə ümumiləşdirilmiş, sistemləşdirilmiş, kompleksləşdirilmiş, həmçinin ahəngdarlıq tələblərinə cavab verən nəticələrin ortaya çıxarılmasına səbəb olmaqdadır (Mokep, 2023, s. 91).

✓ *ümumi mənfəətin illər üzrə hansı hissəsinin xalis mənfəət şəklində mövcud olması.* müvafiq bənd eyni zamanda ümumi iqtisadi müstəvi ilə yanaşı maliyyə təməlli müstəvinin sintezi haqqında məlumatları daşımaqdadır. Belə ki, mənfəət – hər bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin mühüm yekun nəticəsi kimi çıxış etməkdədir. Digər tərəfdən, müəssisələr tərəfindən əldə olunan mənfəət

iqtisadi-təşkilati, hüquqi-tənzimləmə, uçot-təhlil və audit, konsaltinq, fraksiyalaşma və s. sferalarda çoxsaylı cari və perspektiv fəaliyyətlərin təcrübədə reallaşma mənbəyi rolunu oynamaqdadır (Makgret & Makmilan, 2022, s. 156).

✓ *əsas kapitla yönələn investisiyaların artım templərinə aydınlıq gətirilməsi.* Bəhs olunan fikir və onun la əlaqəli irəli sürülən mülahizələr özünün çoxşaxəliliyi, və fərqli əhəmiyyət məzmunları ilə fərqlənməkdədir. Belə ki, ümumilikdə sənaye sahəsinin maliyyə və digər imkanlarına əsaslanaraq ilk növbədə iqtisadi və sosial sferalarda sistemli işlərin icrasına imza atmaq mümkündür. Haqqında fikir yürüdülmən istiqamətlərin daxili tərkib elementlərinin nə dərəcədə zəngin olmasını, inklüzivlik platforması ilə vəhdət halında nəzərə almaqla həqiqi təcrübi imkanların qiymətləndirilməsi diapazonunun əhatəliliyi haqqında mütləq fikir və tövsiyələrin bildirilməsi mümkündür (Kərimov & Zeynalova, 2024, s. 192).

Müşahidə olunan 2019 və 2023-cü illərin müqayisəli araşdırması göstərir ki:

1. *əlavə dəyər üzrə* artım – 15873,3 milyon manat (49759,2 – 33885,9) və ya 46,8% (49759,2 : 33885,9);
2. *ümumi mənfəət üzrə* artım – 14335,4 milyon manat (44824,9 – 30489,5) və ya 47,0% (44824,9 : 30489,5);
3. *xalis mənfəət üzrə* artım – 13759,6 milyon manat (42388,5 – 28628,9) və ya 48,1% (42388,5 – 28628,9);
4. *əsas kapitla investisiyalar üzrə* geriləmə – 852,3 milyon manat (8405,7 – 9258,0) və ya 9,2% (1 – 8405,7 : 9258,0);
5. 2019-cü ildə ümumi mənfəətin tərkibində xalis mənfəətin payı 93,9% təşkil etdiyi halda, 2023-cü ildə 94,6%-ə bərabər olmuşdur.
6. əldə olunmuş ümumi mənfəətdən əsas kapitla investisiya kimi 2019-cu ildə 30,4%, 2023-cü ildə 18,8% təşkil etmişdir (geriləmə 11,6%).

Yerinə yetirilmiş hesablamalar ilk öncə yaradılmış əlavə dəyər göstəricisi üzrə ümumi mənfəətlilik payının xüsusi çəki etibarilə 0,2% artığına dəlalət edir ki, bu da intensivliyin təzahürü kimi çıxış etməkdədir. Cədvəl məlumatlarının lokal araşdırılması göstəricilər 2022-ci ilin kəskin artımlarla müşayiət olunduğunu nümayiş etdirməkdədir. Cədvəl kəmiyyətlərinin silsiləvi qaydada araşdırılması sənaye sektorunda “üfuqi” müstəvidə aşağıdakı yeni nisbi sıraların yaranmasına səbəb olmaqdadır:

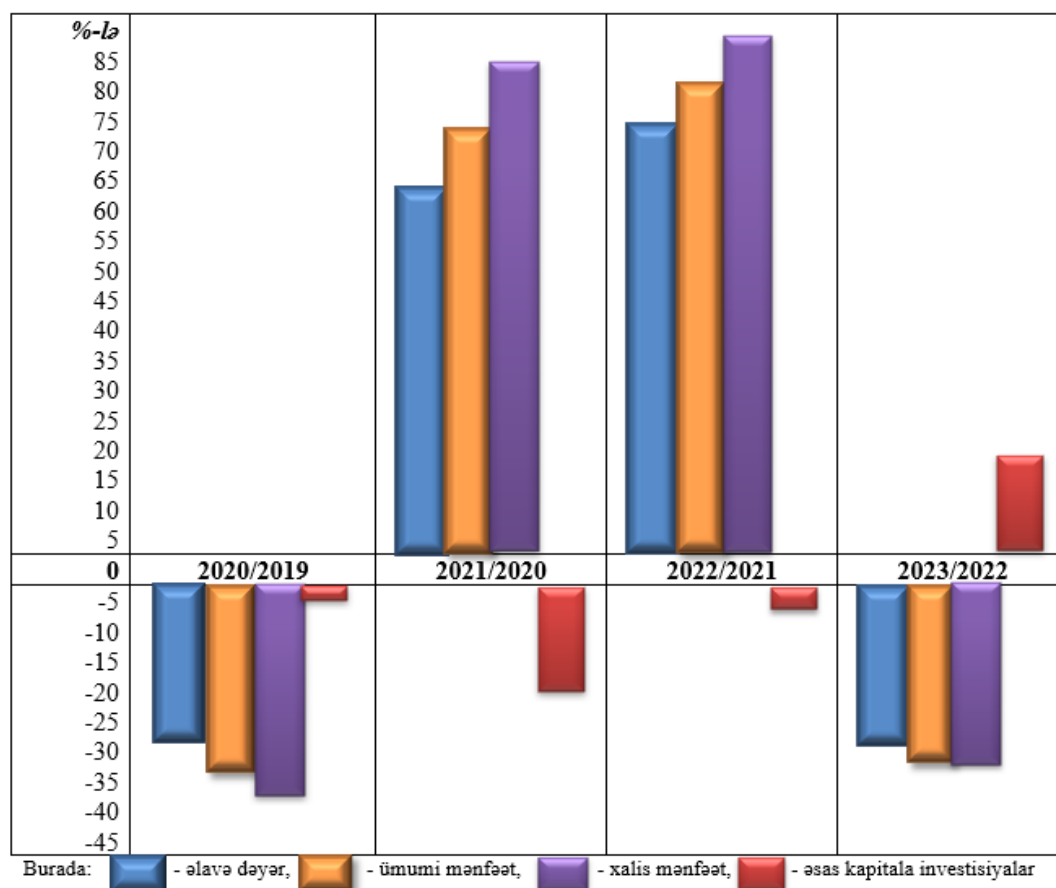
- a) Əlavə dəyər üzrə: 2020/2019 – geriləmə 27%, 2021/2020 – artım 61,6%, 2022/2021 – artım 72,0%, 2023/2022 – geriləmə 27,6%;
- b) Ümumi mənfəət üzrə: 2020/2019 – geriləmə 31,5%, 2021/2020 – artım 71,0%, 2022/2021 – artım 79,8%, 2023/2022 – geriləmə 30,2%;
- c) Xalis mənfəət üzrə: 2020/2019 – geriləmə 36,1%, 2021/2020 – artım 81,9%, 2022/2021 – artım 85,1%, 2023/2022 – geriləmə 31,2%;
- d) Əsas kapitla investisiyalar üzrə: 2020/2019 – geriləmə 2,1%, 2021/2020 – geriləmə 17,2%, 2022/2021 – geriləmə 4,5%, 2023/2022 – artım 17,2%;

Daha aydın təsvir və mənimsəmə məqsədilə diaqram 1-ə müraciət etmək yerinə düşərdi.

Diaqram 1-in illər üzrə nisbətləri silsiləvi qaydada ifadə edən görünüşü ilk növbədə aşağıdakı informasiyanın qənaətinə varmağa imkan yaratmaqdadır.

- a) Müşahidə altına alınan rüblər sırasında göstəriciləri ən aşağı səviyyədə olan period birinci (2020/2019), ən yüksək səviyyədə olan isə üçüncü (2022/2021) olmaqdadır;
- b) İkinci və üçüncü dövr ərzində əsas maliyyə göstəricilərində (investisiyalar istisna olmaqla) artım müşahidə olunduğu halda, əsas kapitalla qoyuluşlar ancaq dördüncü perioda təsadüf edir ki, bu da əsas məhsul və maliyyə resurslarının vəziyyətində geriləməyə cavab olaraq qiymətləndirilməlidir.

Diaqram 1. Makroiqtisadi göstəricilər üzrə nisbi müqayisə səviyyələri

Ümumilikdə sənaye, o cümlədən mədənçıxarma sahəsində icra olunan iqtisadi tədqiqatlarda mülkiyyət formasına aidiyyət məsələsi özünəməxsus yer oynamaqdadır. Cədvəl 2-də ümumiyyətlə sənaye, o cümlədən mədənçıxarma sahəsində məhsul (iş, xidmət) sahəsində yer almış geriləmənin əsasən hansı mülkiyyət komponenti hesabına baş verməsi hesabına mümkün olmaqdadır.

Cədvəl 2. Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü, milyon manat

Göstəricilər		2019	2020	2021	2022	2023
1.	Bütün mülkiyyət növləri üzrə	46999,2	37269,9	55229,1	86383,4	67296,0
2.	Dövlət mülkiyyəti	8422,4	8101,7	9194,3	10670,7	11664,4
3.	Qeyri-dövlət mülkiyyəti	38576,8	29168,2	46034,8	75712,7	55631,6
4.	Xüsusi mülkiyyət	7200,8	7852,0	9737,0	10379,0	10823,5
5.	Birgə (qarışıq) mülkiyyət	940,8	972,1	1568,1	1990,6	2263,5
6.	Xarici mülkiyyət	30435,2	20344,1	34729,7	63343,1	42544,6

Mənbə: stat.gov.az/source/industry/az/005

Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi, müşahidə altına alınmalı olan ilk hesablama bloku nəticələrini “*bütün mülkiyyət növləri üzrə*” maddəsi təşkil etməlidir:

1. 2019-cü ilə nisbətən 2023-cü ildə sənaye məhsulunun bütün mülkiyyət növləri üzrə artım həcmi 43,2% təşkil etsə də, dinamika sırasının ən yüksək göstəricisi 2022-ci ilə təsadüf edir (2019-cu ilə nisbətən 2022-ci ildə artım - 83,8%);
2. Həmin dövrdə dövlət mülkiyyəti üzrə sənaye məhsulunun artımı 38,5% (və ya 3242 milyon manat) təşkil etdiyi halda, qeyri-dövlət mülkiyyəti üzrə onun artımı 44,2% (və ya 17054,8 milyon manat) olmuşdur;
3. Artımın kəmiyyət ifadələri xüsusi, birgə və xarici mülkiyyət növləri arasında müvafiq olaraq 50,3% (və ya 3622,7 milyon manat), 2,4 dəfə (və ya 1322,7 milyon manat) və 39,8% (və ya 12109,9 milyon manat).

Yaranmış vəziyyət artım həcmi ilə yanaşı onun səbəblərinin öyrənilməsi, zəruri nəticə və təkliflərin hazırlanması, spesifik çıxış yollarını göstərməkdədir.

Mədəncixarma sənayesi – ölkə iqtisadiyyatının prioritet

İstiqaməti kimi

Qeyd olunduğu kimi, sənaye ölkə iqtisadiyyatının mühüm sahəsi olmaqla yanaşı, kifayət qədər zəngin tərkibi ilə fərqlənməkdədir. Öz növbəsində istər yeni dəyər yaratma, istərsə də məşğulluq və digər yönəldə müvafiq istiqamətin əhəmiyyəti danılmazdır. Eyni fikirlər ümumilikdə sənayenin tərkib hissəsi olan mədəncixarma haqqında da demək mümkündür. (cədvəl 3).

Cədvəl 3. Sənaye istehsalının sahə strukturu, ümumi yekuna nisbətə faizlə

(müvafiq illərin faktiki qiymətləri əsasında)

Göstəricilər		2019	2020	2021	2022	2023
Bütün sənaye		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1	Mədənçıxarma sənayesi	69,9	61,3	65,6	74,9	67,0
2	Emal sənayesi	25,1	31,8	28,8	21,0	27,4
3	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	4,3	6,0	4,8	3,5	4,7
4	Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0,7	0,9	0,8	0,6	0,9

Mənbə: stat.gov.az/source/industry/az/010_1

Cədvəl 3-dən də göründüyü kimi, tədqiqatın əsas obyektı olan mədənçıxarma da 2019-2023-cü illərdə tərəddüd dərəcəsi (Δ) 2.9% təşkil etsə də, müvafiq dinamika sırasında 2022-ci ilin nəticələrində kifayət qədər əsaslı “dalğalanmalar” müşahidə olunmuşdur (2019-cu illə müayisədə - 5% artım, 2023-cü illə müqayisədə 7,9% geriləmə). Eyni zamanda göstərmək yerinə düşər ki, 2023-cü ildə mədənçıxarmanın fərdi göstəriciləri sənaye istehsalını təşkil edən digər tərkib komponentlərdən dəfələrlə fərqlənməkdədir (emal sənayesindən – 2,5 dəfə, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalından - 14,3 dəfə, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalından – 74,4 dəfə çoxdur). Bununla yanaşı, araşdırmada mühüm yeri mədənçıxarma sənayesi müəssisələrinin iqtisadi göstəriciləri tutmaqdadır. (cədvəl 4)

Cədvəl 4. Mədənçıxarma sənayesi müəssisələrinin əsas göstəriciləri

Göstəricilər		2019	2020	2021	2022	2023
1.	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	331	337	351	367	400
2.	Dövlət	25	25	24	24	22
3.	Qeyri-dövlət	306	312	327	343	378
4.	Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	901	1036	1091	1143	1229
5.	Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	32857,5	22836,3	36222,4	64745,3	45117,5
6.	Sənaye istehsalı indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə (sabit qiymətlərlə)	100,4	93,9	101,4	97,7	97,7
7.	Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə	69,9	61,3	65,6	74,9	67,0
8.	Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, faizlə	78,5	70,7	76,3	83,8	76,8

Mənbə: stat.gov.az/source/industry/az/014

Cədvəl 4-ün nəticələrindən aydın olur ki, 2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə:

- ✓ Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı artsa da (20,8%), həmin artım əsasən qeyri-dövlət müəssisələrinin hesabına mümkün olmuşdur (23,5%);
- ✓ Sənaye fəaliyyəti üzrə ixtisaslaşan fərdi sahibkarlıq subyektlərinin sayında 36,4%-lik artım müşahidə olunsada, sənaye məhsulunun (işin, xidmətin) həcmindəki artım 37,3%-ə bərabər olmuşdur ki, bu da 2022-ci ilin nəticələrinə əsaslanaraq (29,7%) istifadə edilən əsas fondların təzələnməsindən və daha mütərəqqi texnologiyalara keçiddən, fəaliyyətin intensivliyinin yüksəlməsindən irəli gəlməkdədir;
- ✓ Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunun payı müvafiq illər üzrə 1,9% geriləmişdir ki, bu da emal sənayesinin sahə və ümumiləşdirilmiş göstəricilərində yer almış artımlarla əlaqələndirilməkdədir.

Yuxarıdakı cədvəldən və hesablamalardan göründüyü kimi, ölkə miqyasında mədənçıxarma özünün kifayət qədər böyük potensialı ilə fərqlənməkdədir. Neft və qaz kondensatı xamması ilə ön mövqelərə çıxan həmin sahə hələ uzun müddət ölkə iqtisadiyyatının flaqmanı rolunda çıxış etmək niyyətindədir.

Nəticə

Məqalədə əsas məqsədin ölkənin mədənçıxarma sənayesinə ümumi baxış təmin edilməsində ibarə olduğu göstərilmişdir. İcra olunan hesablamalar, istifadə olunan əyani təsvir vasitələrinin informasiyaları 2019-2023-cü illərdə həqiqi vəziyyətin nə yerdə olmasını göstərməkdədir. Əsas və göstəricilərin aşkarlanması və tərəfimizdən ortaya çıxarılararaq sərgilənməsi bəhs olunan istiqamətdə həqiqi vəziyyətlə bağlı müstəqim, zərurət yarandıqda isə həmçinin müqayisəli şəkildə icra olunan tədqiqatlardan xəbər verməkdədir.

Mədənçıxarma sənayesi üzrə həqiqi vəziyyətin öyrənilməsi bəzi hallarda geriləmələrin yer aldığı situasiyalara da şahidlik etməkdədir. Bununla belə istər ölkə hökuməti, istərsə də SOCAR tərəfindən qəbul edilən fəaliyyət proqramları, onların həyata keçirilməsi üsul, mexanizm və sürətləri bir sıra hallarda bilərəkdən, müxtəlif səbəbləri tənzimləyəcək geriləmələrin meydana çıxmasına şərait yaratmaqdadır.

Öz növbəsində, fərqli səbəblərdən yer almış geriləmələrin digər qrupuna da mədənçıxarma sənayesinin təcrübəsində rast gəlinir ki, bu da müvafiq sahə və onun tərkib elementləri üzrə arzuolunmaz geriləmələrin meydana çıxmasına səbəb olmaqdadır. Maliyyə nəticələrinin planlaşdırılmayan və proqnozlara uyğun gəlməyən yekunlarına təsirlərlə özünü ifadə edən arzuolunmaz geriləmələr istehsal-fəaliyyət proqramlarının həyata keçirilməsində maneə olaraq çıxış etməkdədir.

Bəhs olunan vəziyyətlərin və onların səbəblərinin çoxamilli təsirlərə məruz qoyulması eyni zamanda müasir inkişaf və mütərəqqiliyə doğru hərəkətlənmənin çoxsaylı elementlərini aktivləşdirir.

məkdədir. Bu sırada mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin araşdırılması və mənimsənilməsi ilə yanaşı aşağıdakı işlərin icrasını məqsədəuyğun hesab etməkdədir:

- ✓ rəqəmsallaşma obyekt və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- ✓ zəruri, spesifik quruluşlarla fərqlənən DATA-bazalarının yaradılması;
- ✓ “yaradıcı” düşüncə üsulları və məhsullarının məqsədyönlü istifadəsi;
- ✓ ümumi iqtisadi və birbaşa istehsal fəaliyyətlərində çoxsaylı konfigurativ element və situasiyalardan istifadə olunması;
- ✓ obyektlər üzrə zəruri nəzəri-metodoloji və sınaq-təcrübə işlərinin plana uyğun şəkildə təşkilinin həyata keçirilməsi;
- ✓ mədənçıxarma sənayesinin hər bir altsistemi, daxili fəaliyyət istiqamətləri üzrə fərdi işlərin təşkili bazasında daha mütərəqqi nəticələrin əldə olunmasına şəraitin yaradılması və s. (Чернышев & Кантеева, 2022, s. 147).

İstər məqalənin əsas hissəsində, istərsə də “nəticələr” bölməsində tərəfimizdən bildirilən fikir və tövsiyələr axırıncı deyil, “axarını” xarakterlə fərqlənməkdədir. Çünki, bəhs olunan sahənin Azərbaycan Respublikasında tərəqqisi, ölkəmizdə qəbul olunan “Rəqəmsallaşma fəaliyyət” və “Süni İntellekt Strategiyası”nın həyata keçirilməsində sistemli fəaliyyətin aparılması və digər əlaqəli işlər ümumilikdə sənayenin, o cümlədən onun mədənçıxarma istiqamətinin mütəmadi irəliləməsinə səbəb olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat və mənbələr

Bağırov, M. S. (2023). *Makroiqtisadi tarazlıq: problemlər, qiymətləndirmə və təhlil fəaliyyəti*. Əcəmi Nəşriyyatı.

Kərimov, K. S., & Zeynalova, S. C. (2024). *Layihələrin idarə edilməsi*. ADNSU Nəşriyyatı.

Мокер, Д. (2023). *Рычаг богатства: Технологическая креативность и экономический прогресс* (пер. Н. Эдельмана). Институт экономической политики им. Е. Т. Гайдара.

Duffie, N. A. (2021). *Control theory applications for dynamic production systems*. John Wiley & Sons.

Makgret, R. G., & Makmilan, Y. B. (2022). *Промышленные предприятия: стратегия и «new-product» планирование* (пер. К. К. Ермоловой). Дунай.

Poter, A. L., & Cunningham, S. W. (2018). *Forecasting and management of technology*. John Wiley & Sons.

Кашапов, М. М., Пошехонова, Ю. В., & Кашапов, А. С. (2023). *Инновационные образовательные технологии*. Директ-Медиа.

Чернышев, А. Н., & Кантиева, Е. В. (2022). *Метрология, стандартизация и сертификация в промышленности*. Инфра-Инженерия.

Зарецкий, А. Д., & Иванова, Т. Е. (2018). *Промышленные технологии и инновации*. Питер.

Литвиненко, В. В. (2023). *Модернизация технических систем: методология и технология выбора решений*. Прометей.

State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). *Industrial statistics*. Retrieved from <https://www.stat.gov.az/source/industry/az/002-003>

State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). *Industrial data overview*. Retrieved from <https://www.stat.gov.az/source/industry/az/005>

State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). *Statistical indicators*. Retrieved from https://stat.gov.az/source/industry/az/010_1

State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). *Manufacturing statistics*. Retrieved from <https://stat.gov.az/source/industry/az/014>

Received: 27.06.2025

Revised: 2.07.2025

Accepted: 18.07.2025

Published: 19.07.2025

Phraseological Units in Russian and Azerbaijani Languages: A Comparative Linguistic and Translational Study

¹ Sedaqet Resulova, ² Namiq Abbasov

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203006>

Abstract:

This article delves into the linguistic features, classification, and intricate challenges encountered in the translation of phraseological units between Russian and Azerbaijani languages. Drawing upon established linguistic theories, particularly V.V. Vinogradov's influential classification, it examines how phraseological units function as stable word combinations with rethought meanings, categorizing them into phraseological fusions, unities, and combinations based on their semantic cohesion and structural characteristics. The study highlights the unique richness and cultural significance of phraseology in both languages, noting how these expressions reflect national identity and serve as vital tools in oral folklore and literary works. Furthermore, the article explores cross-linguistic similarities and differences, including shared idioms, calques, and expressions with common origins. It addresses the inherent translation difficulties arising from typological distinctions (inflective Russian vs. agglutinative Azerbaijani) and cultural specificities, proposing various translation methods such as equivalent translation, analogical translation, descriptive translation, and compensation, supported by practical examples. The analysis underscores that understanding phraseology is crucial not only for linguistic acquisition but also for appreciating the cultural nuances and communicative expressiveness embedded within each language.

Key words:

Phraseological unit; Translation difficulties; Translation methods; Comparative linguistics

I. Introduction: Unpacking the Essence of Phraseological Units

Phraseological units (PUs), often referred to as idioms or fixed expressions, represent a fascinating and complex domain within linguistics. Phraseology, as a specialized field, is dedicated to the study of these unique linguistic structures, examining their current state and historical evolution within a language system. This discipline gained prominence around the mid-19th century, with significant foundational contributions from scholars in post-Soviet countries who sought to

¹ Rasulova, S. Senior Lecturer, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: sedaqetresulova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6105-1629>

² Abbasov, N. Teacher, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: namiqabbasov@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2533-9257>

elucidate the distinct nature of these linguistic entities. The core focus of phraseology involves analyzing the categorical features of PUs to understand their unique role in language.

At their core, phraseological units are stable, multi-word combinations whose overall meaning cannot be directly deduced from the literal meanings of their individual components. They are defined as "separately formed formations with fully or partially rethought components, phraseological meanings". Several key characteristics define these linguistic phenomena. First, PUs exhibit a remarkable stability at the phraseological level, setting them apart from free word combinations. They function as ready-made expressions, which speakers retrieve from memory and reproduce in speech rather than constructing them anew. This inherent predictability of their components is a hallmark feature.

Second, a fundamental trait of PUs is their non-compositionality, often termed idiomaticity. This means that their collective meaning is not simply the sum of their parts. For instance, the English idiom "kick the bucket" means "to die," a meaning entirely unrelated to its individual words. This idiomaticity is the primary differentiator between PUs and flexible word combinations. Third, many PUs are inherently figurative, employing vivid imagery that enriches speech and makes it more expressive and impactful. Fourth, PUs are deeply rooted in the culture of their speakers, reflecting the people's lifestyle, daily life, worldview, imagination, and historical development. They are frequently described as a "gold reserve" of the national language. Finally, PUs operate as single lexical units within a sentence, capable of fulfilling various syntactic roles. Their internal structure is generally rigid, resisting the insertion of additional words or rearrangement of components.

While the concept of PUs often emphasizes their stability and ready-made nature, implying a static quality, a deeper examination reveals a more dynamic aspect. Phraseological units can provide opportunities for changes in poetic language, allowing for intervention in phraseological facts. This indicates that while PUs are generally stable for recognition and reproduction in everyday speech, they can be creatively manipulated, particularly in literary or artistic contexts. This interplay between their fixed form and their potential for innovative usage offers a more complete understanding of their linguistic behavior. This duality has significant implications for both language pedagogy and translation, as learners must grasp conventional forms, while advanced users and translators need to recognize and potentially recreate these creative variations, especially in literary translation where stylistic fidelity is paramount.

Furthermore, PUs are not merely linguistic constructs; they are profound reflections of a people's "lifestyle, everyday life, worldview, imagination and rules during the years of historical development". The characterization of Russian PUs as an "invaluable cultural and national treasure" and Azerbaijani PUs as a "source of folk wisdom" elevates their status beyond simple linguistic features to fundamental cultural functions. This suggests that PUs act as condensed cultural artifacts, embodying collective experiences and historical memory. The observation that Russian phraseology can be viewed as "signs - microtexts" further supports this concept, implying

that each PU is a small, self-contained cultural narrative. This profound cultural embeddedness is a primary source of difficulty in cross-linguistic communication and translation. It means that translating PUs requires more than lexical equivalence; it demands a deep understanding of the cultural context, historical background, and societal values encoded within the phrase, thereby elevating the translator's role to that of a cultural mediator.

This report undertakes a comprehensive comparative analysis of phraseological units in Russian and Azerbaijani languages. It aims to explore their linguistic features, established classifications, profound cultural significance, the specific challenges encountered during their translation, and the most effective strategies for rendering them across these two distinct linguistic systems.

II. Theoretical Foundations and Classification of Phraseological Units

The study of phraseological units is built upon several foundational theoretical concepts that define their nature and behavior within a language. Core among these is the inherent stability of PUs, which pertains to their consistent meaning, composition, and structure. This stability stands in sharp contrast to the flexible nature of free word combinations, which can be altered or rephrased more readily. Another crucial concept is non-compositionality, or idiomaticity, which dictates that the meaning of a PU cannot be predicted or derived from the literal meanings of its individual constituent elements. For example, the idiom "kick the bucket" means "to die," a meaning entirely unrelated to its individual words.

A.V. Kunin, a highly influential figure in phraseological studies, significantly contributed to these theoretical foundations. He emphasized the stability of PUs as a defining characteristic that manifests across various linguistic levels. His key works, such as

English-Russian Phraseological Dictionary (1967),

Frazeologiya sovremennogo angliyskogo yazika (1972), and

Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika (1996), provided extensive theoretical and practical insights into the nature of phraseology.

V.V. Vinogradov's Classification: Phraseological Fusions, Unities, and Combinations

V.V. Vinogradov's classification, a cornerstone of phraseological theory, categorizes PUs based on their degree of semantic cohesion and idiomaticity. His foundational work in Russian phraseology dates back to 1946 and 1947. This classification system provides a crucial theoretical framework by explicitly dividing PUs into fusions, unities, and combinations based on their degree of semantic opacity. This spectrum directly correlates with the ease or difficulty of comprehension and translation.

1. **Phraseological Fusions (Frazeologicheskiye srasheniya):** These are characterized by complete non-motivation, meaning their overall sense is entirely opaque and cannot be deduced from the meanings of their constituent words. Their meanings are not motivated.

Fusions exhibit the highest degree of semantic cohesion and are often stylistically and emotionally charged, frequently possessing national specificity. They are indivisible. Examples include the Russian "kick the bucket" (meaning "to die") and "red tape" (meaning "bureaucratic methods"). The summary explicitly states that if a translator cannot find an equivalent for a fusion, descriptive translation is necessary. This establishes a direct causal link: the degree of idiomaticity dictates the required translation strategy. This observation is highly valuable for language pedagogy and translator training, suggesting that teaching phraseology should be structured progressively, starting with more transparent combinations and moving towards opaque fusions. This approach allows learners to build understanding systematically and guides translators in anticipating challenges and selecting appropriate strategies, emphasizing that a one-size-fits-all approach to PU translation is ineffective.

2. **Phraseological Unities (Frazеologicheskіye yedinstva):** These are partially non-motivated. While their meaning is figurative, it can generally be perceived or inferred through the metaphorical or metonymical meaning of the phrase as a whole. Unities are characterized by imagery and allow for some variability in their components while maintaining their core meaning. Examples include the Russian "to play the first fiddle" (meaning "to be a leader in something") and "to show one's teeth".
3. **Phraseological Combinations (Frazеologicheskіye sochetaniya):** These are stable word combinations where the overall meaning is compositional, derived from the meanings of their components, but at least one of the words is used in a figurative sense. They typically lack strong national specificity and are relatively transparent in meaning due to their internal form. Examples include the Russian "to fall in love" and "to take an interest".

N.M. Shansky's Perspective on PUs as Linguistic Units

N.M. Shansky, another prominent linguist, emphasized the semantic indivisibility of phraseological fusions, asserting that their integral meaning does not correspond to the sum of their parts. He viewed phraseological units as distinct linguistic units, alongside words, both serving as units of nomination in speech. Shansky also noted the presence of both freely meaningful words and phraseologically bound words within PUs. His work, including

Problems of stability and variability of phraseological units (1986) and later contributions in 1996, further elaborated on the nature and classification of PUs.

The research indicates that phraseology is often considered an "integral part of lexicology" and that phraseological units are "equivalents of words". Shansky's perspective clarifies this relationship further, describing PUs as "higher reproducible language units" compared to individual words. This suggests that PUs are not isolated linguistic phenomena but are deeply integrated into the lexical system of a language, functioning as complex, multi-word lexical items. This understanding is crucial for a holistic approach to language study, implying that

lexicographers should treat PUs as extensions of a language's vocabulary, and language educators should integrate phraseology into lexical acquisition, highlighting their semantic and functional equivalence to single words where appropriate. This perspective helps learners grasp the full expressive range of a language beyond its individual words.

III. The Cultural and Linguistic Significance of Phraseological Units in Russian and Azerbaijani

Phraseological units are universally recognized as invaluable repositories of cultural and national heritage. They are profoundly ingrained in the collective consciousness, reflecting the unique imagination and historical development of a people, making it challenging to pinpoint their exact origins. These units serve as a direct reflection of a nation's lifestyle, daily routines, worldview, and deeply held traditions.

PUs are indispensable tools for enhancing the expressiveness and emotional depth of language. They are particularly vital in the creation of oral folklore and literary works, where they imbue speech with vividness and figurative meaning. Beyond mere communication, PUs convey the speaker's attitude towards the subject matter, adding layers of nuance and emotional resonance. In poetic contexts, phraseological units contribute significantly to the rhythmic and aesthetic structure of verses, stimulating thought, intensifying imagery, and deepening meanings.

The repeated emphasis on PUs making speech "vivid," "figurative," "emotional," and "expressive" indicates that their function extends beyond mere denotative communication. They add a qualitative dimension to language, conveying nuances, attitudes, and emotional states that literal language often cannot capture as effectively. Their prominent use in "oral folklore and fiction" and "poetic language" further underscores their aesthetic, rhetorical, and persuasive power. For translators, this means that simply conveying the core meaning of a PU is insufficient. The challenge lies in preserving the inherent expressiveness, emotional impact, and stylistic nuances, which often necessitates creative and adaptive translation strategies rather than literal ones, demanding a high level of linguistic and cultural sensitivity from the translator. This also explains why PUs are a significant hurdle for foreign language learners, as their expressive force is often tied to cultural context.

As "ready-made combinations of words," PUs are reproduced from memory, embodying the "secrets of our linguistic cognition". They are a linguistic "treasure" that preserves archaic vocabulary, obsolete grammatical forms, and historical syntactic structures, showcasing the cumulative function of language. The majority of phraseological combinations distinctly mirror the thought processes, way of life, national characteristics, and traditions of their respective nations. For instance, somatic phraseologies, which involve body parts, represent an ancient lexical layer primarily focused on describing human beings and their activities.

The data explicitly mentions that PUs preserve "ancient words, obsolete grammatical features, and syntactic structures" and that their precise formation period is difficult to determine. This suggests

that PUs are not just current linguistic expressions but also linguistic "fossils" or "archives." They encapsulate historical layers of a language and culture, providing unique insights into past societal structures, beliefs, and even technologies that may no longer be in active use. For example, the Kazakh example of 'batpan kuiryk' relates to an old unit of weight, now signifying "unexpected riches". This highlights the interdisciplinary nature of phraseology research, as to fully understand the origin and meaning of PUs, linguists must delve into historical, ethnographic, and cultural studies. This approach enriches both linguistic analysis and broader cultural understanding.

IV. Comparative Analysis of Phraseological Units: Russian and Azerbaijani Perspectives

Despite Russian belonging to the Indo-European (Slavic group) and Azerbaijani to the Turkic (Altaic family), comparative analysis reveals notable similarities in the structure, imagery, and stylistic coloring of their phraseological units. This is evident in numerous examples of shared PUs that exhibit similar structures and meanings. For instance, "Play with fire" in Russian directly corresponds to Azerbaijani

odla oynamaq; "burn bridges" to *körpüləri yandırmaq*; "there is no smoke without fire" to *Ataş etmədən heç bir tüstü olmaz*; "hardworking, like a bee" to *bir arı kimi çalışqan*; "live like a cat and a dog" to *it ilə bir pişik kimi yaşamaq*; "matters of the heart" to *ürəyin işi*; "a matter of honor" to *şərəf məsələsi*; "knight without fear and reproach" to *qorxu və təhqir olmadan cəngavər*; and "the reverse side of the medal" to *medalın arxa tərəfi*. Some PUs demonstrate strong formal and semantic correspondence, such as Uzbek *pashshaga ham ozor bermaydi* and Russian *u myxu ne obudum*, both meaning "does not harm even a fly".

Many idioms are recognized as "international," implying that different languages, including Russian and Azerbaijani, have assimilated them to the point where they are considered native. Examples of highly similar PUs, often calques from French, include "Only the first step is difficult" (Azerbaijani: *yalnız ilk addım çətindir*), "Looking for a needle in a haystack" (Azerbaijani: *samanlıq içində bir iynə axtarmaq*), "Appetite comes while eating" (Azerbaijani: *iştahı yemək ilə gəlir*), "Marriages are made in heaven" (Azerbaijani: *nigahlar cənnətdə edilir*), and "Eyes are the mirror of the soul" (Azerbaijani: *gözlər qəlbin aynasıdır*). These expressions are exact calques of French, yet they are perceived as fully assimilated in both Russian and Azerbaijani, having lost their direct connection to the source language for most speakers. Similarly, many widely used Russian catchphrases, which some linguists classify as PUs, also have identifiable authors but have become detached from their original source. A significant number of Russian and Azerbaijani expressions share the same original source, frequently Latin via French, and function as Russian calques from French. Examples include *Öz gözündə tir* ("beam in one's own eye"), *Yoxsulluq ar deyil* ("poverty is not a vice"), *Qapıya təbiəti sürün, o, pəncərədən girəcək* ("Drive nature through the door, it will come through the window"), *Bəy verən atın dişinə baxmazlar* ("Don't look a gift horse in the mouth"), and *Stəkanda fırtına* ("Storm in a teacup").

The presence of numerous "international" idioms, particularly those identified as calques from French/Latin into both Russian and Azerbaijani, is a profound observation. This indicates that

despite the significant genetic differences between Slavic and Turkic language families, these languages have been subjected to common external cultural and intellectual influences, especially from European sources. This shared linguistic heritage, often through a process of "assimilation" where the foreign origin is no longer recognized, suggests a deeper historical interconnectedness that transcends purely linguistic boundaries. This implies that linguistic similarities are not solely a product of genetic kinship but also of shared cultural and historical trajectories. For translators, while these shared PUs might seem straightforward, it is crucial to be aware of their original source to avoid potential misinterpretations or to understand subtle semantic shifts that might have occurred during assimilation. It also underscores the value of etymological research in illuminating cross-cultural exchanges.

However, the primary reason for non-correspondence between PUs in different languages lies in their deep dependence on the unique historical development, lifestyle, and worldview of the respective peoples. The lexicons of Turkic languages (like Azerbaijani) and Russian are fundamentally different due to their distinct genetic origins and separate historical developments. For instance, Azerbaijani incorporates many Persian-Tajik and Arabic words, whereas Russian has a significant number of European loanwords.

Cultural connotations frequently lead to divergence, particularly in animal idioms (zoonym-based PUs). While the conceptual meaning, such as "cunning as a fox," might have equivalents across languages, the specific cultural connotations attached to the imagery can vary significantly. For example, pigs and cows, often derogatory in French idioms, are neutral or taboo in Azerbaijani culture due to Islamic norms. Azerbaijani also possesses unique idioms deeply rooted in local folklore and Islamic imagery, such as

dövəsi ölmüş ərəb ("the Arab whose camel died"), which may have no direct equivalent in Russian or Western languages. This vividly illustrates that even when a conceptual meaning is universal, the specific cultural connotations attached to the imagery can vary dramatically. This is a clear demonstration that cultural values and belief systems impose a significant, deeper layer of challenge beyond mere lexical or structural differences. This is not just about finding a different word; it is about navigating deeply ingrained cultural sensitivities. This reinforces the idea that translation, especially of phraseology, is fundamentally an act of cultural mediation. Translators must possess profound cultural literacy in both source and target languages. A literal translation of such PUs risks not only incomprehension but also unintended cultural offense or awkwardness, emphasizing the need for adaptive strategies that prioritize cultural appropriateness over formal equivalence.

Even when the underlying meaning is shared, the specific "object words" or imagery used within the phrase can differ. For example, Uzbek *birovning nog'orasiga ynamoq* ("to dance to someone else's drum") conveys the same meaning as Russian *плясать под чужую дудку* ("to dance to someone else's pipe"), but with different instruments. A large proportion of differences stem from

PUs that are semantically similar but employ entirely different words, reflecting distinct national nuances. For example, Uzbek

Eski hammom, eski tos ("Old bathhouse, old basin") corresponds to Russian *Тот же Санька на тех же санках* ("The same Sanka on the same sled"), both conveying the idea of "same old, same old". Furthermore, grammatical and collocational differences can necessitate significant rephrasing. Collocational mismatches, where words combine differently in various languages (e.g., "strong tea" vs. Azerbaijani

tünd çay), are also common sources of difficulty.

Table 1: Comparative Examples of Phraseological Units (Similarities and Differences)

Russian Phraseological Unit (Literal Translation)	Azerbaijani Equivalent (Literal Translation)	Common English Meaning	Type of Relationship/Equivalence
Play with fire	<i>odla oynamaq</i>	To take a dangerous risk	Full Equivalence
Eyes are the mirror of the soul	<i>gözlər qəlbin aynasıdır</i>	Eyes reveal inner feelings	Calque from French
<i>плясать под чужую дудку</i> (to dance to someone else's pipe)	<i>birovning nog'orasiga ynamaq</i> (to dance to someone else's drum)	To blindly follow someone else's lead	Different Imagery/Same Meaning
(No direct equivalent)	<i>Dəvəsi ölmüş ərəb</i> (the Arab whose camel died)	Someone living on past glory	Zero Equivalence/Cultural Lacuna
strong tea	<i>tünd çay</i> (dark/brewed tea)	Heavily brewed tea	Structural/Collocational Divergence

This table provides a clear, concise visual representation of the comparative analysis, illustrating both the shared heritage and unique characteristics of phraseological units in Russian and Azerbaijani. The side-by-side column format facilitates direct comparison between the Russian and Azerbaijani forms, immediately highlighting structural and lexical similarities or differences. Including the English meaning provides a common semantic anchor. By explicitly categorizing the "Type of Relationship/Equivalence," the table directly illustrates the theoretical concepts of full, partial, and zero equivalence, as well as calques and cultural divergences, making these abstract linguistic concepts concrete and understandable. This serves as empirical evidence, visually reinforcing the previously discussed observations regarding shared historical influences and deep cultural differences, thereby strengthening the overall argument of this report.

V. Navigating the Translation Labyrinth: Challenges of Phraseological Units

The translation of phraseological units presents a unique set of challenges primarily due to their inherent linguistic and cultural complexities. The stability of PUs often makes it challenging to find precise, one-to-one equivalents in a target language, leading to significant translation difficulties.

Cultural Untranslatability and the Absence of Direct Equivalents

Many PUs are deeply culture-specific, rooted in unique realities, traditions, or references that may not exist or be understood by the target audience. This cultural embeddedness frequently results in a "lack of direct equivalents". Translators often categorize equivalence into a spectrum:

- **Full Equivalence:** Occurs when a target language (TL) idiom exists with both the same meaning and similar imagery as the source language (SL) idiom.
- **Partial Equivalence:** Implies that a TL idiom conveys a similar meaning but employs different imagery or structural patterns.
- **Zero Equivalence:** Denotes the complete absence of a corresponding idiom in the TL for the SL idiom. For example, Azerbaijani

dövəsi ölmüş ərəb ("the Arab whose camel died") has no direct French (or Russian) idiomatic counterpart.

The pervasive theme across multiple sources is that cultural specificity is the root cause of many translation difficulties. The risk of misinterpretation and the need to navigate nuances like cultural taboos underscore that translating PUs is far more than a linguistic exercise. It requires the translator to act as a "cultural mediator", interpreting and bridging two distinct cultural worlds. This implies that the translator's role extends beyond mere language conversion to include the transfer of cultural concepts and emotional resonance. This highlights that effective translator training must incorporate extensive cultural studies, ethnography, and an in-depth understanding of the historical and societal contexts that give rise to PUs in both source and target languages. Without this cultural competence, even linguistically proficient translators risk producing translations that are technically correct but culturally inept or misleading.

Semantic Ambiguity and Misinterpretation Risks

PUs can be easily misunderstood if the translator fails to grasp their figurative meaning, as their overall sense is not derived from the literal meanings of their components. A literal, word-for-word rendering can lead to absurd, nonsensical, or misleading translations. Some idioms are deceptively "misleading" because they appear transparent and offer a plausible literal interpretation, even when their true idiomatic meaning is not explicitly signaled by the surrounding text.

Metaphorical Shifts and Structural Divergence

Different languages often employ distinct metaphorical imagery to convey the same underlying idea. For instance, the English idiom "when pigs fly" (meaning "never" or "something impossible") has diverse metaphorical equivalents in other languages, such as "when red snow falls" in Turkish or "when roosters lay eggs" in Arabic. Cross-linguistic grammatical differences can necessitate significant rephrasing. Collocational mismatches, where words combine differently in various languages (e.g., "strong tea" vs. Azerbaijani

tünd çay), are also common sources of difficulty.

Register and Tone Mismatches

Idioms and slang are intrinsically linked to the register (level of formality) and tone of speech. Slang, in particular, often reflects specific generational, regional, or socioeconomic identities. An improper translation can inadvertently shift the tone of the text, resulting in an unnatural, inconsistent, or even offensive voice in the target language.

The discussion of "equivalence" and its categorization into full, partial, and zero types reveals that equivalence is not a simple binary concept but rather a complex continuum. The preference for "dynamic equivalence" (preserving the effect on the target audience) over "formal equivalence" (preserving linguistic structure) for idioms further highlights this dynamism. This means that for PUs, a translator often needs to prioritize the communicative function and cultural impact over a literal rendering, adapting the form to achieve the desired effect. This challenges a simplistic, word-for-word view of translation and underscores the need for translators to exercise sophisticated judgment, implying that translators must be flexible, creative problem-solvers who can make informed decisions about when to retain form, when to adapt, and when to explain, ensuring that the translated PU resonates appropriately within the target culture.

VI. Strategies and Methods for Effective Translation of Phraseological Units

Navigating the complexities of phraseological units in translation requires a diverse toolkit of strategies, each suited to different degrees of equivalence and cultural context.

Equivalence-Based Strategies

1. **Using an idiom of similar meaning and form (Full Equivalence):** This is the most desirable strategy when a direct counterpart with both semantic and formal similarity exists in the target language. This allows for a natural and idiomatic translation.
2. **Using an idiom of similar meaning but dissimilar form (Partial Equivalence/Modulation):** This involves finding a target language idiom that conveys the same proposition or meaning, even if its imagery, structure, or specific components differ from the original. This strategy prioritizes meaning and naturalness over literal form.

Descriptive Translation and Paraphrasing

When a direct or partial idiomatic equivalent is unavailable, paraphrasing or explaining the meaning in simpler, non-idiomatic terms is a highly effective and frequently used strategy. This approach is particularly useful for opaque phraseological fusions or when the idiom is too obscure for the target audience.

Cultural Substitution and Adaptation

This strategy involves replacing the source language idiom with a different expression that performs a similar communicative or cultural function in the target culture, even if the literal imagery is distinct. It is a form of "domestication," adapting the source text to the norms of the

target culture. For example, the English idiom "the ball is in your court" could be rendered in Azerbaijani as

söz sənlikdir ("the floor is yours"), effectively conveying the same idea within a culturally appropriate framework.

Borrowing/Calque (with caveats)

This strategy involves directly introducing the source language idiom into the target language, either in its original form (borrowing) or as a literal translation of its components (calque). While sometimes acceptable for internationally recognized terms, it is generally undesirable for idioms, as it can lead to incomprehension, sound unnatural, or even be misleading.

Compensation, Omission, and Explanatory Notes

1. **Compensation:** If the idiomatic flavor or a specific effect is lost at one point in the translation, it can be strategically reintroduced elsewhere in the sentence or discourse to maintain the overall impact.
2. **Omission:** This involves judiciously dropping the idiomatic expression entirely if its meaning is not crucial to the overall message, or if it is too culturally specific and cannot be effectively rendered otherwise. This strategy should be used with caution, especially in contexts like fast-paced dialogue or subtitling where space and time are limited.
3. **Explanation in Footnotes/Endnotes:** For academic texts or translated literature, providing explanatory notes (footnotes or endnotes) can be valuable for preserving cultural authenticity and informing the reader about the original idiom's nuances, even if a direct equivalent is not used in the main text. However, this is less favored in literary or audiovisual translation due to flow considerations.

The array of translation strategies, particularly the contrast between "domestication" (adapting to target culture norms) and "foreignization" (retaining foreign flavor), reveals that translation is not a neutral process. The choice of strategy carries an ethical dimension, influencing how the target audience perceives the source culture and text. Omission, for instance, risks losing nuance, while a literal translation can lead to absurdity. The translator's responsibility is to preserve "both the content and the style", which often involves balancing fidelity to the source with intelligibility for the target. This implies that translators must develop a robust ethical framework for their decision-making, considering the purpose of the translation, the intended audience, and the desired cultural impact. This is particularly critical in contexts where cultural sensitivity is high or where the translation aims to introduce a foreign cultural perspective.

The discussion seamlessly integrates various translation theories (e.g., Newmark, Baker, Venuti) with practical strategies. This demonstrates that effective translation of PUs is not merely an intuitive art but a theoretically grounded discipline. The practical problems encountered (e.g., lack of equivalents, cultural untranslatability) directly inform and necessitate the application of these

theoretical frameworks. The continuous feedback loop between theoretical insights and practical challenges drives the refinement of translation methodologies. This underscores the importance of ongoing research and case studies in translation studies. Translator education should therefore emphasize both a strong theoretical foundation and extensive practical application, including critical analysis of authentic translated texts and problem-solving exercises that bridge theory with real-world challenges.

Other considerations for effective translation include paying close attention to matching the style and register of the idiom in the target language. Deep cultural literacy in both source and target languages is paramount for making informed translation decisions. The process of "semantization" of PUs, which involves interpretation, transfer, and semantic guessing, is crucial for both understanding and translating them effectively.

Table 2: Translation Strategies for Phraseological Units (with examples from Russian/Azerbaijani)

Translation Strategy	Description	Example (Source Language PU → Target Language Equivalent/Translation)	When to Use (Context/Conditions)
Full Equivalence	Using an idiom in the target language that has the same meaning and a similar form/imagery.	Russian: <i>жить как кошка с собакой</i> (lit. "live like a cat with a dog") → Azerbaijani: <i>it ilə bir pişik kimi yaşamaq</i> (lit. "live like a dog with a cat").	When a direct, culturally and semantically equivalent idiom exists, ensuring naturalness and idiomaticity.
Paraphrase/Descriptive Translation	Explaining the meaning of the idiom in simpler, non-idiomatic terms.	Russian: <i>бить баклуши</i> (lit. "to beat the baklushi") → Azerbaijani: <i>boş vaxt keçirmək</i> (lit. "to spend empty time" or "to idle").	When no direct or partial idiomatic equivalent exists, or when the idiom is too obscure for the target audience to understand idiomatically.
Cultural Substitution/Adaptation	Replacing the idiom with a different expression that performs a similar function in the target culture, even if the imagery differs.	English: "the ball is in your court" → Azerbaijani: <i>söz sənlikdir</i> ("the floor is yours").	When cultural references are very specific to the source language and a literal translation would be confusing, meaningless, or culturally inappropriate.
Omission	Deliberately leaving out the idiom if it is not crucial to the overall meaning or if rendering it would be overly cumbersome or distort the text.	(Hypothetical) A highly obscure or very informal Russian slang idiom in a formal Azerbaijani text where its meaning is not essential for comprehension.	In situations where space or time is limited (e.g., subtitling), or when the idiom's nuance is not critical to the overall message and other strategies are unfeasible.

This table serves as a practical guide for translators, concretizing the discussed strategies with specific examples and outlining their appropriate contexts of use. It transforms theoretical challenges into concrete solutions. By including a "When to Use" column, the table guides translators in making judicious choices about which strategy is most appropriate for a given

context, type of PU, and desired communicative effect. This adds an expert layer of guidance beyond mere listing. It also distills complex strategic considerations into an easily digestible and quickly referenceable format, enhancing the report's utility for both academic and professional audiences. By demonstrating how different strategies specifically address various types of translation problems, the table implicitly reinforces and provides concrete solutions to the challenges discussed in the preceding section.

VII. Conclusion: Enhancing Linguistic Cognition and Cross-Cultural Understanding

Phraseological units are fundamental linguistic structures characterized by their inherent stability, non-compositional meanings, and profound cultural embeddedness. V.V. Vinogradov's classification into fusions, unities, and combinations provides a foundational theoretical framework for understanding the varying degrees of idiomaticity and structural characteristics of PUs. These units serve as invaluable cultural and national treasures in both Russian and Azerbaijani languages, acting as linguistic archives that preserve historical and folk wisdom while significantly enriching speech with expressiveness and emotional depth. However, translating PUs presents multifaceted challenges, primarily stemming from deep cultural and genetic divergences between these languages, manifesting as a spectrum of equivalence ranging from full to partial to zero. To navigate these complexities, a diverse range of translation strategies, from direct equivalence to more adaptive and explanatory methods, are employed, underscoring the need for flexible and context-sensitive approaches.

The study of phraseological units is indispensable for gaining a deeper understanding of the culture and way of life of different peoples, thereby facilitating the mastery of foreign languages. The correct and appropriate application of figurative speech, often embodied in PUs, lends unique originality, expressiveness, and accuracy to communication. Engaging with phraseology is a necessary link in the broader process of language acquisition and the continuous improvement of one's speech culture. For foreign language learners, it is crucial to learn PUs as integral units rather than attempting literal word-for-word translations, with a strong emphasis on understanding their meaning within contextualized examples. The emphasis on studying PUs to "understand the culture and life of peoples" and their ability to reveal "the unique ways in which different nations perceive and conceptualize the world" points to a higher purpose beyond mere linguistic competence. This suggests that engaging with a language's phraseology fosters a deeper level of cultural empathy and appreciation for diverse worldviews, acting as a bridge in intercultural communication. It is not just about what is said, but how a culture frames its reality. This implies that language education, particularly in advanced foreign language learning and translator training, should strategically leverage phraseology as a primary vehicle for cultural immersion, cultivating not only linguistic proficiency but also a profound cross-cultural understanding and sensitivity.

The comparative study of PUs, particularly between genetically distinct yet historically interconnected languages like Russian and Azerbaijani, offers a unique opportunity to discern both the unity and uniqueness of linguistic units. The relationship between the images and concepts

encapsulated in these phrases represents a "very interesting phenomenon in linguistics". While PUs are fundamentally defined by their stability, they also undergo "enrichment" over time, and there is a "rapid evolution of slang terms", which can be considered a subset of phraseology. Furthermore, the concept of "poetic phraseology" allowing for "changes" and "intervention" challenges the notion of absolute fixedness. This indicates that phraseology is not a static linguistic inventory but a dynamic, living system that continuously evolves under social, historical, and even artistic influences. This dynamic nature necessitates ongoing linguistic research and regular updates to phraseological dictionaries and language teaching materials. Researchers need to continuously monitor linguistic changes to capture emerging PUs, track shifts in the meaning or usage of existing ones, and understand how they reflect contemporary societal developments, ensuring that the study and application of phraseology remain relevant and accurate.

For future research, further in-depth exploration is warranted to analyze the structural and semantic features of PUs across various linguistic contexts. For the pedagogy of Russian as a foreign language, there is a clear need to reassess the role of phraseology and refine didactic principles, focusing on immersive natural language environments and supportive learning applications. Continued typological, historical, and cognitive studies of Turkic phraseology are essential to fully map their evolution and cultural significance.

References

- Bekeyeva, N., Bissengali, A., Mankeyeva, Z., & Nurdauletova, B. I. (2021). Phraseological Expressions in the Turkic Language: Comparative Analysis. *International Journal of Society, Culture & Language*, 9(2), 29–40.
- Fedorov, A. I. (2008). *Frazeologicheskiy slovar' russkogo literaturnogo yazyka: Okolo 13 000 frazeologicheskikh yedinit* (3rd ed., corr.). AST: Astrel.
- Hajiyeva, B. (2025). Translating Idioms and Slang: Problems, Strategies, and Cultural Implications. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 284–293.
- Kunin, A. V. (1967). *English-Russian Phraseological Dictionary, Volumes I (A-Q) and II (R-Z): About 25 000 Phraseological Units*. Soviet of Encyclopedia.
- Kunin, A. V. (1972). *Frazeologiya sovremennogo angliyskogo yazyka*. Moskva.
- Kunin, A. V. (1996). *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka*. Vysshaya Shkola.
- Mamedov, A. M. (1987). *Vzaimodeystviye sredi i yadra narechnykh frazeologicheskikh yedinit s obshchim znacheniyem kachestvennoy kharakteristiki deystviya v sovremennom russkom yazyke*. (AKD, Baku).
- Malikova, A. M. (2022). Comparative Study of Somatic Phraseological Units in English and Azerbaijani Languages. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 9(4), 236–243.
- Ozhegov, S. I. (1967). O strukture frazeologii. *Leksikograficheskiy sbornik*, (2). Nauka.

- Rafikjonova, S. R. (2024). IDIOMS AND THEIR MEANINGS IN THE RUSSIAN LANGUAGE. *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, 31, 140–143.
- Semenova, N., Katsyuba, L., & Shorkina, E. (2018). Phraseological system of Russian: How to train foreigners? *European Research Studies Journal*, 21(Special issue 2), 396–403.
- Shansky, N. M. (1986). O frazeologicheskikh yedinitсах kak yazykovykh yedinitсах i predmete frazeologii. In *Problemy stabil'nosti i variativnosti frazeologicheskikh yedinitсh*. TSU.
- Shansky, N. M. (1996). *Russkaya frazeologiya*. Vysshaya shkola.
- Vinogradov, V. V. (1946). *Osnovnyye ponyatiya russkoy frazeologii kak lingvisticheskoy distsipliny*. Leningrad.

Received: 01.07.2025

Revised: 12.07.2025

Accepted: 20.07.2025

Published: 22.07.2025

Fərabinin Cəmiyyət Konsepsiyası və Lider

¹ Pasha Guluzade

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203007>

Xülasə:

Əbu Nəsr əl-Farabi 870-950-ci illər arasında yaşamış İslam filosofudur. O, İslamı klassik yunan fəlsəfəsi, xüsusən də yunan siyasi fəlsəfəsi ilə uzlaşdırmağa cəhd edən ilk filosoflardan biridir. Onun siyasi və dövlət fəlsəfəsinə dair əsərlərində irəli sürdüyü fikirlər indi də öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. Xüsusən də onun sosiallaşma, din, rəislə bağlı yanaşma və düşüncələri öz təsirini saxlamaqda davam edir. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, o, dövlət və cəmiyyətlə bağlı fikirlərində yunan təfəkküründən təsirlənibdir. Fərabəi tərtib etdiyi siyasi sistemdə ictimai əxlaqa az yer ayırmışdır. O, cəmiyyətin yaxşı və ya pisliliyini liderdən asılı olaraq izah etmiş, ideal cəmiyyətdə liderlik modelinin təsvirini vermişdir. Filosof əsərlərində liderin və ondan sonra gələcək şəxslərin malik olmalı olduğu meyarlara xüsusi diqqət yetirmişdir. Fərabinin cəmiyyəti dərk etməsi, ideal dövləti necə qurması və onun xüsusiyyətləri, idarəetmə forması, ictimai quruluşu, dəyər sistemləri onun siyasi fəlsəfəsinin əsasını təşkil etmişdir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi bütün bu anlayışları liderə istinadla müəyyən etməkdir.

Açar sözlər:

lider, cəmiyyət, düşüncə, fiksiya

Giriş

Fərabəi, siyasi düşüncəsində Platonun dövlət fəlsəfəsini mənimsəmişdir (Taylan, 2014:176). Fərabəi, insanda ağıl kimi bir gücün olduğuna inanaraq, onun insan həyatdakı ən əhəmiyyətli vasitələrdən biri olduğunu bildirmişdir. İnsandakı ağıl onun ilk mükəmməlliyini təşkil edir. Bu bir vasitədir və insan mükəmməlliyə doğru irəliləmək üçün bu vasitədən istifadə etmək məcburiyyətindədir. İnsan üçün son mükəmməllik isə xoşbəxtlikdir (Farabi, 2015:87). İnsan bu mərtəbəyə fikir və bədən fəaliyyəti nəticəsində çata bilər. Bu fəaliyyətlər isə dəqiq və müəyyən bir qərarla və nəticəyə aparan olmalıdır. Mütəfəkkirə görə insanda xoşbəxtliyə mane ola biləcək iradi feillər də mövcuddur. Onun üçün insanın əlindəki varlıqları yaxşı bir şəkildə dəyərləndirib xoşbəxtliyə çatması lazımdır. Xoşbəxtlikdən sonra insanın əldə edə biləcəyi heç bir şey yoxdur.

Farabiyə görə insanın əsas məqsədi olan mükəmməlliyə çatması üçün bir sıra şeylərə ehtiyacı vardır. Onun ehtiyacını qarşılamaı lazımdır və bu da tək başına öhdəsindən gələ bilməyəcəyi məsələdir. İnsan təbiətindən qaynaqlanan bir zərurət görəyi digər insanlarla bir yerdə yaşamaq

¹ Guluzade, P. Lecturer, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan. Email: prguluzade@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0456-0799>.

məcburiyyətindədir (Farabi, 1974:19; Rosenthal, 1996:181). Çünki insan yaradılışının məqsədi olan yetkinliklər ancaq bir ictimai-siyasi nizam içərisində əldə edilə biləcək xüsusiyyətdədir (Aydın, 2008:131). İnsan hər biri özünə xas xüsusiyyətləri və ya üstünlükləri olan digər insanlara ehtiyac duymaqdadır. İnsan digərlərinə möhtacdır. Onsuz da yeni doğulan bir uşağın vəziyyəti də bunu göstərməkdədir. Dayanmadan başqalarının köməyinə ehtiyac duyan insan uşaqlığından etibarən bunun əhəmiyyətini qavrayaqlıdır. Fərabiyə görə bu dərk edildiyi zaman insan öz əsas məqsədinə doğru irəliləməyə başlayır. Dövlətin də varlığı bunu reallaşdırmaq üçündür. Bu sayədə ictimai rifaha çatmaq mümkün olur.

Lider

Farabi, insanın ən əhəmiyyətli məqsədi olaraq xoşbəxtliyi görməkdədir. O xoşbəxtliyə çatma yolunu dövlətin idarə olunması ilə açıqlamışdır. Xüsusilə xəyal etdiyi fəzilətli şəhəri onun istiqamət göstəricisi çərçivəsində əsaslandırmağa çalışmışdır. İdarəçi yaradılış və təbiəti etibarilə idarə etməyə uyğun, iradi bacarıq və davranışlara sahib olduğuna görə digər insanlardan seçilməkdədir. Bir mənada başqalarının hökmü altına girməyən və mükəmməliyə çatmış biri olaraq insanlığın ən üst mərtəbəsindədir. Fərabiyə görə idarəçi və ya liderin ruhunun Fəal Ağilla bir olduğunu söyləməkdədir (Bıçak, 2013:232). Mütəfəkkir bu sayədə idarəçiyə mənəvi olaraq bir üstünlük vermiş olur.

Cəmiyyəti nizama qoymaq, idarə etmək və istiqamətləndirməkdən məsul olan insanların fəlsəfi biliyə sahib olması lazımdır. Fərabiyə görə nəzəri məlumatdan məhrum olanlar insanlar qanun formalaşdırmaq bacarığına sahib deyil. Buna görə cəmiyyəti idarə etmək üçün siyasi iqtidarla müdrikliyin birləşməsi lazımdır. O, fəlsəfi müdrikliklə dini hikməti də birləşdirmişdir. Yalnız filosof peyğəmbər insanları gerçək xoşbəxtliyə çatdırı bilər. Onun rəhbərliyində yaşayanlar fəzilətli insanlar ola bilərlər (Farabi, 1980:44; Rosenthal, 1996:186).

Buna görə onun siyasət fəlsəfəsinin peyğəmbərlik və vəhyə əsaslandırıldığı söyləmək mümkündür. Lakin bunu da bildirmək lazımdır ki, o heç bir zaman cəmiyyət işləriylə məşğul olmamışdır. Mütəfəkkirin xəyal etdiyi dövlətdəki liderin peyğəmbər olması, bu dünyanın kənarındakı yansımalar nəticəsində meydana gəlmişdir. İnsanlar doğru yolu bilmədikləri üçün öndər və ya liderə ehtiyac duyar. Yəni fəzilətli və xoşbəxt ola bilmək üçün kütlələr fəlsəfi məlumat və ondan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirən fəzilətli lider öndərliyində irəliləməlidir. Bəzi kəslərin digər insanlara görə üstün bacarıqları vardır və buna görə onlar öz işlərini digərlərindən daha yaxşı etməkdədirlər. Lider də belə biridir.

Əsas məqsəd olan xoşbəxtliyə çatmaq üçün xalqın hərəkət, görüş və inanclarını birləşdirən, fərqlilikləri uyğun hala gətirən, nizamı təmin edən, əməkdaşlığı reallaşdıran ortaq bir dinə ehtiyac vardır. Beləcə lider missiyasını reallaşdırmış olar (Farabi, 2002:273). Liderin həm də öz cəmiyyətinin xarakterini formalaşdırmağa çalışmalıdır (Farabi, 1974:41). Cəmiyyətin başçısı olacaq adam və ya kəslərdə lazımlı olan bəzi meyarları sıralamaqda və ilk başçısı digərlərindən ayırmaqdadır.

Mütəfəkkir cəmiyyətdəki iyerarxiyanı insan bədəninə bənzədərək orada da bir komandır orqan olan ürək olduğunu söyləməkdədir. Mərtəbə baxımından bu komandirə yaxın digərləri vardır. Üstdən ən alta doğru bir düşülüz mövcuddur. Ən altdakılar öz məqsədləri gərəyi üstdəkilərə xidmət edirlər. Fəribə görə cəmiyyətdə də əvvəlcə ürək kimi öz vəzifəsini icra edəcək olan komandır və ya liderin olması şərtidir. Daha sonra ürəyin bədəndəki problemləri aradan qaldırma missiyasından nümunə verərək, onun cəmiyyətdəki əhəmiyyətini vurğulamaqdadır. Şəhərin hər hansı bir yerində problem olduğu zaman bu problemi aradan qaldırma vasitələrini oraya istiqamətləndirəcək olan komandirdir. Burada da komandirə yaxınlıq çox əhəmiyyətlidir. Onlar mərtəbələri gərəyi həm komandır, həm də məmurdurlar (Farabi, 2015:101). Yalnız hər varlıq öz gücünə uyğun olaraq vəzifələrini icra edirlər. Ondan çoxuna da gücləri çatmaz.

Buna görə fəzilətli şəhərin idarəçisi, hər hansı bir insan olmamalıdır. Birincisi o yaradılışı və təbiəti etibarilə idarə etmək istedadına sahib olmalıdır. İdarəçi bir başqa insanın hökmü və ya rəhbərliyi altına girə bilməz. Əgər belə olsa o zaman bədəndəki ürək kimi komandır ola bilməz. Çünki artıq onun üstündə bir komandır vardır. Nəticədə onun mükəmməlliyyənin ən son həddinə çatmış olması lazımdır (Farabi, 2015:102; Bıçak, 2016:135; Rosenthal, 1996:189). Yəni idarəçi öz bacarıqları sayəsində bu vəzifəni əldə etməkdədir. Onun əsərlərində, lider cəmiyyətdə meydana gələ biləcək bütün problemləri bilmə bacarığına sahib biri olaraq qarşımıza çıxmaqdadır.

Liderin hədəfi özünün və şəhərin xoşbəxtliyə çatmasını təmin etməkdir. Bunun üçün də onun xoşbəxtlik baxımından şəhər xalqı arasında ən mükəmməl olması lazımdır. Şəhər xalqının xoşbəxtliyinin səbəbi özüdür. Lider gerçək xoşbəxtliyə necə gedilməsi lazım olduğuna dair yolları təyin etməkdə, hərəkət və davranışları qiymətləndirməkdədir (Farabi, 1987:40). Fəribə liderin öz şəhər xalqı içərisində mükəmməl olması lazım olduğunu ifadə etməkdədir. Beləcə insanlar onun dəyərini anlar və ona itaət edərək əsas hədəfə çatmağa bilirlər.

Mütəfəkkirə görə ən mükəmməl varlıq Tanrıdır və idarəçi də Onu təqlid etməli, Ona yönəlməli, Ona çatmağa cəhd göstərməlidir (Aydın, 2008:133). Fəribə liderlə əlaqədar meyarlarını belə sıralamaqdadır: a) Orqanları tam və əskiksiz olmalı və bu orqanlarıyla hər hansı bir hərəkət etmək istədikdə bunu asanca reallaşdırma bilməlidir. b) Özünə deyilən hər şeyi yaxşı anlama və idrak etmə bacarığına sahib olmalıdır. c) Anladığı, gördüyü, eşitdiyi şeyləri zəhinində tutmaq qabiliyyətinə sahib olmalı və unutmamalıdır. d) Oyanıq və ağıllı olmalıdır. e) Gözəl danışmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. f) Öyrənməyi sevməlidir. g) Doğru və etibarlı olmalıdır. h) Təbiəti gərəyi ədalətli olmalıdır. j) Əzmlı, qərarlı, qorxusuz olmalıdır (Farabi, 2015:105). Bütün bu xüsusiyyətlərə sahib olan liderin cəmiyyəti xoşbəxtliyə aparacağına inanan Fəribə, bunların hamısının ilk idarəçidə olması lazım olduğunu vurğulamaqdadır.

İlk idarəçi və ya lider filosof xüsusiyyətlərinə malikdir və buna görə də onun idarə etdiyi cəmiyyətdə yaşayanlar xoşbəxt dirlər. Onların bir yerdə yaşadıkları şəhər fəzilətli ola bilər (Bıçak, 2016:140). Ən əsas məqsəd olan xoşbəxtliyi cəmiyyətdə iş bölgüsü və nizamı quraraq reallaşdıracaq olan ilk başçıdır.

İlk lider bütün lazımı vəzifələri yerinə yetirməyə bilər. Buna onun ölümü, döyüş və digər əhəmiyyətli hadisələr səbəb ola bilməkdədir. Bundan başqa hadisələr onun dövrü və ya onun yaşadığı yerdə reallaşmaya bilər. Belə vəziyyətləri düşünən ilk lider şəhərin birliyini möhkəmlətməli, işlərini nizam qoymalıdır. Beləcə özündən sonra gələcəklərə bir yol göstərmiş olar. Çünki sonrakı idarəçilərinin onu izləyəcəyini düşünməkdədir. Sonrakı lider və ya idarəçilər ilk liderin boş buraxdığı işləri və qoyduğu qanunları yenidən nəzərdən keçirərək dəyişdirə bilməkdədir. Buradakı əsas məqsəd cəmiyyət üçün ən yaxşısının təyin olunmasıdır. İlk başçının qoyduğu qanunlar öz dövrü üçün etibarlıdır. Amma sonrakı dövrlərdə dəyişikliklə olduğundan yeni qanunlara ehtiyac ola bilər (Farabi, 2002:262-263).

Fərabî ideal və ya ilk lider üçün ortaya qoyduğu xüsusiyyətlərin hər insanda olmadığını söyləməkdə və belə insanlara hər dövrdə bir dəfə rast gəldiyinin də vurğulamaqdadır. Ona görə bu xüsusiyyətlərdən yalnız altısının yerinə yetirilməsinin belə kafi ola biləcəyini ifadə etməkdədir. Buna görə ilk idarəçidən sonra gələcək olanlarda bir sıra xüsusiyyətlərin mütləq olmasını lazım olduğunu şərt qoşmaqdadır: a) Lider filosof yəni müdrik bir adam olmalıdır. b) İlk idarəçilərin şəhər üçün qoyduqları qanunları, üsulları bilməli və mühafizə edərək, bunları izləməlidir. c) Köhnələrin hökm qoymadığı bir mövzuyla əlaqədar onların yolunu izləyərək yeni qanun qoyma xüsusiyyətinə sahib olmalıdır. d) Yeni qanunlarla əlaqədar xalqı maarifləndirməlidir. f) Sağlam olmalıdır (Farabi, 2015:106). Bu şərtlər bir mənada sonrakı liderlərdə axtarılması lazım olan ilk xüsusiyyətlərdir. Digər xüsusiyyətlər isə ikinci dərəcədədirlər. Sonra bu şərtlərin də tək bir insanda olması kimi ehtimalın çətin olduğunu ifadə edən Farabi, rəhbərliyi bir neçə adamın idarə edə biləcəyini də söyləməkdədir.

Əsas olan idarəçilərdən birinin mütləq filosof olmasıdır. Mütəfəkkirə görə əgər fəlsəfə rəhbərliyinin bir parçası olmaqdan çıxarsa o zaman şəhər hökmdarsız qalmış olacaq (Farabi, 2015:107). Bunun nəticəsi olaraq da şəhər xalqı həlak olma təhlükəsiylə qarşı-qarşıya qalacaq.

Dövlətin davamlılığı məsələsinə toxunan mütəfəkkir xüsusilə idarəçilərin bir-birlərini izləməsinin nəzərdə tutmaqdadır. Bu sayədə əsas məqsədə doğru irəliləyişin mümkün ola biləcəyini düşünməkdədir. Əvvəlkilərin qoyduğu qanunların mövcud şərtlərə görə dəyişdirilməsini qeyd edən Fərabî, xüsusilə əvvəlki idarəçilərin qoyduğu qanunların göz ardı edilməməsini ifadə etməkdədir. Bu da eyni xətt və ya məqsəd üzərində olan dövlətin davamlılığına işarə etməkdədir (Farabi, 1980:46).

Nəticə

İnsanın ən əhəmiyyətli məqsədinin xoşbəxtlik olduğunu bildirən mütəfəkkir, bunun üçün də cəmiyyətin lazımlı olduğunu söyləməkdədir. Xüsusilə öz ehtiyaclarını qarşılamağın zəruriliyi içində olan fərd, bu məqsəd istiqamətində digər insanlara ehtiyac duymaqdadır. Buna görə də cəmiyyət içərisində yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Bunun təbii bir zərurət olduğunu bildirən mütəfəkkir, beləcə fərdin xoşbəxtliyi tək başına əldə edə bilməyəcəyini ifadə etmişdir.

Fərabinin ictimai və siyasi fikirləri daha çox lider mərkəzlidir. Xüsusilə fəzilətli bir cəmiyyətin meydana gəlməsi və inkişafı üçün dövlətin başındakı fərdin liderlik üçün mütəfəkkirin sıraladığı meyarlara uyğun olması lazımdır.

Mütəfəkkir ilk başçının ərdəmli bir cəmiyyət meydana gətirməsi müddətində ona nümunə olaraq Tanrını göstərmişdir. Beləcə lider aləmi nizam içərisində idarə edən və bir məqsədə doğru irəliləməsini gözlər önünə sərən Yaradıcının etdiklərindən dərs çıxara bilməkdədir. Nəticədə Fərabî düşüncəsində Tanrı ən mükəmməl varlıq olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Onun əskiksiz olması və üstündə heç bir şeyin olmaması buna aşkar nümunədir. Başçının da eyni şəkildə cəmiyyət fərdləri içərisində əskiksiz olması və ya mənəvi və maddi baxımdan digərlərinin üzərində olması lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Aydınlı, Y. (2008). *Fârâbî*. İstanbul:İsam yayınları.

Bıçak, A. (2013). *Türk Düşüncesi-I Kökenler*. İstanbul:Dergah yayınları.

Bıçak, A. (2016). *Devlet Felsefesi:Eleştiriler ve Öngörüler*. İstanbul:Dergah yay.

Fârâbî, (1974). Tahsilü's-Sa'ade. H.Atay(Çev.). *Fârâbî'nin Üç Eseri*. Ankara:AÜ İlahiyat Fakültesi yayınları.

Fârâbî, (1980). *Es-Siyaset`ul-Medeniye/Mebadi`ul-Mevcudat*. M.Aydın-A.Şener-R.Ayas(Çev.). İstanbul:Kültür Bakanlığı yayınları.

Fârâbî, (1987). *Fusulü`l-Medeni(Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*. H.Özcan(Çev), İzmir:Dokuz Eylül Üniversitesi yayınları.

Fârâbî, (2002). Kitabü'l Mille. F.Toktaş(Çev.). *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*. S:12, s. 247-273.

Fârâbî, (2015). *İdeal Devlet “El-Medinetü`l Fazıla”*. A.Arslan(Çev.). İstanbul:Divan yayayınları.

Rosenthal, E. (1996). *Ortaçağ`da İslam Siyaset Düşüncesi*. A.Çaksu(Çev.). İstanbul:İz yayınları.

Taylan, N. (2014). *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*. İstanbul:Ensar yayınları.

Received: 01.07.2025

Revised: 12.07.2025

Accepted: 20.07.2025

Published: 24.07.2025

TƏRCÜMƏ ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÜSLUBİ VƏ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ: ORİJİNAL MƏTNLƏRLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

¹ Elburus Veliyev

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203008>

Xülasə:

Azərbaycan dili zəngin lüğət ehtiyatı, ifadə imkanları və üslubi müxtəlifliyi ilə seçilən müasir türk dillərindən biridir. Bu tədqiqatda tərcümə olunmuş ədəbi əsərlərdə Azərbaycan dilinin leksik və üslubi imkanlarının necə və hansı səviyyədə istifadə olunduğu araşdırılır. Giriş hissəsində Azərbaycan dilinin bədii-estetik potensialı və bu potensialın tərcümə zamanı qorunub-qorunmaması məsələsinə toxunulur. Tədqiqatın əsas məqsədi – tərcümə prosesində orijinal mətnin bədii dəyərinin Azərbaycan dilində nə dərəcədə əks etdirildiyini müəyyənləşdirmək və dilimizin ifadə vasitələrinin bu prosesdəki yerini təhlil etməkdir.

Tədqiqat metodları kimi müqayisəli təhlil, deskriptiv-lingvistik yanaşma və keyfiyyət əsaslı mətn analizi tətbiq edilmişdir. Bu məqsədlə müxtəlif janrlarda olan əsərlərin orijinal versiyaları və onların Azərbaycan dilinə tərcümələri üzərində semantik, üslubi və leksik analiz aparılmışdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, tərcümə zamanı Azərbaycan dilinin imkanları tam potensialla istifadə olunmur və bəzən orijinal məndəki üslubi dərinlik tərcümədə itib gedir.

Açar sözlər:

Tərcümə nəzəriyyəsi; Azərbaycan dili; leksik və üslubi xüsusiyyətlər; orijinal mətn və tərcümə müqayisəsi

Giriş

Tərcümə bəşəriyyətin mədəni inkişafında mühüm rol oynayan körpülərdən biridir. O, xalqları bir-biri ilə tanış edən, müxtəlif mədəniyyətləri bir araya gətirən və dünya ədəbiyyatını lokal oxucuya təqdim edən əvəzsiz vasitədir. Tərcümə sayəsində biz dünya ədəbiyyatının inciləri ilə tanış olur, müxtəlif ölkələrin düşüncə tərzini, həyat fəlsəfəsini və bədii-estetik dünyagörüşünü dərk edirik.

¹ Veliyev, E. PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University. Email: elburusveliyev79@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1462-305X>.

Azərbaycan oxucusunun dünya klassikləri ilə tanışlığı məhz peşəkar tərcümələrin hesabına mümkün olmuşdur.

Lakin tərcümənin keyfiyyəti yalnız orijinal mətni digər dilə keçirməkdən ibarət deyil. Tərcümə prosesi həm də hədəf dilin – bu halda Azərbaycan dilinin – leksik və üslubi imkanlarından nə dərəcədə istifadə edildiyini göstərir. Peşəkar yanaşma ilə aparılmış tərcümələrdə dilin zənginliyi, ifadə vasitələrinin düzgün və yerində işlədilməsi, orijinal mətnin ruhunun qorunması əsas meyar sayılır. Əksinə, zəif və mexaniki yanaşmalar Azərbaycan dilinin bədii imkanlarını kölgədə qoyur, dilin obrazlılığını və təsirliliyini azaldır.

Tərcümə insanları, mədəniyyətləri və dilləri bir araya gətirən bəşəri ünsiyyət vasitəsidir. O, yalnız bir mətnin bir dildən digərinə çevrilməsi deyil, həm də müxtəlif düşüncə sistemlərinin, üslubi fərqlərin və dilin bədii-estetik qatlarının qarşılaşdırılması və uyğunlaşdırılması prosesidir. Tərcümə sayəsində Azərbaycan oxucusu Qərb və Şərq klassikləri, müasir dünya nəsr və poeziyası ilə tanış olur, fərqli ədəbi üslubları, ideyaları və bədii dünyagörüşlərini milli düşüncə prizmasından qavrama imkanı əldə edir. Başqa sözlə, tərcümə dünyaya açılan ədəbi və mədəni pəncərədir.

Tərcümə prosesi zamanı hədəf dilin – bu halda Azərbaycan dilinin – leksik və üslubi imkanlarının səviyyəsi və onlardan istifadə dərəcəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dilimizin zənginliyi və çoxqatlılığı onun müxtəlif söz qrupları – alınma sözlər, arxaik sözlər, dialektizmlər, yeni yaranan neologizmlər və milli ifadə vasitələri – vasitəsilə özünü göstərir. Keyfiyyətli tərcümə bu söz qruplarının məqsədyönlü və yerində istifadəsini tələb edir. Məsələn, orijinal mətnə latın və yunan mənşəli elmi anlayışlar varsa, onların Azərbaycan dilində qarşılığı düzgün seçilməli, alınma sözlər tərcümənin ümumi üslubuna uyğun şəkildə işlədilməlidir. Eyni zamanda, bədii mətnə emosional və obrazlı ifadələrin milli dildə adekvat qarşılığını tapmaq, dilin bədii qatını işə salmaq deməkdir.

Digər tərəfdən, tərcümə zamanı söz seçimi tərcüməçinin dilə münasibətini, həmçinin Azərbaycan dilinin hansı qatlarının aktivləşdiyini də üzə çıxarır. Bəzi hallarda orijinal mətndəki ifadələr avtomatik olaraq transliterasiya edilir və ya orijinal strukturlar qorunur, bu isə dilin təbii axıcılığına və ifadə gücünə mənfi təsir göstərir. Buna görə də peşəkar yanaşma ilə aparılan tərcümələr yalnız mətnin deyil, həm də dilin inkişafına xidmət edir.

Tərcümə yalnız mətnin bir dildən digərinə keçirilməsi prosesi deyil, eyni zamanda dilçilik elminin tədqiqat sahələrindən biri kimi dəyərləndirilir. Bu prosesdə həm mətnin semantikasi, həm də sintaksisi, leksik və üslubi strukturları dəyişə və ya adaptasiya oluna bilər. Tərcümə zamanı baş verən dil hadisələri – söz seçimi, ifadə tərz, məna transformasiyası və struktur uyğunlaşması – dilçilik baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki bu dəyişikliklər hədəf dildə yeni ifadə formalarının yaranmasına, dilin üslub imkanlarının genişlənməsinə və ya bəzən də məhdudlaşdırılmasına səbəb ola bilər.

Tərcümə fəaliyyətinin dilçilik baxımından təhlili göstərir ki, bu proses həm normativ dil anlayışlarının, həm də funksional-stil istiqamətlərinin formalaşmasında rol oynayır. Tərcümə nəticəsində Azərbaycan dilinə çoxsaylı yeni terminlər, ifadələr və leksik vahidlər daxil olmuşdur.

Əsrin əvvəllərindən başlayaraq klassik Avropa və Şərq ədəbiyyatının tərcüməsi vasitəsilə Azərbaycan dili yeni ifadə tərzləri, üslubi kateqoriyalar və bədii-estetik qatlarla zənginləşmişdir. Ədəbiyyatla yanaşı, hüquq, fəlsəfə, texnologiya, tibb və sosiologiya kimi sahələrdə aparılmış tərcümələr də dilin terminoloji bazasını genişləndirmiş və terminoloji uyğunluq məsələlərini gündəmə gətirmişdir.

Tərcümənin dilçilik sahəsindəki digər mühüm aspekti – kontrastiv təhlil və paralel korpusların qurulması ilə bağlıdır. Bu yanaşma müxtəlif dillərdəki ekvivalent strukturların müqayisəsi ilə həm orijinal mətnin struktur xüsusiyyətlərini, həm də hədəf dildəki qarşılıqlı dəyişmələri daha sistemli şəkildə aşkara çıxarmağa imkan yaradır. Belə tədqiqatlar, xüsusilə də, semantik dəyişikliklərin analizi, metaforik ifadələrin adaptasiyası və dilin obrazlı imkanlarının istifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müasir dövrdə tərcümənin dilçilik baxımından əhəmiyyətini artıran amillərdən biri də texnologiyanın təsiridir. Avtomatik tərcümə sistemləri (məsələn, Google Translate, DeepL və s.) geniş vüsət alaraq, gündəlik tərcümə ehtiyaclarını qarşılayır. Lakin bu sistemlər hələ də kontekstual dərinliyi, üslubi uyumluluğu və bədii-estetik çalarları düzgün tərcümə etməkdə çətinlik çəkir. Bu isə bir daha göstərir ki, peşəkar və elmi əsaslarla yanaşılmış insan tərcüməsi hələ də əvəzolunmazdır. Eyni zamanda, texnologiyanın tətbiqi tərcüməçilərə yardımçı vasitə olaraq xidmət edə bilər: termin bazalarının avtomatik formalaşdırılması, kontekstual uyğunluğun yoxlanılması və paralel korpuslarla işləmə imkanları tərcümə prosesini daha sistemli və dəqiq edir.

Bununla yanaşı, texnoloji tərcümə alətlərinin geniş yayılması bəzi hallarda tərcümənin mexanikləşdirilməsi və üslubi zənginliyin itməsi ilə nəticələnir. Bu da Azərbaycan dilində orijinal mətnlərin bədii-estetik gücünün tərcümə zamanı zəifləməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, texnologiya – düzgün istifadə edildikdə – tərcümə prosesinə müsbət təsir göstərə bilər, lakin bu prosesin insan yaradıcılığını və dilə duyarlılığı əvəz etməsi mümkün deyil.

Müxtəlif sahələrdə tərcümə təcrübəsi və Azərbaycan dilinin üslubi imkanları

Tərcümə fəaliyyəti yalnız bədii ədəbiyyatla məhdudlaşmır; əksinə, bu proses hüquq, tibb, texnologiya, fəlsəfə, jurnalistika və digər sahələri də əhatə edir. Hər bir sahənin özünəməxsus terminoloji və üslubi çərçivəsi olduğundan, tərcüməçinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri – hədəf dilin (bu halda Azərbaycan dilinin) həmin çərçivəyə uyğun leksik və stilistik resurslarını işə salmaqdır. Bu sahələr üzrə aparılmış tərcümələr həm Azərbaycan dilinin inkişafına, həm də terminoloji sistemin zənginləşməsinə mühüm təsir göstərmişdir (Quliyev, 2015).

Ədəbiyyat sahəsində tərcümə – Azərbaycan dilində üslubi zənginliyin qorunması və bədii-estetik dəyərlərin çatdırılması baxımından xüsusi çətinliklər yaradır. Klassik Avropa və rus ədəbiyyatının tərcüməsi bu istiqamətdə mühüm nümunələrdir. Məsələn, Lev Tolstoyun “Hərb və Sülh” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində (Bəhramov, 1971) orijinal mətnin sintaktik çətinlikləri və obrazlı dili qorumaq üçün Azərbaycan dilinin köhnəlmiş sözləri, arxaizmləri və lirik ifadə vasitələri məqsədyönlü şəkildə işlədilmişdir. Bədii tərcümə həmçinin Azərbaycan dilində metaforik

ifadələrin istifadəsini genişləndirmiş, dilin obrazlı qatını daha da zənginləşdirmişdir (Hüseynzadə, 2020).

Elmi mətnlərin tərcüməsi isə daha çox dəqiqlik, terminoloji uyğunluq və sadə sintaktik struktur tələb edir. Bu sahədə əsas çətinlik – beynəlxalq terminlərin Azərbaycan dilində adekvat qarşılıqlarının tapılmasıdır. Məsələn, biologiya və tibb sahəsində istifadə olunan "genome", "mutation", "pathogen" kimi terminlər Azərbaycan dilində birbaşa alınma ilə deyil, uyğunlaşdırılmış şəkildə işlədilməlidir. Bu baxımdan AMEA tərəfindən hazırlanan terminoloji lüğətlər və “Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti” tərcüməçilər üçün mühüm mənbə rolunu oynayır (AMEA, 2013).

Hüquqi sənədlərin tərcüməsi daha çox normativlik, hüquqi adekvatlıq və dəqiq terminoloji uyğunluq tələb edir. Burada tərcümə yalnız dilçilik yox, həm də hüquqşünaslıq bilikləri tələb edir. Məsələn, beynəlxalq müqavilələrin və konvensiyaların Azərbaycan dilinə tərcüməsində “subject to jurisdiction”, “legal entity”, “due process” kimi ifadələrin yerli hüquq sisteminə uyğun qarşılıqlarının tapılması tələb olunur (İsmayılov, 2018). Tərcüməçi burada sadəcə söz çevirmir, həm də məna sistemini uyğunlaşdırır.

Publisistik və media tərcümələri isə dinamiklik və aktualıq tələb edir. Burada tərcüməçinin əsas məqsədi – informasiyanı operativ və anlaşılan şəkildə çatdırmaq, eyni zamanda üslubi uyğunluğu qorumaqdır. Çox vaxt bu sahədə tərcüməçilər təzyiqlə qərar verir: literal tərcümə ilə azad interpretasiya arasında balans yaratmaq. Xüsusilə, xəbər portallarında və sosial mediada yayımlanan tərcümə materiallarında söz seçimi dilin inkişaf səviyyəsini və cəmiyyətin qəbul imkanlarını birbaşa əks etdirir (Rzayeva, 2021).

Tərcümə praktikasının ümumi təhlili göstərir ki, müxtəlif sahələrdə aparılan tərcümələr Azərbaycan dilinin müxtəlif qatlarını – normativ dil, danışq dili, elmi-texniki leksika, bədii üslub – aktivləşdirir. Bununla belə, bəzi hallarda tərcümələrdə ingilis və rus dilinin sintaktik konstruksiyalarının süni şəkildə saxlanması, Azərbaycan dilinin təbii axıcılığına zərbə vurur. Məsələn, “mən razı deyiləm” əvəzinə “mən etiraz edirəm” kimi ifadələrin şablonlaşması və ya “sizinlə razıyam” formasının “I agree with you” tərcüməsindən təsirlənərək normallaşdırılması, üslub və leksika baxımından ciddi müzakirə mövzudur (Məmmədov, 2019).

Tərcümə prosesində leksik və üslubi problemlər: orijinal və tərcümə mətnlərdə müqayisəli təhlil

Tərcümə prosesində ən ciddi çətinliklərdən biri orijinal mətndəki leksik və üslubi çalarlara hədəf dildə adekvat qarşılıqlar tapmaqdır. Bu zaman tərcüməçinin qarşısında iki əsas məsələ dayanır: birincisi, məzmunun dəqiq çatdırılması, ikincisi isə orijinal mətnin üslubunun, obrazlılığının və emosional yükünün qorunması. Lakin praktika göstərir ki, bu məqsədlərə həmişə eyni anda nail olunmur.

Məsələn, Ernest Hemingway-in məşhur “The Old Man and the Sea” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində belə bir cümləyə rast gəlirik:

Orijinal:

"He was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream..."

Tərcümə (nəşr, 1983):

"O, Qolf axınında təkbaşına balıq tutmağa çıxan qoca bir kişi idi..."

Bu tərcümədə məzmun qorunub, lakin Hemingueyin sadə, lakin dərin sintaksisi və üslub tonu zəifləyib. Orijinaldakı sadəlik və axıcılıq tərcümədə sintaktik yüklənmə ilə əvəz olunub. Bu hal çox vaxt tərcüməçinin orijinal mətnin ruhuna deyil, yalnız sözlərə fokuslanması ilə bağlıdır (Səfərov, 2017).

Başqa bir nümunə Lev Tolstoyun "İnsan nə ilə yaşayır?" əsərinin tərcüməsində müşahidə olunur:

Orijinal (rusca):

"Человеку дано знать только то, что нужно для него самого."

Tərcümə:

"İnsana yalnız özü üçün lazım olanları bilmək icazə verilir."

Burada "дано знать" ifadəsi "icazə verilir" kimi çevrilmişdir, halbuki bu ifadə rus dilində metaforik, dərin fəlsəfi çalarda "bəxş olunmaq", "qismət olunmaq" mənasında işlənir. Tərcümədəki "icazə verilir" ifadəsi isə hüquqi-sxematik mənə daşıyır və orijinalın fəlsəfi təbiətini təhrif edir (Məmmədova, 2020).

Belə hallarda iki əsas leksik problem ortaya çıxır:

- Metaforik ifadələrin adekvat qarşılığının olmaması
- Orijinalda olan çoxqatlı leksik vahidlərin sadələşdirilməsi

Eyni problem söz sırasının saxlanması məsələsində də müşahidə edilir. İngilis dilində və ya rus dilində fikrin sonunda vurğulanan ifadə çox vaxt Azərbaycan dilinə keçərkən cümlənin əvvəlində verilir, bu da bədii vurğunu zəiflədir.

Nümunə:

"He finally understood what it meant to be truly alone."

Tərcümə: "O, nəhayət, təkliyin nə demək olduğunu başa düşdü."

Bu tərcümə anlamı çatdırsa da, "truly alone" ifadəsinin vurğusu Azərbaycan dilində axırda yerləşdirilmədiyindən orijinaldakı emosional təsir zəifləyib.

Bəzi tərcümə nümunələrində isə tərcüməçinin orijinal mətnə həddən artıq bağlılığı, yəni sözbəsöz tərcümə yanaşması üslubi yüklənmələrə, dilin təbii axınının pozulmasına səbəb olur. Bu da

Azərbaycan dilinin ifadə gücünü kölgədə qoyur və oxucuda süni bir təəssürat yaradır (Əliyeva, 2018).

Digər tərəfdən, tərcüməçinin subyektiv interpretasiyası, xüsusilə bədii tərcümədə problemlə hallara yol açır. Tərcüməçi bəzən öz üslubunu və dünyagörüşünü ön plana çıxararaq orijinal mətnin müəllifindən uzaqlaşır. Belə hallarda tərcüməçi “yaradıcılıq azadlığı” prinsipi ilə orijinal üslubu dəyişir və nəticədə əsərin semantik və üslubi dəyəri təhrif olunur.

Əsas müşahidələrə əsasən:

- Bədii tərcümələrdə daha çox üslubi və emosional çalarların itməsi müşahidə olunur.
- Elmi və hüquqi tərcümələrdə terminoloji uyğunsuzluq və mexaniki dil istifadəsi problemləri üstünlük təşkil edir.
- Media və publisistik tərcümələrdə isə dilin dinamikliyinə zidd olan, süni konstruksiya və şablon ifadələr istifadə olunur.

Nəticə

Aparılan araşdırma göstərdi ki, tərcümə prosesi təkcə mətnin bir dildən digərinə çevrilməsi deyil, həm də dillərarası üslub, leksik və mədəni qatların qarşılaşdırılması və uyğunlaşdırılmasıdır. Müxtəlif sahələr üzrə aparılmış tərcümələr Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarını həm genişləndirmiş, həm də bəzi hallarda məhdudlaşdırmışdır. Xüsusilə bədii tərcümələrdə orijinal mətnin emosional və üslubi dərinliyinin qorunması böyük peşəkarlıq tələb edir. Təəssüf ki, bəzi hallarda bu dərinlik və obrazlılıq tərcümədə itir və Azərbaycan dilinin bədii-estetik potensialı tam reallaşdırılmır.

Elmi və hüquqi tərcümələrdə isə əsas problemlər terminoloji uyğunsuzluq və dilin sintaktik strukturlarının mexaniki köçürülməsi ilə bağlıdır. Media və publisistika sahəsində aparılan tərcümələrdə isə tez-tez orijinaldan təsirlənmiş, lakin Azərbaycan dilinin üslub qaydalarına uyğun olmayan ifadələrə rast gəlinir. Bu da hədəf dildə – yəni Azərbaycan dilində – süni, təbii axıcılıqdan uzaq mətnlərin yaranmasına səbəb olur.

Tərcümənin dilçilik baxımından analizi göstərdi ki, bu fəaliyyət Azərbaycan dilinin inkişafında ikiqat rol oynayır: bir tərəfdən yeni söz və anlayışlar dilə daxil olur, digər tərəfdən isə dilin ifadə imkanlarının necə istifadə olunduğu və ya zəiflədiyi üzə çıxır. Bu səbəbdən də tərcümə prosesi yalnız mədəniyyətlərarası əlaqələrin vasitəsi kimi deyil, həm də Azərbaycan dilinin inkişafının və zənginləşməsinin mühüm vasitəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Gələcəkdə tərcümə fəaliyyətində həm peşəkarlığın artırılması, həm də Azərbaycan dilinin üslubi və leksik imkanlarından daha məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə tərcüməçilərin dil bacarıqları ilə yanaşı, üslubi zövqlərinin də inkişaf etdirilməsi, dilin fərqli üslub qatlarını tanımaları və tərcümədə bu qatları yerində və adekvat şəkildə tətbiq etmələri vacibdir.

REFERENCES:

- AMEA. (2013). Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb.
- Babazadə, Z. (2025). The first influences of western literature on Azerbaijan literature: Modernism and tradition in the works of Akhundzadeh. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum ISSN: 3030-1718 Vol. 2, No. 1 (2025): Veris*.
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222.
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222. <https://doi.org/10.69760/aghel.025002114>
- Bəhramov, H. (1971). Lev Tolstoyun “Hərb və Sülh” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Bakı: Yazıçı.
- Əliyeva, G. (2018). “Tərcümə prosesində müəllif üslubunun qorunması və ya dəyişdirilməsi problemi”. *Dil və Tərcümə*, №3, s. 67–74.
- Hüseynzadə, R. (2020). “Bədii tərcümədə obrazlılığın qorunması problemləri”. *Filologiya məsələləri*, №2, s. 45–52.
- İsmayılov, Ə. (2018). “Hüquqi sənədlərin tərcümə problemləri və terminoloji adekvatlıq”. *Hüquq və Demokratiya*, №4, s. 77–84.
- Məmmədov, A. (2019). “Tərcümədə üslubi normativlik və dilin axıcılığı”. *Dil və Ədəbiyyat*, №3, s. 61–68.
- Məmmədova, R. (2020). “Fəlsəfi mətnlərin tərcüməsində leksik uyğunluq problemləri”. *Elmi Araşdırmalar Jurnalı*, №2, s. 41–48.
- Quliyev, N. (2015). “Terminologiya və tərcümə: Müasir yanaşmalar”. *Azərbaycan Tərcümə Mərkəzinin Elmi Əsərləri*, c. 3, s. 112–125.
- Quliyeva, S., & Babazadə, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189. <https://doi.org/10.69760/jales.2025002024>
- Rzayeva, S. (2021). “Publisistik mətnlərin tərcümə strategiyaları”. *Jurnalistika və KİV*, №1, s. 90–98.

Sadigova, S. (2024). A Comparative Analysis of Idiomatic Expressions in English and Azerbaijani: Cultural and Linguistic Insights. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(1), 158-167. <https://doi.org/10.69760/aghel.024061>

Səfərov, A. (2017). “Bədii tərcümədə sintaktik strukturların adaptasiyası”. *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri*, №1, s. 83–90.

Received: 12.07.2025

Revised: 13.07.2025

Accepted: 28.07.2025

Published: 30.07.2025

The State of Organization of the Management System and its Characteristics

¹ Narmin Mirzazada

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203009>

Abstract:

The development of the economy and its spheres is directly related to a more effective management mechanism, including the use of modern management technologies. In this regard, the management system is of particular importance. The development of various spheres of the economy requires the proper organization of control in the management system, the use of effective management methods, as well as the determination of efficiency criteria. Studies show that the efficiency of the management system reflects the contribution of management activities to the final result of the activities of economic entities. Therefore, the functional purpose of management in the mentioned areas is to ensure the efficiency of the main activity, which is determined by the degree of effectiveness of the organizational system itself in relation to the effectiveness of the management system. In general, the effectiveness of the management system is determined by the degree of implementation of goals and the level of profit, which is its integral indicator throughout the entire period of activity. The transformation of the economy in accordance with market relations necessitates a revision of the management mechanism and leads to conceptual changes in the methods and processes of the management system. The effectiveness of the management of entities, including their structure and activities, is a general direction of view. In this regard, the strategy in the fundamental principle of the management concept is considered one of the important issues in conditions of uncertainty. This approach requires the alignment of management goals and ways to achieve them with the overall strategy.

Key words:

management; risk; method; forecast; income; efficiency

Introduction

A management system is a set of interconnected elements and is a method of implementing management technology, which involves influencing the object in order to change the state of economic entities and the characteristics of processes. The management system includes the

¹ Mirzazadeh, N. Lecturer, Department of Agribusiness, Management and Marketing, Azerbaijan State Agrarian University, Azerbaijan. Email: narminmirzazada@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5060-0125>.

following main elements: collectors of information about the state of the management object, a subsystem for collecting and transmitting data, a subsystem for processing and displaying data, a subsystem for creating control measures, a subsystem for transmitting control actions. The implementation of the development mechanism of the management system is manifested in the performance of a number of functions: planning, organization, motivation, control, coordination. This complex system is divided into functional subsystems according to the following components: personnel, finance, sales, production, innovation, quality, logistics, strategy. Each functional subsystem of management uses its own methods, techniques, infrastructure, materials, equipment, knowledge and requires certain research techniques and procedures to study the emerging problems. In the most general form, a system is understood as a set of interconnected elements that form a certain integrity, a certain unity. In this case, the development of a new management system, characterized by completeness, reliability, objectivity, repeatability, verifiability, accuracy and to a certain extent innovation, significantly confirms its necessity. The management system manifests itself as a type of activity aimed at developing and improving in accordance with constantly changing external and internal conditions (Stephen R. Tiller, 2012).

The study of management systems requires distinguishing the following directions: marketing, sociological, economic, as well as socio-economic experiments, audit, predictive and planned research, reporting, control studies, design of test facilities, study of product quality, research conducted in various functional subsystems of management, etc. In view of the above, the systematic approach characterizes the direction of scientific knowledge and practical activity based on the study of any object as a complex integral socio-economic system. The main principles of the systematic approach are characterized by the following: integrity, structuring, hierarchical structure, plurality. With a systematic approach based on marketing research, the parameters of products or services are first examined. Then other parameters are determined, namely the need for resources (material, financial, labor and information), the organizational and technical level of the system, the parameters of the external environment, and the parameters of the process are studied. The advantage of the systematic approach is determined by the possibility of a comprehensive assessment of production and economic activities and the efficient organization of the decision-making process at all levels of management (Grover V., Segars A.H., 1996).

Main Body

Systematic analysis allows you to determine the feasibility of creating or improving an organization, to determine what complexity class it belongs to, to identify the most effective methods of scientific organization of labor that have been used previously. Systematic analysis of the activities of an enterprise or organization is carried out mainly at the initial stages of work on creating a specific management system. This is due to the complexity of the design work on the development and implementation of the selected model of the management system, the justification of its economic, technical and organizational feasibility. Systematic analysis may include a number of important research activities (Zubareva Yu.V., Pilipenko L.M., 2016):

- identification of general trends in the development of the enterprise and its place in the modern market economy;
- identification of the characteristics of the activity of the enterprise and its individual divisions;
- identification of conditions ensuring the achievement of the set goals;
- collection of information for the analysis and development of measures to improve the existing management system; use of advanced practices of other enterprises;
- study of the conditions for adapting the selected reference model to the conditions of the enterprise in question.

The following features are found in the process of systematic analysis:

- the role and place of the enterprise in the sphere of its activity;
- the state of the enterprise's production and economic activity;
- the production structure of the enterprise; the management system and its organizational structure;
- the features of the enterprise's interaction with suppliers, consumers and higher organizations;
- innovative needs; possible relations of the enterprise with research and design organizations;
- forms and methods of motivating employees and paying for their labor, etc.

System analysis begins with the clarification or formulation of the goals of a specific management system, as well as the search for performance criteria that should be expressed as a specific indicator. As a rule, most organizations are multi-purpose. The set of goals is derived from the characteristics of the development of the enterprise and its actual state in the period under review, as well as from the state of the environment. The main task of system analysis is to determine the global goal of the organization's development and operational objectives. Having specific, clearly stated goals, it is possible to identify and analyze factors that contribute to or hinder the rapid achievement of these goals (Liboreiro P.R., 2023).

The study of management systems can be global or local, depending on the level of the problem being studied, the goals and objectives of the study. Global problems, as a rule, are systemic in nature and are studied using general methods. Problems that are limited in scope and have obvious specificity are studied mainly using special methods. General methods are applied within a number of fields: economics, management, sociology, psychology, etc. The study of a narrower or specific problem in a selected field is carried out mainly using special methods applied in the selected direction. For example, in marketing research, methods of studying product demand are used, and in the economics of enterprises, the method of analyzing functional costs is used (Amrahov V., Rahimli F., Mirzazadeh N., Ibrahimli G., Valizadeh H., 2023).

General research methods include: problem control and diagnostics, systematic analysis, expert research methods, modeling and statistical research, analysis and synthesis of concepts. Specific methods include: sampling and sociological research methods, weighted average criteria methods in supplier evaluation, parametric method, factor analysis, functional cost analysis, financial analysis, budget analysis, costing, timing, photography work hours, methods used to identify the largest costs, and other methods used in functional subsystems of management.

In a modern management system, fundamental research requires a systematic approach, within the framework of which the factors of the external and internal environment of the organization are analyzed, and the organization itself is considered an open, dynamically developing system. Modeling is a method of predicting possible future states of an object, ways to achieve specified parameters using models. The model should be abstract enough to allow for changes by a large number of factors and should be aimed at implementation using existing technical means. In this case, it should be possible to analyze realities at a certain level of development of science and technology, taking into account the activities of a specific enterprise that carries out the forecast. The models used in the study of management systems include: functional decomposition; block model presented in the form of a logical block diagram, functional cost model, factor matrix, cost forecast model, etc. In practice, the results of such modeling are processed using computer technology (Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Taghiyev M.Z., Muradov R.J., Hamidov A.V., Karimova M.H., 2023).

Expert methods for studying the management system are methods based on the analysis and averaging of opinions and judgments of experts on the issues under consideration by various methods. Often accompanied by the creation of an expert network of special working groups consisting of specialists. The selection of experts is carried out on the basis of an objective assessment and self-assessment of experts, as well as the stabilization of the expert network based on the analysis of their competence (Mirzazadeh N., Zeynalli M., 2024).

Brainstorming in the management system is a method of activating the creative activity of participants based on the spontaneous expression of ideas formulated and expressed by the participants in a concise and clear form. This method is based on the free combination of ideas. The nominal group technique method is based on the principle of limiting interpersonal communication. Group members express their proposals independently and independently of others in writing. At the next stage, each participant provides information about the essence of their project, and the presented options are considered by group members without discussion and criticism. Then each member of the group again independently of the others lists the considered ideas in writing. The method allows you to organize the joint work of the group without limiting the individual thinking of each participant. The weighted average criteria method is effective for experts to evaluate a number of alternatives and options for poorly structured decisions (Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Guliyeva K.N, Gazanfarova J.V., 2024).

The study of management subsystems is carried out using a number of general scientific and private scientific methods: personnel, production, quality, finance, marketing, logistics. The methods used are specific for each functional subsystem. Thus, to study the financial management system, coefficient analysis is used to calculate financial stability, liquidity, creditworthiness, etc., and Pareto methods are used to study quality management. A systematic approach allows for a comprehensive analysis of problems arising in any area of work - in the technological chain, warehouse, distribution of funds, etc., and to analyze management issues arising in various functional subsystems together.

For example, the problems of a company's sales decline, and therefore its net profit, can be associated with both the low quality of the products sold (quality management subsystem), and improper storage, transportation (logistics), etc. Determining the true cause of the sales decline requires a systematic study of one of the functional management subsystems using special methods. In fact, in real situations, there are several reasons for the decline in sales. Therefore, in addition to methods for diagnosing problems and developing anti-crisis measures, a manager using modern research methods should also have methods for planning, forecasting, and preventing negative development trends in his arsenal. Special scientific methods of studying management systems used to analyze the financial management subsystem, determine the risk level of investment projects, and identify weaknesses in the organization's economic activities are methods of economic analysis. Research methods play an important role in the study of management systems (Paul H. Cheney, Gary W. Dickson., 1982).

The professionalism of the manager consists in mastering modern methods of analysis, planning and forecasting of financial and economic activities, determining their relationship with aspects of marketing activities. The activities of the financial manager include: general financial analysis and planning; providing the enterprise with financial resources; management of sources of funds; distribution of financial resources (investment policy and asset management). Economic research of management systems can be carried out on the basis of financial analysis, budget, accounting and audit data. The financial result implies the difference between income and expenses, and the financial problem is a critical discrepancy between the desired and actual financial condition of the object of control.

Conclusion

When studying the problems arising during the financial and economic activities of economic entities, one of the most effective planning tools can be the use of the “cost-volume-profit” model, ratio analysis, comparative analysis of projects, and budgeting. Accounting, as an economic method of studying management systems, provides information for economic and financial analysis, and auditing ensures the reliability of such information. The balance sheet is the main reporting and analytical form of a legal entity. Comparison of balance sheets at the beginning and end of the reporting period allows you to obtain important information about the management system of the enterprise for the reporting period, to prevent possible problems in its financial

condition. The balance sheet is obtained as a result of accounting, which is a systematic description of the relationships of a number of elements - assets, liabilities, property. Nowadays, it is not enough just to fulfill the production plan, it is necessary to think about how to sell the manufactured product and make a profit.

Economic studies of management systems are necessary to analyze the risk and determine the future prospects of the organization. Statistical, expert and combined methods can be used to identify the risk. Considering this technique, it is important to pay attention to the statistical method. Risk analysis begins with identifying its sources and causes. Risk is measured as the probability of a certain level of loss. Thus, as an acceptable risk, the threat of complete loss of profit from a particular project or economic activity in general can be eliminated. Critical risk is associated not only with the loss of profit, but also with the lack of expected income from which the costs will have to be covered at its own expense. The most dangerous for an economic entity is a catastrophic risk that leads to the bankruptcy of the organization, the loss of investments or even the personal property of the entrepreneur. The essence of the statistical method is that the statistics of losses and profits of the enterprise are studied, the scale and frequency of receipt of economic income are determined, and a forecast is made for the future. Profit is understood as the economic profitability and efficiency of expenses, calculated as the ratio of profit to the costs necessary to obtain it. The main tools of the statistical method of calculating risk are variation, dispersion and standard deviation. Variation is the change in the quantitative assessment of a characteristic when moving from one situation to another. Dispersion is a measure of the spread of the actual value of a characteristic from its average value.

Correlation is a relationship between traits that consists in changing the average value of one of them depending on the change in the value of the other. Correlation can be positive or negative. If the average value of any trait changes in the same direction as the value of another trait, they are called positive correlations. If these changes are multidirectional, there is a negative correlation between these traits.

It is known that the level of income or cash flow largely depends on the growth rate of the market and the relative share of the organization in this market. At the maturity stage and the last stage of the life cycle, successful activity generates cash, and at the stage of economic development, the absorption of the money supply occurs. If the growth rate of the market is high compared to other markets, then the organization that places its units in the appropriate area can achieve a return on investment in a very short time. Therefore, it is considered expedient to use all the research methods tested and successfully used in management as a means of forecasting cash flows and forming a strategic development portfolio. Diagnostics of the general condition of subjects, modeling, forecasting, quantitative calculations, expert assessment methods are widely used in various functional subsystems of management and have their own characteristics. The example of using research procedures of expert assessments and diagnostics in the management subsystem always retains its importance. Therefore, regardless of which functional subsystem the manager works in when investigating the activities of subjects, he must master certain established research

methods, have the ability to formulate and put forward independent hypotheses, prepare research tasks and implement them in conditions of limited time and money.

Studies show that the organization of the management system is closely related to determining the efficiency of the organization's management system. The organization of the management system is formed with the aim of improving the elements of the economic management mechanism, the criteria for assessing and stimulating high results of the production activities of the organization's divisions. Determining the organizational parameters of the real state of economic entities and assessing the possible increase in the efficiency of the organization's management system requires the determination of the appropriate parameters. The efficiency of the organization's management system is characterized by various economic forms and indicators.

References

- Amrahov V., Rahimli F., Mirzazadeh N., Ibrahimli G., Valizadeh H. (2023). Satisfying the consumer demand for agricultural products: Possibilities and its prediction. *Scientific Horizons*, 26. 7. P. 160-170
- Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Guliyeva K.N, Gazanfarova J.V. (2024). Economic Effectiveness and Forecasting of Scientific Activity in Azerbaijan. *International Journal of Religion* 5 (7), 422–430
- Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Taghiyev M.Z., Muradov R.J., Hamidov A.V., Karimova M.H. (2023). Modeling and forecasting of production an agricultural. *Journal of law and sustainable development* v.11, n.7.
- Grover V., Segars A.H. (1996). The relationship between organizational characteristics and information system structure: An international survey. *International Journal of Information Management*. Vol 16 (1). Pp 9-25
- Liboreiro P.R. (2023). Labor market distortions in major emerging-market economies: Some CGE estimates. *Economic Journal of Emerging Markets*, 15(2), 129–142.
- Mirzazadeh N., Zeynalli M. (2024). Improvement of information provision of small business in the agricultural sphere. *Journal of Economics*. Volume:1, issue:1. P. 23-27
- Paul H. Cheney, Gary W. Dickson. (1982). Organizational Characteristics and Information Systems: An Exploratory Investigation. *The Academy of Management Journal*. Vol 25. No1. Pp 170-184
- Stephen R. Tiller. (2012). Organizational Structure and Management Systems. *Leadership and Management in Engineering* 12(1):20-23
- Zubareva Yu.V., Pilipenko L.M. (2016). Problems of running agribusiness and directions for their solution. *Fundamental Research*. No. 12-4. P. 858-862

Received: 12.07.2025

Revised: 13.07.2025

Accepted: 28.07.2025

Published: 30.07.2025

The Role of English as a Medium of Instruction (EMI) in Science Classrooms in Azerbaijan: Opportunities and Challenges

¹ Leyla Safarova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203010>

Abstract:

English as a Medium of Instruction (EMI) is increasingly employed worldwide to teach content subjects, including science, in non-anglophone countries. This study examines the role of EMI in secondary school science classrooms in Azerbaijan, highlighting both opportunities and challenges in this context. Drawing on a review of global and regional EMI literature and a simulated study of Azerbaijani secondary schools, the paper explores stakeholders' perspectives on implementing EMI in science education. The findings indicate that teachers and students recognize potential benefits of EMI such as enhanced English proficiency and access to up-to-date scientific knowledge, aligning with goals of improving global competence. However, significant challenges are evident, including limited teacher English proficiency, student difficulties in comprehension of complex science content, and insufficient instructional resources. The paper discusses how these findings relate to international experiences, with opportunities (improved global competitiveness and resource access) tempered by challenges (teacher training needs, language barriers). It concludes with implications for education policy and practice in Azerbaijan, recommending capacity-building, phased implementation, and supportive language policies to ensure that EMI in science education realizes its potential benefits without undermining content learning.

Key words:

English Medium Instruction; Secondary Science Education; Azerbaijan; Bilingual Education; Language Policy; Global Competence

Introduction

English has become the de facto lingua franca of science and technology, leading many countries to adopt English as a Medium of Instruction (EMI) for teaching scientific subjects. EMI is defined as the use of English to teach academic subjects in contexts where the majority speak a different first language. This global shift from teaching English merely as a foreign language to using English to teach content areas is accelerating in secondary and tertiary education. Proponents argue

¹ Safarova, L. PhD in Philology, Deputy Director, Foreign Languages Center, Azerbaijan State Pedagogical University. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7743-7744>.

that EMI can enhance students' access to international knowledge and improve their English proficiency, preparing them for global academic and career opportunities. However, critics caution that learning complex subjects in a second language may impede content comprehension and pose implementation challenges, especially in contexts with limited resources and teacher training.

In Azerbaijan, a post-Soviet, linguistically diverse nation, the role of English in education has expanded since independence in 1991. Historically, the medium of instruction in schools has been Azerbaijani (the state language) or Russian, with English taught as a foreign language. Following independence, Azerbaijan demonstrated an open attitude toward the English language as part of building a multilingual society. Over the past two decades, English has gained prominence in the education system: English language instruction hours in secondary schools have been doubled (now exceeding Russian language hours) and large-scale teacher training programs have been launched to boost English teaching quality. These initiatives by the Ministry of Education, often in partnership with the British Council, underscore the strategic importance of English for Azerbaijan's future. The rationale for introducing EMI in science classrooms is tied to this push for internationalization – using English in teaching science could give students direct access to global scientific materials and terminology, and better prepare them for English-medium higher education and careers in science and technology.

Despite these motivations, EMI is not yet widespread in Azerbaijani secondary education. Outside of a few elite private schools (for example, international schools in Baku) that offer an English-based curriculum, most secondary science classes are taught in the Azerbaijani language, with English relegated to language classes. As a result, there is a paucity of research on EMI at the secondary school level in Azerbaijan. Previous studies have focused on English as a foreign language instruction and higher education contexts (e.g., the spread of EMI in universities). Language planning and policy in education remains an understudied area in the country, and virtually no research has examined the implementation of EMI in secondary science classrooms. This gap motivates the current study.

Given the global momentum of EMI and Azerbaijan's aims to enhance educational outcomes and global competitiveness, it is critical to examine how EMI could function in secondary science education. The present article explores the opportunities and challenges of using English as a medium of instruction in secondary science classrooms in Azerbaijan. The **research questions** guiding this inquiry are: (1) What potential benefits do stakeholders (students and teachers) perceive in implementing EMI for secondary science subjects in Azerbaijan? (2) What challenges do they encounter or anticipate in EMI implementation? and (3) How do these perceptions align with global experiences of EMI in similar contexts? To answer these questions, the article first reviews relevant literature on EMI globally and regionally, then presents a simulated empirical study of teacher and student perceptions in Azerbaijan, followed by a discussion of the findings in light of the literature. The study's aim is to provide insights that can inform language-in-education policy and practice, helping Azerbaijani educators and policymakers leverage EMI's opportunities while mitigating its challenges in the science classroom.

Literature Review

Global Perspectives on EMI in Science Education

EMI has emerged as a growing phenomenon worldwide in both higher education and earlier educational stages. **Global implementation:** According to a British Council report, by the mid-2010s EMI was being established in at least 55 countries, often in subjects such as science, mathematics, and engineering. The motivations for this shift are largely tied to globalization and the dominance of English in academic communication. Governments and institutions view EMI as a way to enhance students' English proficiency and academic competitiveness, enabling access to cutting-edge scientific knowledge published in English and facilitating international collaboration. For example, a recent study in Turkey found that lecturers identified *increased access to scientific knowledge* and *improved career prospects* as key benefits of EMI, alongside enhanced English skills for students. Similarly, in many countries, English-taught programs are seen as a means to “open up new horizons” for students and to foster globalization in education.

However, research also highlights substantial challenges accompanying EMI implementation. A critical issue is the **language barrier**: when students are not fully fluent in English, learning complex scientific concepts in that language can impede their understanding and academic performance. At the same time, teachers in EMI settings often struggle with insufficient English proficiency or a lack of training in how to teach content in a second language. A comprehensive review by Macaro et al. (2018) noted that many EMI teachers receive little to no formal preparation for dual-language teaching, leading to pedagogical compromises. For instance, studies in Asia have found that EMI science teachers tend to avoid higher-order questioning and rely on simple, factual questions, partly to compensate for students' limited English skills. In Malaysia and Hong Kong, researchers observed that teachers often narrowed their instructional techniques under EMI, using more teacher-centered approaches and fewer interactive or discussion-based activities, as they grappled with linguistic constraints. Crucially, many EMI teachers do not see teaching language as part of their job, focusing only on content delivery. This can result in students not receiving adequate support in academic English, thereby limiting the language-learning benefits that EMI is supposed to confer.

Science-specific challenges: Teaching science through English poses particular challenges because of the technical terminology and abstract concepts involved. Research in Hong Kong – a context with a long history of EMI – showed that even experienced science teachers faced difficulties explaining complex scientific ideas entirely in English, often resorting to code-switching into the mother tongue to ensure student comprehension. The cognitive load on students is higher in EMI science classes, as they must master both the content and the language simultaneously. If not supported properly, this dual burden can lead to superficial understanding or rote learning. For example, Pun and colleagues (2022) found that during a Hong Kong secondary school's transition from partial to full EMI, students struggled with scientific terminology and teachers felt pressured to simplify lessons, sometimes reducing content depth to

match students' English level. These findings underline that without adequate language support, EMI can inadvertently hinder the very goal of quality science education.

Despite these issues, global evidence suggests that when implemented with proper planning, EMI *can* yield positive outcomes. In European contexts, Content and Language Integrated Learning (CLIL) – a pedagogical approach related to EMI – has been associated with improved student motivation and cognitive development, as students apply a new language in real contexts. Some studies report that students in well-supported EMI programs achieve similar content learning outcomes as their peers in native-language programs while also gaining stronger English skills (Airey, 2016). The potential for “two-for-one” learning (content + language) is an attractive prospect of EMI, but realizing this potential requires addressing the attendant challenges through teacher training, curriculum design, and resource development.

Regional and Azerbaijani Context

In regions geographically and culturally proximate to Azerbaijan, there have been varied experiences with EMI in secondary education. One notable case is **Kazakhstan**, a fellow post-Soviet country which introduced a trilingual education policy in 2008, mandating Kazakh, Russian, and English as media of instruction for different subjects. Under this policy, secondary schools gradually began teaching STEM subjects (biology, chemistry, physics, and computer science) in English, often using a CLIL approach as a scaffold. The reform was piloted in elite Nazarbayev Intellectual Schools and, by 2018, was rolled out to mainstream schools nationwide. This rapid expansion, however, revealed significant implementation weaknesses. Analyses of Kazakhstan's experience indicate that the top-down introduction of EMI/CLIL outpaced the system's capacity to support it. Key challenges included a shortage of sufficiently proficient teachers, inadequate teacher training and professional development for EMI, a lack of teaching materials tailored for English-medium science, and gaps in communication between policymakers and practitioners. Teachers and students often shared a low level of English proficiency, forcing teachers to extensively code-switch to the native language and limiting the effectiveness of instruction. As a result, researchers reported that the weaknesses outweighed the strengths in the initial years of Kazakhstan's EMI implementation. Nonetheless, some strengths were noted: students in the pilot schools showed improved English vocabulary in scientific contexts, and teachers began to adopt more student-centered techniques as they adapted to CLIL. The Kazakhstani case underscores the importance of gradual implementation and capacity-building; rushing EMI reforms without adequate preparation can lead to significant pedagogical difficulties.

Another relevant example comes from the Middle East–North Africa region. In **Morocco**, a multilingual country where French has long been the dominant language of secondary science instruction, the government recently initiated a policy to introduce English-medium instruction in secondary schools as part of a broader multilingual education strategy. A study by Ben Hammou and Kesbi (2023) investigated a small-scale EMI pilot in Moroccan secondary science classes. Through interviews with science teachers, the study found generally positive attitudes toward the

idea of EMI—teachers recognized that English could provide students with broader academic opportunities and access to global scientific resources. However, they were critical of how the policy was implemented. Teachers reported feeling *unprepared* for the shift to English, primarily due to their own limited English proficiency and the lack of training or materials. Indeed, the **major challenge** identified was low teacher English proficiency, which compelled many to use Arabic (the L1) to explain difficult concepts despite the EMI policy. The teachers viewed this code-switching not as resistance, but as a necessary strategy to ensure students actually learned the content. The Moroccan teachers overwhelmingly called for more systematic preparation: they suggested making English the primary foreign language taught from early grades (in place of French) and gradually introducing EMI in lower grades so that both students and teachers build the requisite language skills over time. The Moroccan case illustrates that even when attitudes toward EMI are positive, practical barriers like teacher language proficiency and entrenched use of another lingua franca (French in this case) can impede implementation. It also highlights an important insight: teachers see EMI not just as a language issue but as a *policy* issue that requires careful planning (e.g. phased introduction and early foundation in the language).

Turning to **Azerbaijan**, the landscape of EMI in secondary education is still nascent. English is widely recognized as an important foreign language, and national policy emphasizes improving English teaching, as evidenced by increased instructional hours and teacher training programs. Yet, unlike Kazakhstan, Azerbaijan has not (as of 2025) mandated a formal switch to EMI in secondary schools across the public system. Instead, EMI usage is currently limited to certain contexts. One such context is **elite private and international schools** in urban centers, which often use English as the medium for science and other subjects to align with international curricula (e.g., British or IB programs). These schools, such as the British School in Baku or European Azerbaijan School, cater to families seeking an English-medium education and often hire teachers with strong English backgrounds. However, they represent a small fraction of overall secondary enrollment due to high tuition and selective admission. The vast majority of Azerbaijani secondary students study science in the national language (Azerbaijani), with English taught as a separate subject. There are also some Russian-medium schools or classes (a legacy of the Soviet era), but Russian's role has been gradually declining in favor of Azerbaijani and English in recent years.

Academic literature on EMI in Azerbaijan is limited, reflecting the early stage of this phenomenon. Mammadov and Mammadova (2022) provide a broad overview of English language education in Azerbaijan since the 1990s, noting that English proficiency has become increasingly valued for economic and social mobility. They argue that post-Soviet Azerbaijan, feeling secure in its national identity, views the rise of English as an opportunity to foster multilingualism rather than a threat. This contextual openness bodes well for EMI acceptance. However, detailed studies on EMI specifically (especially at secondary level) are scarce. Tamilla Mammadova (2023) points out that language policy and planning research in Azerbaijan is scant, making it difficult to evaluate EMI initiatives in depth. Her research on higher education EMI programs notes that while EMI is spreading in universities, it is being implemented with little local research to guide it. The

implications are that at the secondary level, stakeholders must largely rely on insights from other countries and general language education principles when considering EMI.

In summary, the literature suggests that EMI in science education can offer significant **opportunities**: improved English proficiency, greater access to global scientific knowledge, and development of students' global competence. These benefits are highly relevant to Azerbaijan's educational goals in an era of internationalization. At the same time, multiple **challenges** are documented: inadequate teacher language proficiency and training, potential reductions in content learning quality, scarcity of suitable teaching materials, and the need for pedagogical strategies to support students' language needs. The Azerbaijani context shares similarities with other post-Soviet and developing country contexts, indicating that careful planning and localized research are needed before scaling up EMI. This study contributes to filling the research gap by examining Azerbaijani teachers' and students' perspectives on EMI in secondary science – an important step in identifying how opportunities can be harnessed and challenges addressed in this specific context.

Methodology

Research Design

This study adopted an exploratory mixed-methods design to investigate the use of English as a medium of instruction in secondary science classrooms in Azerbaijan. Given the relative novelty of EMI at the secondary level in this context, an exploratory approach was deemed appropriate to capture a broad range of perceptions and experiences from both teachers and students. The research combined **quantitative** survey data with **qualitative** interview data to provide a more comprehensive understanding of the topic. Ethical approval for the study was obtained through the relevant institutional review board, and all participants provided informed consent. To simulate the context of emerging EMI practice, data collection focused on schools where EMI was being implemented in some form (e.g. pilot programs or sections with English-medium science) or where there was strong interest in EMI among staff and students.

Participants and Sampling

The target population for the study was secondary school science teachers and students in Azerbaijan, specifically those involved in grades 9 to 11 (upper secondary levels where science subjects like biology, chemistry, and physics are taught in more depth). A purposive sampling strategy was used to identify schools and individuals with relevant EMI experience. The sample included **5 secondary schools** in urban Azerbaijan (primarily in Baku) that had introduced partial EMI in science classes or were known for an English-focused curriculum. From these schools, **30 science teachers** (covering subjects of biology, chemistry, and physics) and **100 students** were recruited to participate in a survey. The teacher participants included both those teaching in English and those teaching in Azerbaijani but with interest or exposure to EMI (for example, teachers who had attended EMI training workshops). The student participants were primarily in grade 10 and 11

science streams, with ages ranging from 15 to 17. Of the student sample, approximately 60% were female and 40% male, reflecting the general composition of the science classes. The teacher sample was roughly balanced in terms of gender and included a range of teaching experience (from 2 years up to 25 years). Notably, all teacher participants had at least an intermediate proficiency in English (as self-reported or evidenced by their roles), though their confidence in using English for teaching varied widely.

Data Collection Instruments

Survey: A structured questionnaire was developed for teachers and a parallel version for students, with items tailored to each group's perspective. The survey collected **quantitative data** on participants' attitudes, experiences, and perceived challenges/opportunities regarding EMI in science classes. It included Likert-scale statements (rated 1 = strongly disagree to 5 = strongly agree) on topics such as: "EMI helps improve students' English proficiency," "EMI makes it harder for students to learn science concepts," "I feel confident teaching/learning science in English," "Our school has adequate resources for teaching science in English," and "Using English in science class will benefit students' future studies/careers." The survey also asked about observed behaviors (for teachers: frequency of using Azerbaijani to explain; for students: frequency of needing extra help to understand content) and included a few multiple-choice and open-ended questions (e.g., asking participants to rank the biggest challenge in EMI, or to describe any support they wish they had). The questionnaires were prepared in English and then translated into Azerbaijani for student participants with more limited English; back-translation was done to ensure consistency.

A pilot test of the survey was conducted with 2 teachers and 5 students from a non-participating school to ensure clarity of questions. Based on feedback, minor wording adjustments were made. The final surveys were administered in person during school visits, with researchers or trained assistants present to clarify any queries. The response rate was high (over 90%), as the surveys were completed during free periods or after class with permission from the school administrations.

Interviews: To complement the survey data with deeper insights, **semi-structured interviews** were conducted with a subset of the participants. Ten teachers (selected to represent different subjects and varying stances on EMI) and twelve students were interviewed. The interviews aimed to explore participants' experiences and attitudes in more detail, probing the reasons behind their survey responses. Example guiding questions for teachers included: "Can you describe your experience teaching science in English so far?"; "What training or support have you received for EMI, if any?"; "How do students respond in EMI classes compared to when you teach in Azerbaijani?"; and "What do you see as the main benefits and drawbacks of EMI in your subject?". For students: "How do you feel about learning science in English vs. Azerbaijani?"; "What difficulties do you face and how do you cope with them?"; and "In what ways do you think having science in English is useful or not useful for you?". Follow-up questions were used to elicit specific examples (e.g., instances when a student could not understand something in English, or when a teacher had to adjust language use). The interviews were conducted mostly in Azerbaijani (with

some code-switching to English when participants used English terms) to allow participants to express themselves comfortably. Each interview lasted approximately 30 minutes for teachers and 20 minutes for students, and all were audio-recorded with consent.

Data Analysis

Quantitative survey data were analyzed using descriptive statistics, given the exploratory nature and the relatively small sample size. Responses to Likert-scale items were summarized as percentages of participants agreeing or disagreeing with each statement, and mean scores were calculated for overall tendencies. These results were visualized in tables and charts to identify patterns (for example, comparing teacher vs. student responses). A particular focus was on items that indicated perceived opportunities (benefits) of EMI and those that indicated challenges. For instance, an agreement with statements about improved English skills would highlight opportunities, whereas agreement with statements about learning difficulties would underscore challenges.

Qualitative data from open-ended survey questions and interviews were analyzed thematically. The interview recordings were transcribed and translated to English where necessary. Using a grounded theory approach, we coded the transcripts for recurring themes and concepts related to EMI use in science. Key themes that emerged included: **language proficiency issues, teaching methodology adjustments, student engagement and confidence, resource and curriculum gaps, and perceived future benefits**. We also noted illustrative quotes that exemplified common sentiments or unique perspectives. Triangulation was performed by comparing themes from teacher interviews, student interviews, and open-ended survey comments to see if they corroborated or contrasted with each other and with the quantitative findings.

By integrating the quantitative and qualitative findings, the analysis aimed to build a coherent picture of how EMI in science is viewed and experienced in these Azerbaijani schools. The mixed-methods approach also helped validate results – for example, if surveys indicated that many students struggle to understand science content in English, the interviews often provided concrete examples and explanations for this struggle (such as specific topics or terminology that caused confusion). This convergence of data strengthens the credibility of the findings. In the next section, we present the key findings from the study, organized around the themes of opportunities and challenges of EMI, as reflected in the participants' responses.

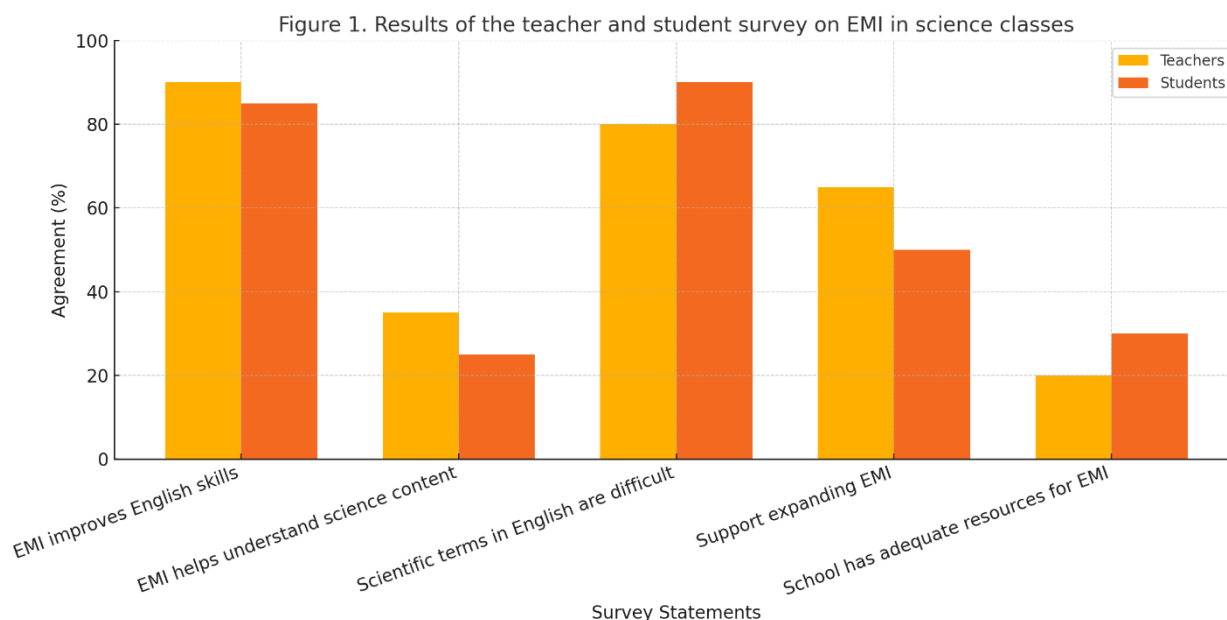
Findings

Survey Results: Overview

The survey results provided quantitative evidence of both the **perceived advantages and difficulties** of EMI in science classes among the sampled teachers and students. Broadly, respondents acknowledged the potential of EMI to enhance English language skills and future opportunities, but at the same time they reported significant challenges in day-to-day teaching and

learning of science through English. **Figure 1** summarizes some of the central survey findings, comparing teacher and student perspectives on key statements related to EMI.

Figure 1. Results of the teacher and student survey on EMI in science classes (in percentages of respondents who “Agree”).

As shown in Figure 1, an overwhelming majority of participants believed that using English as the medium of instruction helps improve students' English proficiency: about 90% of teachers and 85% of students agreed that *EMI improves students' English skills*. This indicates a widely perceived **opportunity**, aligning with the idea that increased exposure to English in a content-rich setting can enhance language learning. Teachers, in particular, see EMI as a way to better prepare students for English-medium higher education and a globalized workforce. One biology teacher noted in an open-ended comment, “*By hearing and using scientific terms in English every day, students naturally pick up the language faster than in a regular English class.*” Students also recognized this benefit; several students mentioned that they felt more confident in their English vocabulary, especially with technical words, after having some of their classes in English.

However, when it came to **understanding science content**, the majority did not feel EMI was advantageous. Only 35% of teachers and 25% of students agreed that *learning science in English helps students understand the material better*. In fact, qualitative responses revealed concerns that comprehension of complex topics suffers under EMI. A chemistry teacher interviewee explained, “*I have to simplify the lessons a lot when I teach in English, otherwise my students get lost. I’m not sure they grasp the deeper concepts as well as they would in Azerbaijani.*” Likewise, students voiced that while they might grasp the gist of a lesson, they often miss nuances: “*In physics class, I sometimes memorize the English words without fully understanding the concept. It’s easier when the teacher explains in our native language,*” one 11th-grade student admitted. These reflections

underscore a primary **challenge**: reduced clarity and depth in content learning due to language limitations.

Both groups reported **difficulty with scientific terminology in English**. Figure 1 indicates that 80% of teachers and as many as 90% of students agreed that *scientific terms in English are difficult to understand/learn*. This was one of the highest consensus points in the survey. Science subjects inevitably involve specialized vocabulary; when that vocabulary is in a second language, it adds an extra hurdle for students. Students often described spending additional time translating terms or consulting dictionaries. Teachers, even those confident in English, commented on challenges in explaining certain concepts succinctly in English. For example, a physics teacher mentioned needing to look up the correct English term for some laboratory equipment and not always finding a direct equivalent of the Azerbaijani term. In interviews, a few teachers noted that they occasionally provided definitions or brief explanations in Azerbaijani to ensure students recognized the concept behind the English terminology – a form of code-switching employed as a coping strategy.

Despite the difficulties, there was a noteworthy level of **support for the idea of EMI expansion** in principle. About 65% of teachers and 50% of students agreed with the statement *“I support expanding EMI to more science classes in the future.”* This suggests that even though students find EMI challenging and teachers see drawbacks, many still believe it is a worthwhile direction for the education system – perhaps because of the long-term benefits. One student interviewee articulated this ambivalence: *“It’s hard now, but I think it will pay off. If I get used to studying in English, university will be easier and I can read articles on the internet without waiting for translations.”* Teachers who supported expansion often did so with caveats. As one teacher put it, *“EMI should be expanded step by step, and only if we get proper training and resources. Otherwise it can do more harm than good.”* This conditional support highlights that stakeholders are not blind to the challenges; rather, they are optimistic about EMI’s promise if implemented thoughtfully.

Finally, the survey responses exposed serious concerns about **preparedness and resources** for EMI. Only 20% of teachers and 30% of students agreed that *“our school has adequate preparation and resources for teaching science in English.”* This low level of agreement indicates a prevalent view that current conditions are suboptimal for EMI. Teachers detailed specific gaps: a lack of bilingual textbooks or teaching materials aligned with the national curriculum, insufficient training in bilingual pedagogy, and heavy reliance on teachers’ self-developed materials or translations. Students, on their part, noticed these limitations too. Some students wrote that their science textbooks were still in Azerbaijani (or Russian) so they had to toggle between the English instruction and Azerbaijani text when studying, which was confusing. Others mentioned that not all teachers in their school could teach in English, resulting in an inconsistent experience. These points allude to systemic challenges in scaling up EMI without significant investment in curriculum development and teacher development.

Qualitative Insights: Teacher and Student Experiences

The interviews enriched the survey findings by providing context and anecdotes behind the numbers. Several common themes emerged:

- **Teacher Language Confidence and Strategies:** Among the interviewed teachers, only a minority described themselves as fully confident in conducting entire lessons in English. Even those with strong English fluency admitted to moments of self-doubt, particularly when addressing spontaneous student questions or discussing very complex scientific concepts. A physics teacher with 5 years of experience using EMI confessed, *“Sometimes I worry if my explanation in English is oversimplified. I might be using easier English but at the cost of scientific accuracy.”* Teachers employed various strategies to cope. Some used **code-switching** deliberately: for instance, beginning an explanation in English, then briefly switching to Azerbaijani to reiterate a key point or check understanding, before continuing in English. One teacher noted, *“When I see blank looks, I repeat the concept in Azerbaijani to make sure no one is left behind.”* Others relied on visual aids and demonstrations more than they might in a native-language class, to bridge language gaps with non-verbal explanations (e.g., diagrams, experiments). A chemistry teacher shared an example of preparing a bilingual glossary handout for each unit so that students could see the Azerbaijani term alongside the English term for new vocabulary – an approach well-received by students.
- **Student Comprehension and Coping:** Students generally echoed the sentiment that learning science in English is *“double hard”* – they have to learn a new topic and a foreign language simultaneously. Many described **initial frustration**: *“At the start of the year, I couldn’t follow anything in Biology class and felt discouraged,”* said one 10th-grade student who had transitioned to an EMI class. Over time, students developed coping mechanisms. These included forming study groups to discuss content in their native language after class, using online resources (videos or articles in Azerbaijani/Russian) to reinforce their understanding of topics introduced in English, and frequently consulting translation tools or dictionaries. Some students also leveraged their English classes or tutors to ask for clarification of science material. Notably, despite struggles, a number of students expressed **pride** in their ability to eventually grasp difficult material in English. *“It’s satisfying when I finally understand a topic in English – it’s like I mastered two things at once,”* said one student, referring to a chemistry chapter on thermodynamics that she initially found bewildering. This suggests that, for some learners, overcoming the EMI challenge can be motivating and confidence-building, potentially fostering resilience and study skills.
- **Opportunities Recognized:** Both teachers and students in the interviews frequently mentioned forward-looking benefits of EMI, reinforcing the survey’s indication of support for EMI’s long-term value. Teachers believed that students in EMI programs would have

an edge in higher education. One teacher remarked on a recent graduate: *“One of my former students is now studying medicine in Turkey in English. She told me that having some science classes in English back in Baku really helped her in the first year of university.”* Students, especially those aspiring to study abroad or in international universities, viewed EMI as an investment. A 16-year-old student shared, *“I want to go into computer science. Almost all good materials online are in English. These classes are giving me a head start.”* Additionally, a few teachers observed that EMI classes can provide **access to up-to-date resources** – for example, they could use English-language videos, websites, or even invite English-speaking experts for virtual talks, thereby enriching the curriculum beyond what might be available in Azerbaijani. This was seen as a significant opportunity to modernize science education.

- **Challenges Emphasized:** When asked directly about the biggest challenge in EMI, most teachers immediately answered with *“teacher language proficiency”* or *“lack of training.”* One senior teacher frankly stated, *“Not every science teacher has the English skills to do this. Some of my colleagues would be completely lost trying to teach in English.”* This suggests that the current pool of teachers who can implement EMI is limited, which poses a challenge for any wider policy implementation. Students tended to emphasize *their own* comprehension difficulties as the biggest challenge, followed by the observation that *“teachers sometimes struggle to explain things.”* Both groups also highlighted **resource constraints**: suitable textbooks and lab materials in English were not generally provided. In one school, teachers had collaboratively translated portions of the standard science textbook into English to use in EMI classes, a stop-gap solution indicating the absence of official materials.

In sum, the findings paint a picture of cautious optimism mixed with clear-eyed realism. **Opportunities** identified include improved English language skills, better preparation for global academic environments, and enriched learning resources, all of which align with the broader promises of EMI noted in the literature. **Challenges** identified include language proficiency gaps, risk of reduced content understanding, and insufficient systemic support (training and materials) – again paralleling issues reported in other countries’ EMI experiments. The next section discusses these findings in relation to prior research and draws out the implications for policy and practice in Azerbaijan.

Discussion

The experiences of Azerbaijani teachers and students with EMI in science, as revealed by this study, reflect a dynamic interplay of opportunity and challenge that is well-documented in global EMI research. In this section, we interpret the findings in light of the literature, highlighting how Azerbaijan’s context-specific nuances fit into broader patterns. We then discuss what these insights mean for leveraging EMI’s benefits while mitigating its drawbacks.

Balancing Content and Language: The Central Dilemma

A core tension emerging from the findings is the **balance between content learning and language learning**. On one hand, our participants clearly value the *language gains* from EMI – nearly all teachers and students agreed that EMI improves English proficiency, and many saw this as an investment in students’ futures. This aligns with global observations that EMI can create an immersive environment for language development, potentially giving students an edge in English that traditional EFL classes alone might not. The enthusiasm among Azerbaijani stakeholders for improved English skills echoes what has been seen in other contexts: for example, Turkish lecturers highlighted enhanced English and career prospects as a key rationale for EMI, and Moroccan teachers advocated making English the first foreign language to prepare students for EMI. In Azerbaijan, where English is increasingly seen as a gateway to international education and careers, the promise of bilingual scientific literacy is understandably attractive.

On the other hand, our data underscore that *content mastery* in science can suffer when taught in English without adequate support. A significant portion of students struggled to comprehend science topics in English, and teachers often had to water down or translate content to bridge understanding. This finding resonates with the “language penalty” discussed in EMI literature, whereby students learning in L2 may lag in subject comprehension compared to if they learned in L1 (OECD, 2019). The Hong Kong case study by Pun et al. (2022) similarly found that the transition to full EMI introduced obstacles to deep understanding and classroom interaction. In our study, both teachers and students in Azerbaijan signaled that *language barriers sometimes forced a trade-off*: ensuring minimal understanding versus exploring topics in depth.

The **implication** is that content and language goals need not be zero-sum, but achieving both requires careful pedagogical strategies. Approaches like CLIL (Content and Language Integrated Learning) offer frameworks to intentionally develop language alongside content, rather than treating English as a mere conduit. Some teachers in our study intuitively adopted CLIL-like techniques (e.g., bilingual glossaries, visual aids). Systematic training in such methodologies could help more teachers avoid oversimplification of content and instead use EMI as a dual teaching opportunity. Research suggests that when teachers are aware of their dual role (content teacher and language facilitator), students can make gains in both areas. Unfortunately, as our findings and other studies indicate, many teachers do not receive this training and thus focus only on content. In Azerbaijan’s case, integrating language objectives into science lesson plans and providing teachers with strategies to teach language (e.g., academic vocabulary, reading scientific texts) could mitigate comprehension issues.

Teacher Capacity and Professional Development

The study’s findings highlighted **teacher English proficiency and pedagogical preparation** as pivotal factors. Most teachers in the sample identified lack of training and limited language proficiency as major constraints – a conclusion that strongly mirrors international experiences. For instance, Moroccan science teachers attributed the limited use of EMI largely to a lack of teachers

who could comfortably teach in English, since French had been the medium for so long. In Kazakhstan's rapid EMI rollout, insufficient teacher expertise and training were cited as principal weaknesses. Globally, Dearden (2014) and subsequent studies have noted that teachers often feel “thrown in at the deep end” in EMI programs, with little support to develop the requisite skills.

Azerbaijan finds itself at a crossroads in this regard. On the positive side, the country has a growing cadre of young teachers and returning graduates with strong English skills (thanks in part to the government's programs sending students abroad and emphasis on English in universities). These individuals could become EMI champions if given the right pedagogical training. There are also international partnerships (e.g., British Council initiatives) that have begun training English teachers in communicative methods; a logical next step is extending such capacity-building to **content teachers**. Our findings suggest that teachers are *willing*: many in the survey supported expanding EMI provided they get proper training and resources. This indicates a receptiveness to professional development.

The immediate recommendation is to design **professional development programs focused on EMI pedagogy** for science teachers. Such programs should cover not just language improvement but also methodologies for bilingual instruction – for example, how to scaffold lessons (using visuals, graded language, and L1 support where needed), how to teach technical vocabulary effectively, and how to assess student learning in an EMI context (where language might mask knowledge). Lessons can be learned from other countries: Malaysia, for instance, introduced in-service courses for teachers when it temporarily adopted English for math and science, though with mixed success (Othman & Saat, 2018). Importantly, our study's qualitative insights show that teachers themselves have developed some coping strategies (like code-switching at key moments). Training should validate and refine these strategies rather than enforce rigid English-only policies. Research from Hong Kong found that teachers advocated for judicious use of L1 in EMI, and our participants agreed – they do not want to abandon Azerbaijani completely, and in fact see it as a resource. A balanced approach in training would empower teachers to decide when and how to use the mother tongue to support learning, without derailing the overall English immersion.

Student Support and Outcomes

The student perspective in our findings highlights the need for support mechanisms to ensure EMI does not hinder student achievement in science. Students reported using ad-hoc methods like peer discussion and online resources to cope. While commendable, these should be complemented by structured support provided by schools. For example, schools could institute **additional tutoring sessions** or “help classes” where difficult science content is reviewed in Azerbaijani (or with bilingual explanations) to reinforce understanding. Another support could be teaching study skills specific to learning in a second language – such as note-taking techniques for EMI or how to effectively use bilingual reference materials. Such interventions can help bridge the gap until students' English proficiency naturally improves through immersion.

An interesting insight from our study is the motivational aspect some students experienced – the pride in mastering content in English. This suggests that, despite the difficulties, there can be an affective benefit to EMI: it may build confidence and a sense of accomplishment. Similar observations have been made in some CLIL programs in Europe, where students found the challenge rewarding and it increased their interest in language learning (Coyle, 2013). **Global competence** development is another touted benefit – by engaging with content in English, students might also gain exposure to different perspectives and learn to communicate scientifically in an international language. In Azerbaijan’s case, where many students pursue higher education abroad or in international institutions, those from EMI backgrounds could adapt more easily. Over 90% of Azerbaijani university students reportedly favor English for better opportunities, reflecting a clear student desire for English proficiency. If EMI in secondary schools can be implemented effectively, it would directly respond to this desire and likely improve student outcomes in higher education environments that use English.

However, we should remain cautious about **equity issues**. Not all students have the same English background; some might have had more exposure through private tutoring or English-medium media, while others (especially in rural areas) may have had minimal English instruction quality. Introducing EMI widely could inadvertently widen achievement gaps if not carefully managed. Our sample, drawn from urban schools with some English emphasis, may represent a best-case scenario. In less advantaged schools, the challenges would be magnified. Policymakers should consider pilot programs and gradual scaling, as well as possibly an opt-in model initially, to avoid disadvantaging students who are not ready for EMI. The Moroccan teachers’ suggestion of gradual introduction starting from primary levels is pertinent: building a strong foundation early would make secondary EMI less daunting. Indeed, Azerbaijan’s doubling of English class hours and emphasis on English from primary school is a step in the right direction. Continuation and expansion of such policies (e.g., introducing simple CLIL activities in middle school) could create a pipeline of students capable of handling EMI by high school.

Policy and Resource Implications

Our findings carry several implications for education policy in Azerbaijan. First, if EMI in secondary science is to be pursued, it must be accompanied by **investment in resources**. The lack of textbooks and materials in English emerged as a serious concern. Teachers should not be left to individually translate or create materials; instead, a systematic effort to develop or curate **bilingual educational resources** is needed. This might involve translating existing Azerbaijani science textbooks into English, adapting international (e.g. UK or US) science textbooks to the Azerbaijani curriculum, or creating new materials that incorporate both languages (for example, textbooks with side-by-side Azerbaijani-English content). Additionally, supplying classrooms with visual and multimedia aids (many of which are available in English globally) can support comprehension. The government, possibly in collaboration with international organizations, could initiate projects to produce such resources, as was done in other countries undergoing medium-of-instruction

changes (Kazakhstan, for example, worked on translating hundreds of university textbooks into English as part of its “100 textbooks” project for tertiary EMI).

Second, **language policy flexibility** is worth considering. One takeaway from our participants and the literature is that rigid language separation is not necessarily optimal for learning. Educational authorities in Azerbaijan could contemplate a **bilingual model** in the interim: for instance, allowing certain supportive use of Azerbaijani in EMI classes, or designating some science classes or modules to be taught in English while others remain in Azerbaijani. This could mirror models like “translanguaging” pedagogies which encourage using all of students’ linguistic resources to learn. Over time, as capacity grows, the balance can shift more towards English if desired. Notably, even in historically EMI-heavy systems like Hong Kong, the current trend is toward fine-tuning language policies to allow more code-mixing for pedagogical reasons. Azerbaijan can learn from these experiences to craft an approach that is neither wholly English-only nor completely translation-dependent, but somewhere in between initially.

Finally, any EMI initiative must be accompanied by **monitoring and research**. As the literature lamented, one challenge is the lack of empirical data on EMI outcomes. Azerbaijan has an opportunity to contribute to this knowledge by carefully evaluating any EMI programs it implements. This study itself is a simulated step in that direction. Future real studies should measure not just perceptions but actual student learning outcomes (e.g., comparing science test results of EMI vs non-EMI classes, while controlling for English proficiency) to ensure that content learning is not being sacrificed. It would also be valuable to track English proficiency gains attributable to EMI. Such data can inform whether EMI is truly achieving its intended dual benefits or if adjustments are needed.

Conclusion

English-medium instruction in secondary school science represents a promising yet challenging frontier for Azerbaijan’s education system. This study set out to examine the role of EMI in Azerbaijani science classrooms, focusing on the opportunities it offers and the challenges it poses. Drawing on global research and a simulated local study, we find that EMI in science education is a double-edged sword: it can simultaneously empower students with language skills and exposure to global knowledge, and strain the teaching-learning process through added linguistic burdens.

Key findings can be summarized as follows. On the opportunity side, EMI has the potential to significantly improve students’ English proficiency, a benefit that both teachers and students in our study enthusiastically recognized. In a country positioning itself in the international arena, this proficiency opens doors to higher education and careers, giving students a competitive edge. Moreover, EMI provides access to up-to-date scientific content and resources that may not be readily available in Azerbaijani. Participants noted that being able to use English materials (websites, articles, videos) in class enriched the learning experience. In the long term, widespread EMI could cultivate a generation of scientifically literate graduates who are comfortable operating

in English – aligning with Azerbaijan’s strategic goal of greater integration into the global knowledge economy.

On the challenge side, however, implementing EMI in science at the secondary level is fraught with difficulties that cannot be overlooked. Chief among these is the language barrier’s impact on **content comprehension**: many students struggle to fully grasp complex scientific concepts taught in English, and teachers often lack the means to bridge this gap without reverting to the mother tongue. Closely related is the issue of **teacher preparedness**. The current pool of teachers with both strong English and strong pedagogical skills for EMI is limited. Without substantial investment in teacher training and support, EMI programs risk being watered down or ineffective. Additionally, the **scarcity of appropriate materials** in English – from textbooks to laboratory instructions – poses a practical hurdle; teachers should not have to shoulder the entire burden of material creation or translation. There are also broader concerns about educational equity, as students with weaker English backgrounds could fall behind their peers in an EMI setting.

Considering these findings, the **implications for policy and practice** are clear. If Azerbaijani education authorities aim to expand EMI in secondary schools, they should adopt a phased and well-supported implementation strategy. This includes developing teacher capacity through specialized training programs and possibly incentivizing English-proficient graduates to enter the teaching profession (or upskilling current teachers). It also involves creating or providing high-quality bilingual educational resources so that neither teachers nor students are handicapped by a lack of materials. A transitional bilingual approach, where teachers can strategically use Azerbaijani to aid understanding, may be more effective in the short term than an English-only mandate – this approach acknowledges the reality of the classroom while still moving towards greater English usage. Crucially, any EMI initiative should be accompanied by ongoing monitoring and research: feedback from teachers and students should inform iterative improvements, and student performance (in both science and English) should be tracked to ensure that the introduction of EMI is delivering positive results rather than unintended setbacks.

In conclusion, the role of English as a medium of instruction in Azerbaijani science classrooms can be seen as a catalyst for **opportunity** – fostering global competences, language skills, and access to knowledge – if implemented with foresight and support. Conversely, without careful planning, EMI could become a **challenge** that undermines educational quality. The experiences reported in this study, in harmony with international examples, suggest that Azerbaijan can reap the benefits of EMI by proceeding deliberately: strengthening the foundations (teacher training, resources, early English education) and gradually scaling up EMI in a way that ensures students continue to learn science effectively. By doing so, Azerbaijan’s secondary education system may evolve to produce graduates who are not only proficient in science, but also capable of engaging with the scientific world in English – a dual outcome that fulfills both national educational aspirations and the needs of an increasingly globalized society.

References

- Ahmadova, A. (2025). The Pragmatics of Translation: Challenges, Techniques, and Innovations. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 2(1), 4-14.
- Alaviyya, N., & Babayev, J. (2023). CHALLENGES ENCOUNTERED BY LEARNERS OF ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE. *Norwegian Journal of development of the International Science No*, 122, 91.
- Alisoy, H. (2024). ESL teaching methods and approaches: essential strategies for encouraging effective language acquisition. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 1(1), 3-11.
- Alisoy, H., & Sadiqzade, Z. (2024). Mobile-assisted language learning (MALL): Revolutionizing language education. *Luminis Applied Science and Engineering*, 1(1), 60-72.
- Alisoy, H., Hajiyeva, B., & Sadiqzade, Z. (2024). CONNECT WITH ENGLISH A2-B1 SPEAKING HANDBOOK. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 1(2), 1-115.
- Babasoy, Y. (2025). Cognitive Abilities and Constructivist Strategies: Integrating Psychological Theory with Educational Practice. *Porta Universorum*, 1(4), 229-236.
- Babayev, J. (2023, December). Usage of audio and video tasks in language teaching. In *Publisher: agency: Proceedings of the 5th International Scientific Conference «Modern scientific technology»(December 21-22, 2023). Stockholm, Sweden* (p. 6).
- Bazylkanova, A., Jumamuratova, G., & Shorman, M. (2023). “I am lost”: Mainstream school teachers and CLIL implementation in Kazakhstan. *Journal of Language and Education*, 9(3), 25–40.
- Ben Hammou, S. B., & Kesbi, A. (2023). English medium instruction (EMI) in Moroccan secondary schools: Science teachers’ perception. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 13(2), 271–292. <https://doi.org/10.14746/ssllt.38275>
- Birgün, M. (2024). Lecturers’ perspectives on English medium instruction (EMI): Implications for professional development. *Kastamonu Education Journal*, 32(2), 282–294. <https://doi.org/10.24106/kefdergi.1473603>
- Dearden, J. (2014). *English as a medium of instruction – a growing global phenomenon*. London: British Council.
- Hasanova, M. (2024). The effect of discussion activities on the development of students' fluency. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 1(1), 168-172.
- Ismayilli, T. (2024). Navigating complexities in medical text translation: Challenges, strategies, and solutions. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(2), 170-176.

- Linn, A., & Radjabzade, S. (2021). *English-Medium Instruction in Higher Education in the Countries of the South Caucasus*. London: British Council.
- Mammadov, A., & Mammadova, A. (2022). English in Azerbaijan: Developments and perspectives. *English Today*, 38(2), 92–97. <https://doi.org/10.1017/S0266078421000298>
- Mammadova, I. (2024). The role of proverbs in language learning: A cognitive and cultural perspective. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(1), 40-45.
- Mammadova, T. (2024). EMI programs in Azerbaijani higher education: Analysis of macro, meso, and micro level agents' perceptions of language policy and planning implementation. *English Today*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1017/S0266078423000421>
- Pun, J., Thomas, N., & Bowen, N. E. J. A. (2022). Questioning the sustainability of English-medium instruction policy in science classrooms: Teachers' and students' experiences at a Hong Kong secondary school. *Sustainability*, 14(4), 2168. <https://doi.org/10.3390/su14042168>
- Rasulova, S., & Mirzayeva, F. (2024). Structural and Functional Analysis of Complex Compound Sentences in Russian Syntax. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(2), 109-117. <https://doi.org/10.69760/b10tcx30>
- Sadigzade, Z. (2025). Dialect Diversity and Social Change: New Approaches in Sociolinguistics. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 91-107. <https://doi.org/10.69760/jales.2025002017>
- Sadigzade, Z. (2025). Language Learning Through Games: A Computational Linguistics Perspective. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 2(3), 163-188. <https://doi.org/10.69760/egille.2500206>
- Sadiqzade, Z. (2024). The impact of music on language learning: A harmonious path to mastery. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(1), 134-140.
- Sadiqzade, Z., & Alisoy, H. (2024). Level-Up Learning: Using Games to Teach English Across Student Levels. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(3), 181-194.
- Shafiyeva, U., & Kennedy, S. (2010). English as a foreign language in Azerbaijan: English teaching in the post-Soviet era. *English Today*, 26(1), 9–14.
- Zeynalova, K. (2025). Translation Challenges of Cultural Realia in English Literary Texts: Semantic and Pragmatic Aspects. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 2(1), 70-78.

Received: 15.07.2025

Revised: 20.07.2025

Accepted: 28.07.2025

Published: 31.07.2025

Mübadilə sferasında marketingin yerinə yetirdiyi funksiyalar

¹ Nəsimi Abbaszadə, ² Zaur Müşkiyev

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203011>

Xülasə:

Bazar mexanizminin formalaşmasına yönəlmiş iqtisadiyyatın transformasiyası elm və təcrübə qarşısında intensiv nəzəri və praktik həllər tələb edən yeni vəzifələr qoyur. Bu baxımdan mübadilə sferasında fəaliyyət göstərən subyektlərin prinsiplərindən irəli gələn idarəetmənin bazar konsepsiyası kimi marketingi mənimsəmək və istifadə etmək zərurəti yaranmışdır.

Bazar istehsal sferasını istehlak sferası ilə əlaqələndirmək, onlar arasında optimal nisbətləri təmin etmək, istehlakçının tələbatını ödəmək üçün mübadilə münasibətlərini istiqamətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Marketingə istehlak və istehsal arasında həm birbaşa, həm də əks əlaqənin tənzimləyicisi rolu verilir. Onun aktiv istifadəsi istehsalçıya öz fəaliyyətini istehlakçıların maraqlarının hərtərəfli nəzərə alınması əsasında qurmağa, bazar problemlərini ən rəşional şəkildə həll etməyə, mənfəət əldə etmək üçün bütün imkanlardan maksimum istifadə etməyə, fəaliyyətini istehlakçıların maraqlarını nəzərə alaraq planlaşdırmağa imkan verir.

Marketingin inkişaf səviyyəsinə, onun müəssisələrin təcrübəsində tətbiq olunma dərəcəsinə görə bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsini müəhakimə etmək olar. Bu konsepsiya marketingin element və üsullarını yaradıcı şəkildə istifadə etmək və inkişaf etdirmək kimi mühüm məsələləri önə çəkir. Dünya iqtisadiyyatında ssubyektlərin işinin marketing prinsipləri əsasında təşkilinin vahid universal formaları yoxdur. Buna görə də konkret marketing metodlarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi müəssisələrin fəaliyyət xüsusiyyətlərini və ilk növbədə onların fəaliyyət göstərdiyi bazarın xüsusiyyətlərini nəzərə alan differensiallaşdırılmış yanaşma tələb edir. Bu, marketingin çox yönlüliyünü göstərir, onun əsas prinsipləri mübadilə münasibətlərini əhatə edən kommersioniya və qeyri-kommersioniya fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrində tətbiq oluna bilər. Eyni zamanda yaradıcı düşüncə konkret bazar şəraitinə uyğunlaşma tələb edir.

Açar sözlər:

bazar, marketing, metod, menecer, təşkilat, istehlakçı

¹ Abbaszadə, N. Baş müəllim, Aqrar sahənin iqtisadiyyatı kafedrası, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7832-9879>.

² Müşkiyev, Z. Müəllim, Aqrobiznes, Menecment və Marketing kafedrası, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8951-3928>.

Giriş

Mübadilə sferasında marketing minimum xərcə insan ehtiyaclarını ödəmək və yüksək nəticələr əldə etmək üçün iqtisadi subyektlərin idarə edilməsinin ayrılmaz bir hissəsidir. Hazırda marketing xarici ölkələrdə uğurlu biznesin ən geniş yayılmış üsuluna çevrilmişdir. Mübadilə münasibətlərini formalaşdıran istənilən təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrin idarəetmə strukturlarında bazar iqtisadiyyatına keçid, istehlakçının mənafeyinə uyğun olaraq istehsal və marketing fəaliyyətinin idarə edilməsi problemlərinin həllinə marketing yanaşmasının formalaşdırılmasını önə çəkir. Strateji və taktiki vəzifələrin həllində marketing yanaşması müəssisələrə mövcud maddi, əmək və maliyyə resurslarını çox çevik manevr etməyə imkan verir (Abbasov İ.M., Sadıqov R.F. 2013).

Marketing fəaliyyətləri üzrə dünya təcrübəsi, marketingi tətbiq etməklə əldə edilə bilən və əldə edilməli olan böyük faydaları başa düşməyə əsas verir. Marketing bazar şəraitində yerli müəssisələrin səmərəli fəaliyyəti üçün əvəzsiz şərtə çevrilir. İstehlakçılar arasında davamlı tələbat olan yüksək keyfiyyətli məhsulların istehsalına və satışına onların real marağını artırır. Qeyd edilən şərtlər marketingi müəssisənin bütün istehsal və marketing fəaliyyətinin təşkili və planlaşdırılmasının əsasına, marketingin idarə edilməsini isə mühüm elementə çevirir.

Marketingin idarə edilməsi prosesi kifayət qədər mürəkkəbdir və əhəmiyyətli xərclər tələb edir. Lakin buna baxmayaraq, hər bir müəssisə marketing fəaliyyətinin effektiv idarə olunmasında maraqlıdır. Bu məqsədlə müəssisədə marketing xidməti, yəni marketingin prinsip və üsulları əsasında fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış bölmə təşkil edilməlidir. Mübadilə sferasında fəaliyyət göstərən subyektlər, bazar şəraitində idarəetmənin təşkilati strukturunu formalaşdırarkən marketing xidmətinə üstünlük verilməlidir, çünki o, öz fəaliyyətinə təkcə bazarı deyil, həm də istehsal, marketing və maliyyə siyasətini inteqrasiya etmək üçün nəzərdə tutulur. Bu xidmət beyin mərkəzi və məlumat mənbəyidir (Mirzazadə N. 2023). Yalnız o, tələbin vəziyyəti və onun dinamikası, habelə bazar şərtləri ilə bağlı marketing tədqiqatları əsasında istehlakçının ehtiyac duyduğu müəyyən bir məhsulun istehsalının məqsədəuyğunluğu, perspektivləri və gəlirliliyi barədə qərarlar qəbul edir.

Təşkilatda marketing xidmətinin idarəetmə strukturuna ehtiyac olduğunu anlayan bir çox menecerlər ixtisaslaşmış bölmə kimi müvafiq metodlardan istifadə etməklə dünya təcrübəsini dərindən və hərtərəfli öyrənmədən öz məcburi təşkilatlanma yolunu tuturlar. Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraiti təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin göstəricilərinin optimal səviyyəsini saxlamağa imkan verən yeni iş forma və üsullarına yenidən istiqamətləndirilməsini tələb edir. Bu baxımdan, bir çox yerli müəssisələr alqı-satqı münasibətləri üçün yeni iş üsullarına diqqət yetirir. Onların ən əhəmiyyətlilərindən biri marketingdir. Ona görə mövcud vəziyyətdə, müəssisədə marketing xidmətinin fəaliyyətinin təşkilati mexanizminin idarə edilməsinin optimallaşdırılması yollarını inkişaf etdirmək zərurəti yaranır. Bunların sırasında bu

xidmətin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə konseptual yanaşmaların formalaşmasını qeyd etmək olar (Горбашко Е.А. 2019).

Marketingin tətbiqinin mürəkkəbliyini və biznes şəraitində marketingin funksiya və vəzifələrini, marketing xidmətinin yerinə yetirməli olduğu funksiyaları xüsusi qeyd etmək vacibdir. Bu məsələlər marketing fəaliyyətinin müəssisənin fəaliyyətinin hansı sahələrinə təsir etdiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Marketing müəssisənin texniki və istehsal siyasətini, bütün təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunması üslubunu və xarakterini müəyyən edən aparıcı mexanizmdir (Болодзько В.Ф. 2016).

Araşdırmalar göstərir ki, marketing xidmətinin təşkilati strukturunun formalaşmasının metodoloji əsasları, onun təşkilati formaların seçilməsinə təsir edən amillərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu baxımdan ilk növbədə, marketingin təşkilati strukturlarının qurulmasının prinsipləri formalaşdırılır, marketing xidmətlərinin təşkili növləri fərqləndirilir, onların üstünlükləri və çatışmazlıqları müəyyən edilir. Marketingin təşkilati strukturunun seçilməsinə və onun tətbiqinin məqsəduyğunluğu barədə qərarın qəbuluna təsir edən mühüm amillər marketing fəlsəfəsinin müəssisə üçün rolu və əhəmiyyətini dərk etməyə imkan verir (Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Guliyeva K.N, Gazanfarova J.V. 2024).

Bazar təşkilatı, ayrı-ayrı bazarların menecerlərinin konkret bazarlarda marketing fəaliyyəti üçün strategiya və planların işlənilib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə cavabdeh olduğu marketing idarəetmə təşkilati strukturudur. Bazar anlayışına qoyulan mənadan asılı olaraq, təşkilati struktur ya konkret istehlakçılara və ya müəyyən sahələrə yönəlmiş bölmələrə bölünə bilər. Bazar təşkilatının çatışmazlıqlarına daxildir (Abbasov A.B. 2005):

- mürəkkəb struktur;
- xidmət şöbələrinin işində ixtisasın aşağı dərəcəsi;
- funksiyaların təkrarlanmasının mümkünlüyü (segment təşkilatı üçün);
- bütün məhsul çeşidləri üzrə məhsul haqqında zəif bilik.

Bazar təşkilatının üstünlükləri aşağıdakılardır:

- bazara daxil olarkən xidmətlərin daha yaxşı əlaqələndirilməsi;
- bazara daxil olmaq üçün hərtərəfli proqram hazırlamaq imkanı;
- onun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bazarın daha etibarlı proqnozu.

Təmiz formada marketingin idarə edilməsinin məhsul və bazar təşkilati strukturları tətbiq edilmir. Daha tez – tez bu təşkilat prinsiplərinin birləşmələrindən istifadə olunur:

- funksional – məhsul (əmtəə);
- funksional – bazar (regional);

– məhsul – bazar (regional) və funksional-məhsul-bazar (regional) marketing idarəetmə strukturları.

Beləliklə, bir müəssisədə marketing xidmətinin formalaşması üçün bir çox variant var, hər birinin öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Bu və ya digər variantı seçərkən iki əsas qayda yadda saxlanılmalıdır. Birinci qayda ondan ibarətdir ki, marketing xidmətinin strukturu mümkün qədər sadə olmalıdır, struktur nə qədər sadədirsə, onun idarə olunması bir o qədər mobil və uğur şansı yüksək olur. İkinci qayda isə odur ki, bir müəssisə həvalə edilə bilən funksiyaların sayı məhduddur. Onun tapşırığında nə qədər çox mal varsa, onun öhdəsindən gələ biləcəyi funksiyaların sayı bir o qədər az olur və əksinə (Фатхутдинов Р.А. 2011).

İşin nəticələrini yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə tərəfindən müasir idarəetmə konsepsiyası kimi marketingə münasibət baxımından marketingin təşkilati strukturunun seçilməsinə və onun tətbiqinin məqsədəuyğunluğu barədə qərara təsir edən mühüm amillər marketing fəlsəfəsinin müəssisə üçün rolu və əhəmiyyətinin dərk edilməsidir.

Əsas hissə

Nəzərə almaq lazımdır ki, marketing sahibkarlığın funksiyası və fəlsəfəsidir, bazar şəraitində bütün müəssisə fəaliyyətinin təşkilidir. Sahibkarlıq fəlsəfəsi olaraq marketing biznesin müştəri yönümlü strategiya və taktikasını tələb edir. Bütün şöbələri, müəssisənin bütün işçilərini bu ehtiyacların ödənilməsi prosesində iştirak etməyə məcbur edir. Bazar və marketing sisteminin subyektləri arasında münasibətlərin demokratikliyi şəraitində müəssisə o zaman uğur qazanır ki, o, istehlakçıların tələbatını öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyub, istehlakçıların tələbatını ən yaxşı şəkildə ödəyən məhsul istehsal etsin. Ona görə də müəssisənin bütün işçiləri marketing fəlsəfəsini dərk etməli və bu fəlsəfənin müəyyən etdiyi ümumi məqsədə çatmağa çalışmalıdırlar.

Beləliklə, hər bir müəssisə (təşkilat, firma) marketing xidmətlərini elə formada yaradır ki, onlar marketing qənaətləndirilməmiş müştəri tələbinin müəyyən edilməsi, bazarların coğrafi genişlənməsi, yeni bazar segmentlərinin tapılması, mənfəətin artırılması kimi məqsədlərinə çatmağa ən yaxşı töhfə versinlər (Abbasov A.B. 2011).

Şirkətlərin fəaliyyətinin təşkilat baxımından təhlili marketing kompleksi və təqdim olunan xidmətlərdən məmnunluq dərəcəsini müəyyən etmək üçün öyrənilən şirkətlərin istehlakçıları arasında sorğuya əsaslanır. Pərakəndə satış şirkətlərində marketing fəaliyyətinin təşkilində kifayət qədər çoxlu sayda problemlər yarana bilər. Əsas problem, fikrimizcə, marketingin şirkətdə yerinə yetirməli olduğu funksiyaları dərk etməməkdir. Və bu, ilk növbədə, müasir marketing funksiyalarının marketing yönümlü idarəetmə konsepsiyasına uyğun təsnifatının olmaması ilə bağlıdır. Müəssisənin bazar transformasiyaları yolunda uğuru, əsasən, yeni bazar şəraitinə uyğunlaşdırılmış, aparılan marketing siyasətinin effektivliyi ilə müəyyən edilir (Amrahov V., Rahimli F., Mirzazadeh N., Ibrahimli G., Valizadeh H. 2023).

Marketingin müasir idarəetmə konsepsiyası kimi başa düşülməsi marketing və idarəetmə funksiyalarının klassik məzmununu dəyişmişdir. Bu funksiyaları müəyyən edən aydın sərhədlər tədricən silinir, lakin müasir marketing funksiyalarının təsnifatının olmaması səbəbindən onların praktiki tətbiqində bir sıra problemlər yaranır. Bir çox menecerlər hələ də təşkilatın idarə olunmasında marketing funksiyalarının əhəmiyyətini lazımınca qiymətləndirmirlər. Bəzən marketing yalnız ticarət prosesinə xidmət edən köməkçi funksiya kimi qəbul edilir. Bu gün əksər yerli və xarici olsa da, marketing funksiyalarının az və ya çox aydın təsnifatını tapmaq çətindir.

Əksər mütəxəssislər marketing funksiyaları məsələsini nəzərdən keçirərək, sadəcə olaraq, ideal marketing xidmətinin nəyə əməl etməli olduğunu sadalayrlar, lakin marketingin idarəetmə konsepsiyası kimi başa düşüldüyü müasir şəraitdə marketing fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Müəssisənin marketing fəaliyyətinin effektivliyi bir-biri ilə sıx bağlı olan əsas marketing funksiyalarının aydın, keyfiyyətli və ən əsası vaxtında həyata keçirilməsi ilə müəyyən edilir, onların arasında dominant olanı ayırmaq mümkün deyil. Əslində bütün funksiyalar vacibdir, ekvivalentdir, onlardan biri yerinə yetirilmədikdə, təşkilatın işində problemlər yarana bilər. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, şirkətin marketing xidməti öz fəaliyyətində əsas marketing funksiyalarının həyata keçirilməsinə diqqət yetirir, lakin müasir şəraitdə müəssisənin digər bölmələri də onlara arxalanır: istehsal, satış və hətta hüquq şöbələri.

Müəssisədə marketing funksiyalarının təsnifatı olmadıqda təkrarlanma problemi yaranır, yəni müxtəlif struktur bölmələri eyni funksiyaları yerinə yetirir, bəzən onlar üçün qeyri-adi olur. İqtisadi ədəbiyyatlarda marketing funksiyaları ilə bağlı vəziyyəti təhlil etdikdə, qeyd olunan mövqelərin əsas üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını müəyyən etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, mütəxəssislər marketing funksiyalarının əlaqəsi məsələsinə kifayət qədər diqqət yetirmirlər və bu funksiyalar yalnız bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilərlər.

Marketingin funksiyalarını müəssisənin idarə edilməsinin müasir konsepsiyası kimi marketingin başa düşülməsini tamamilə istisna edən marketing kompleksi ilə məhdudlaşdırır. Beləliklə, idarəetmə konsepsiyası kimi marketingin inkişafının müasir tendensiylərinə əsaslanaraq və marketing funksiyalarının məzmunu problemi ilə bağlı qeyd olunan nöqtəyi-nəzərdən bütün üstünlükləri və çatışmazlıqları nəzərə almaqla, habelə tədqiqat əsasında pərakəndə satış şirkətlərinin marketing fəaliyyətinin təşkili, müəssisələrin marketing funksiyalarının müasir təsnifatı hazırlanır (Мирзазаде Н. 2022).

Qeyd edilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, marketingin məsuliyyət sahəsi əsasən təşkilat və strategiya səviyyəsi ilə müəyyən edilən bir sıra funksiyalardır. Əvvəla, bu, biznesin bütün aspektlərinin əlavə istehlak dəyərlərinin yaradılmasına və onların rəqabətli bazarda həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş idarəetmə funksiyasıdır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan funksiyaların hər biri özlüyündə vacibdir, lakin yalnız sistemdə, sıx qarşılıqlı əlaqədə onlar istehsal və marketing fəaliyyətinin konkret vəzifələrini həyata keçirməyə, yəni nə istehsal edəcəyini müəyyən etməyə imkan verir. Təhlilin göstərdiyi kimi,

müəssisənin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əsas marketing funksiyalarının həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, bazar iqtisadiyyatında şirkətin kommersiya uğurunda həlledici amildir (Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Taghiyev M.Z., Muradov R.J., Hamidov A.V., Karimova M.H. 2023).

Daxili marketing tərəfdaşlıq zəncirinin yaradılması aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- daxili marketing;
- investorlar və maliyyə institutları;
- təchizatçılar və vasitəçilər;
- istehlakçılar və müştərilər.

Birinci mərhələ, tələb dinamikasına çevik reaksiya və mövcud resursların manipulyasiyası hesabına müəyyən növ və çeşiddə məhsula tələb və təklif arasında optimal mütənəsibliyin təmin edilməsini nəzərdə tutur (Əmrahov V.T., Qasimova A.Z., Həsənov A.F. 2013).

İkinci, həm daxili, həm də xarici səviyyədə istehsal və istehlakın bütün elementləri və strukturları ilə müqavilə və bazar münasibətləri sisteminin formalaşmasını əhatə edir.

Üçüncü mərhələ, məhsulların çeşidini stimullaşdırmaq, yeniləmək və yaxşılaşdırmaq və keyfiyyətini artırmaq məqsədilə istehsal prosesinə təsiri ifadə edir.

Dördüncü, yeni satış bazarlarının (bazar segmentləri) aktiv axtarışı və mövcud olanların genişləndirilməsi, bazar münasibətlərinin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin optimal səviyyəsinə nail olunması məsələləri ilə bağlıdır. Beləliklə, marketing təmsil edir sahibkarlar, satışları artırmaq və maksimum, uzunmüddətli mənfəət əldə etmək, yəni müəssisənin səmərəliliyini, ümumiyyətlə, rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün uğurlu kommersiya fəaliyyəti üçün qeyri-məhdud imkanları ehtiva edən tədbirlər kompleksidir (Nuriyev Ə.X. 2004).

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisənin marketing funksiyaları onun rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi prosesinə nüfuz edir, onun artırılmasının əsas mənbəyi olmaqla, marketing funksiyalarının uğurla həyata keçirilməsi sayəsində müəssisə özünü və məhsullarını lazımi məhsullarla təmin edə bilər. Müasir tendensiyanı müəyyənləşdirən strateji tərəfdaşlara daxildir: tədqiqatçılar, texnologiya təchizatçıları, istehsalçılar, distribyutorlar və informasiya prosessorları arasında işgüzar əlaqələr və s. (Mirzazadeh N., Zeynalli M. 2024).

Nəticə

Müasir təşkilatlarda bir şirkətin ən vacib aktiv uzunmüddətli müştəri əlaqələri olur. Müəyyən bir idarəetmə sistemi kimi marketing, digər şeylərlə yanaşı, istehlakçıları öyrənməli və təşkilatın digər funksiyalarını müvafiq olaraq məlumatlandırmalıdır.

Marketing funksiyalarının təşkilatın idarəetmə sisteminə təsiri üç variantla təmsil oluna bilər:

- marketingin ayrı – ayrı elementlərinin (reklam, satışın təşviqi, qiymətqoyma və s.) təcrid olunmuş şəkildə həyata keçirilməsi;

- marketing fəaliyyətinin bir – biri ilə əlaqəli üsul və vasitələrinin ayrı – ayrı komplekslərinin istifadəsi (bazar araşdırması əsasında məhsulun hazırlanması, satışdan sonrakı xidmət və s.);

- marketing təşkilatın bazar idarəçiliyi konsepsiyası kimi, nəinki marketing xidmətinin yaradılmasını, həm də onun fəaliyyət fəlsəfəsinin dəyişdirilməsini qabaqcadan müəyyən edir.

Marketing konsepsiyası, öz növbəsində, mövcud idarəetmə sistemlərinin – strategiyaların, təşkilatın idarəetmə strukturlarının, idarəetmə funksiyalarının dəyişdirilməsinin səbəbidir. Bundan sonra elmi-texniki tərtibatçılar qarşısında onların layihələrinin müəyyən şərtlərə cavab verməsini tələb edən vəzifələr qoyulur: rəşional istehsal texnologiyasının müəyyən edilməsi, o cümlədən firmalararası və firmadaxili əməkdaşlıq, marketing kompleksinin hazırlanması, bazar və iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Marketing fəaliyyətinin həyata keçirilməsi müəssisənin elmi – texniki, istehsal və marketing fəaliyyətinin bazar tələbinin, istehlakçıların tələbatının və tələblərinin nəzərə alınmasına yönəldilməsi üçün obyektiv zərurət kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, strateji menecmentin meydana çıxması və tədqiqatçılar tərəfindən ona olan marağın artması ilə diqqətdə əhəmiyyətli dəyişikliklər, alətlər marketingin idarə edilməsinin özünün dərk edilməsindən keçir. Faktiki olaraq, bazarın strateji idarə edilməsinin yeni yaranan alətləri ayrı – ayrı fəaliyyət sahəsinə çevrilir.

Marketing xidməti şirkətin ayrıca struktur bölməsi deyil, o, müəssisənin digər xidmətləri ilə sıx əlaqədədir və üstəlik, məhsulun hazırlanmasında, onun istehsalı ilə məşğul olan şöbələr və işçilər arasında vasitəçilik funksiyalarını yerinə yetirir. Marketing ayrı bir struktur bölmə kimi deyil, təşkilatın müxtəlif funksiyalarını birləşdirən proses kimi nəzərdən keçirilməlidir, çünki müasir marketing mühitində şirkət yeni prioritetlərə malikdir.

Eyni zamanda, marketing şöbəsi rəqiblərin bazarında davranış strategiyasına xüsusi diqqət yetirməklə, xarici mühitin vəziyyətinə nəzarət edir. Marketing xidmətinin vəzifəsi diqqəti istehlakçılara yönəltmək, dəyişən tələbi izləmək, əsas rəqibləri müəyyən etmək, biznesin güclü və zəif tərəflərini, mümkün bazar davranışlarını müəyyən etmək və müvafiq olaraq marketing strategiyasını təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

Beləliklə, marketing müəssisənin texniki, istehsalat, ən əsası isə idarəetmə siyasətini müəyyən edən aparıcı funksiyadır. Marketingin müasir bazar konsepsiyasına uyğun olaraq, marketoloqlar məhsulların istehsalı və satışı ilə bilavasitə məşğul olan müəssisənin hər bir mütəxəssisinə istehlakçının bu məhsul haqqında fikrini, yəni potensial alıcının onu necə görmək istədiyini, hansı qiymətə olduğunu çatdırmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticə çıxır ki, marketinq xidməti müəssisənin bütün ən vacib funksiyalarının həyata keçirilməsinə təsir göstərir. Marketinq konsepsiyasına diqqətin yönəldilməsi şəraitində müəssisənin satış xidmətinin dəyəri kəskin şəkildə artır. Qeyd etmək lazımdır ki, marketinq funksiyası məhsulların satışı prosesini əhatə etmir, lakin bir çox ekspertlər hələ də onun marketinqin əsas funksiyalarından biri olduğunu iddia edirlər.

Marketinq fəaliyyəti artıq istehsal olunmuş məhsullara bazar tələbatının hərtərəfli öyrənilməsinə və onların satışının təşkilinə yönəlmiş fəaliyyətlər başa düşüldükdə, daha effektiv şəkildə özünü göstərir. Başqa sözlə, istehsalçı naməlum bazara nə istehsal etməsindən asılı olmayaraq, sadəcə qazanc əldə etmək prinsipi ilə məhsul çıxarırdı. Əslində marketinq o qədər vacibdir ki, təkcə güclü satış departamenti yaratmaq və ona marketinqi həvalə etmək kifayət deyil. Marketinq nəinki satışdan daha genişdir, o, ümumiyyətlə dar bir şəkildə ixtisaslaşmış ola bilməz. Son nəticə, yəni istehlakçı baxımından nəzərə alınmaqla, müəssisənin bütün fəaliyyətinə nüfuz edir. Buna görə də marketinqə maraq müəssisənin bütün sahələri tərəfindən göstərilməlidir.

Hazırda marketinq, bu siyasətin həyata keçirilməsini əhatə edir ki, bu da hər bir konkret məhsul növü və konkret bazar üçün marketinq kanallarının və üsullarının müəyyən edilməsini, satışın təşkili üçün mümkün xərclərin hesablanması, reklam, malların daşınması və çatdırılması xərclərini nəzərdə tutur. Bununla belə, onun özünün təşkili və kommersiya əməliyyatlarının aparılması müəssisənin bütün funksiyalarının səmərəliliyini artırmaq məqsədi daşıyan şirkətin əməliyyat və təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Bu baxımdan satış müəssisənin funksiyalarından biridir. Təcrübədə satış təşkilatın idarə edilməsinin təşkilati strukturunda müstəqil “filial” təşkil edir. Bu, məhsul satışının xüsusi əhəmiyyətini və şirkətin maliyyə - iqtisadi vəziyyətinin satış xidmətlərinin səmərəliliyindən asılılığını vurğulayır. Əslində marketinq mal və xidmətlərin bazara çıxarılmasından başqa fəaliyyətləri də əhatə edir. Bu birbaşa marketinq işidir. Marketinq fəaliyyəti daha müxtəlifdir. Satışın köməyi ilə alıcıya şirkətin ona təklif edə biləcəyi şeyləri istəməyə çalışırlar. Marketinqin köməyi ilə şirkət alıcının istədiyini etməyə məcbur olur.

Beləliklə, satış müəyyən mənada birtərəfli prosesdir, onun məqsədi firmanın müştərinin alması lazım olduğunu düşündüyü məhsulu təklif etməkdir. Digər tərəfdən, marketinq ikitərəfli bir prosesdir ki, şirkət alıcının istəkləri haqqında məlumatı şirkətin ixtiyarına verir ki, şirkət lazımı mal və xidmətləri inkişaf etdirə və təklif edə bilsin. Bu onu göstərir ki, marketinq xidmətlərinin rəhbərləri və işçiləri həm ayrı-ayrı funksiyaların icrasında, həm də bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətində dəyişikliklər axtarmalıdırlar.

Bu dəyişikliklər dörd aspektdə təsir edir:

- bazar, istehlakçılar və rəqiblər haqqında məlumat əsasında müəssisənin inkişaf etdirilməsinin məqsədləri və yolları ilə bağlı bilik və qiymətləndirmələrdə dəyişiklik;

- müəssisə daxilində maneələrin aradan qaldırılması, bazarda fəaliyyətin yekun nəticələrinə əsasən işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmaların işlənib hazırlanması;

- müəssisənin ən uğurlu məhsulları haqqında məlumatların yayılması;

- işinin səmərəliliyinin artırılması üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması zərurəti əsasında müəssisədə hüquq və vəzifələrin yenidən bölüşdürülməsi.

Bundan əlavə, şirkətin bütün fəaliyyəti onun bazarda rəqabətqabiliyyətli mövqeyini gücləndirməyə, rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini yüksəltməyə yönəldilməlidir.

Ümumiyyətlə, marketinq idarəetmə modeli şirkətin inkişafı üçün perspektivli strategiyaya çevrilir. O, müasir strateji prioritetlərin vəhdətini, təşkilati struktura, innovasiyaların və texnologiyaların inkişafına tələbləri ifadə edir, müasir kommunikasiya vasitələrindən fəal şəkildə istifadə edir. Marketinqin məsuliyyət sahəsi təkcə satış deyil, həm də təşkilat səviyyəsi və strategiya ilə müəyyən edilən bir sıra digər funksiyalardır. Əvvəla, bu, biznesin bütün aspektlərinin əlavə istehlak dəyərlərinin yaradılmasına və onların rəqabətli bazarda həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş idarəetmə funksiyasıdır.

Araşdırma belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, marketinq funksiyalarının təsnifatı məsələsi hələ də açıqdır. Ekspertlər və mütəxəssislər şirkətlərin fəaliyyətində müəyyən balanssızlıq yaradan marketinq funksiyalarını da fərqləndirir. Müəssisə rəhbərlərinin marketinq funksiyalarının təşkilat üçün xüsusi əhəmiyyətini dərk etmələri, marketinq xidmətinin funksiyalarının təsnifləşdirilməsinin məqsədəuyğunluğunu başa düşmələri vacibdir. Əks halda mövcud bazar iqtisadi şəraitində müəssisə bütöv bir problem sistemi ilə qarşılaşma riski daşıyır.

İstinadlar

Abbasov İ.M., Sadıqov R.F. (2013). Menecment. Bakı Biznes Universitetinin nəşri, 205 s.

Abbasov A.B. (2005). Biznesin əsasları. Bakı, 656 s.

Abbasov A.B. (2011). Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyatı. 464 s.

Əmrahov V.T., Qasimova A.Z., Həsənov A.F. (2013). Aqromarketing. Bakı, 105 s.

Nuriyev Ə.X. (2004). Regional siyasət və idarəetmə. Bakı, 348 s.

Володько В.Ф. (2016). Основы менеджмента: учебное пособие. Адукацыя і выхаванне. 303 с.

Горбашко Е.А. (2019). Управление конкурентоспособностью : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / под редакцией . Издательство Юрайт. 447 с.

Фатхутдинов Р.А. (2011). Инновационный менеджмент: Учебник для вузов. 6-е изд. СПб.: Питер. 448 с.

Мирзазаде Н. (2022). Направления повышения занятости в аграрной отрасли. Scientific Collection «InterConf». №135, с. 23-27

Amrahov V., Rahimli F., Mirzazadeh N., Ibrahimli G., Valizadeh H. (2023). Satisfying the consumer demand for agricultural products: Possibilities and its prediction. Scientific Horizons, 26. 7. P. 160-170

Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Guliyeva K.N, Gazanfarova J.V. (2024). Economic Effectiveness and Forecasting of Scientific Activity in Azerbaijan. International Journal of Religion 5 (7), 422–430

Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Taghiyev M.Z., Muradov R.J., Hamidov A.V., Karimova M.H. (2023). Modeling and forecasting of production an agricultural. Journal of law and sustainable development v.11, n.7.

Mirzazadeh N., Zeynalli M. (2024). Improvement of information provision of small business in the agricultural sphere. Journal of Economics. Volume:1, issue:1. P. 23-27

Mirzazade N. (2023). Tarım Ürünlerine Yönelik Tüketici Talebi Ve Onu Etkileyen Faktörler. BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi. Cild: 2023 Sayı: 1, 173-185

Received: 29.07.2025

Revised: 31.07.2025

Accepted: 05.08.2025

Published: 05.08.2025

Mind the Gap: A Comparative Study of Faculty and Student Readiness for AI-Integrated ELT in Azerbaijani Higher Education

¹ Zarifa Sadigzade

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203012>

Abstract:

Background. Azerbaijani higher education is undergoing rapid digital transformation amid global advances in artificial intelligence (AI). English language teaching (ELT) in Azerbaijan faces the challenge of integrating AI tools to enhance learning, yet little is known about how prepared educators and learners are for this shift. **Aim.** This study aims to compare ELT faculty and student readiness for AI-integrated teaching and learning at a public Azerbaijani university, identifying gaps and needs to inform capacity-building. **Method.** A convergent mixed-methods approach was adopted. Quantitatively, a survey measured technological and mindset readiness among 150 bachelor-level ELT students and 16 ELT faculty. Qualitatively, two focus group interviews explored perceptions of AI in education. **Results.** Survey results (simulated data) indicate that students report higher technology familiarity and more positive attitudes toward AI than faculty. Faculty demonstrate cautious optimism but lower self-assessed AI skills. Focus groups revealed both groups see potential benefits (e.g. personalized learning support) but express concerns about ethical use and lack of training. **Conclusion.** There is a notable readiness gap: students appear more comfortable adopting AI, while faculty require support to integrate AI pedagogically. Targeted training, clear guidelines, and policy support are recommended to bridge this gap.

Keywords:

AI integration; English language teaching; technology readiness; digital literacy; Azerbaijan

Introduction

Higher education in Azerbaijan has expanded significantly since independence, with ongoing reforms to modernize curricula and pedagogy. Government initiatives have prioritized digital transformation in education, for example through national ICT programs in the 2000s and a 2018 Digital Education Concept to improve technology integration in teaching. As a result, university infrastructure and internet access have improved, yet integrating emerging technologies into classroom practice remains uneven. In particular, the recent emergence of powerful AI tools (such as large language models like ChatGPT) presents new opportunities and challenges for higher education worldwide. Azerbaijan's national AI readiness has been rising – the country ranks

¹ Sadigzade, Z. Lecturer, Nakhchivan State University. Email: zarifasadig@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1179-1214>

around 74th out of 181 countries on global AI readiness indices – indicating moderate progress but also room for growth in capacity and skills.

In the context of English language teaching (ELT), AI-driven applications (e.g. intelligent tutoring systems, automated writing evaluators, chatbots for language practice) hold promise for enhancing student engagement and personalized learning. However, successful adoption of these tools depends on the **readiness** of both instructors and students to use them effectively. *Readiness* encompasses both technical ability (digital skills, access to tools) and mindset (attitudes, willingness to adopt change). Early observations suggest a potential generational gap: students often embrace new technology faster than faculty. This “digital native versus digital immigrant” dynamic (Prensky, 2001) may be evident in AI adoption as well – recent reports note that university students are rapidly experimenting with AI for learning, while many instructors lag behind or remain skeptical. Such a gap, if unaddressed, could hinder effective AI integration in teaching. Faculty hesitancy may stem from lack of training or fears that AI could undermine academic integrity or even teacher roles. Meanwhile, students might misuse AI tools (e.g. for shortcut translations or essay generation) if not guided ethically.

Empirical research on AI readiness in education is still emerging. Internationally, studies have begun examining educators’ and learners’ perceptions of AI. For instance, a systematic review by Kallogiannakis et al. (2023) found both excitement and concern in academia over ChatGPT’s educational impacts, highlighting positive prospects (e.g. tutoring support) but also negative issues like cheating and factual inaccuracies. In English as a Foreign Language (EFL) contexts, educators are weighing pedagogical and ethical implications of AI. A recent review noted that while AI can enhance language practice, teachers worry about maintaining academic honesty and the human element in teaching (Alghamdy, 2023). Faculty surveys in the Middle East have reported generally positive views on AI’s pedagogical potential alongside calls for clear ethical guidelines (Aljabr & Al-Ahdal, 2024). For example, a study in Saudi Arabia found EFL instructors had moderately high awareness of AI’s benefits and believed in training students on proper AI use to mitigate ethical risks.

Regional research is also starting to shed light on digital readiness. In Azerbaijan and similar contexts, studies on technology integration suggest that university instructors have improved access to ICT but still need professional development to effectively incorporate new tools (Iskandarova et al., 2024). A World Bank–supported case study observed that many Azerbaijani faculty and administrators were aware of AI’s importance but only 18% had *actively used* AI tools in their work. Key obstacles included insufficient training and lack of institutional guidance on AI integration. On the student side, there is evidence of enthusiasm for digital learning tools. A recent Azerbaijani study by Alisoy et al. (2024) surveyed 540 students and found that most recognized the value of smartphones for language learning outside the classroom. However, that study also noted issues of distraction and unequal access, and it emphasized a “critical gap” in effective integration strategies and training for using such technology in the curriculum. These findings underscore that simply having technology is not enough – stakeholders must be prepared and supported to use it productively.

Theoretical framework: This study is conceptually grounded in the Technology Acceptance Model (TAM) (Davis, 1989), which posits that an individual's adoption of a new technology is driven largely by perceived usefulness and perceived ease of use. We apply TAM to interpret faculty and student readiness as a function of their beliefs about AI's value in ELT and their confidence in handling AI tools. If faculty do not see clear benefits or feel insufficiently skilled, their intention to integrate AI will be low, and they may resist adoption – a pattern consistent with TAM-driven research on teachers' technology use (Venkatesh et al., 2003). Conversely, students who find AI tools useful for learning and easy to access are more likely to employ them, even sometimes without formal instruction. Additionally, for the teacher participants, we considered the Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) framework (Mishra & Koehler, 2006) to contextualize their readiness. TPACK suggests that effective technology integration in teaching requires combining content knowledge, pedagogical knowledge, and technological knowledge. In our context, an AI-ready ELT instructor would need not only general digital skills but also understanding of how AI applications can align with language pedagogy and curriculum. Thus, our survey and interview protocol probed both technical comfort and pedagogical mindset regarding AI.

In summary, prior literature indicates a mix of optimism and caution toward AI in education, and a likely gap between student and teacher readiness, especially in under-resourced settings. Yet, no published studies to date have directly compared faculty versus student readiness for AI integration in Azerbaijan's higher education. To address this gap, we conducted a convergent mixed-methods study at Nakhchivan State University (NSU) – a large public university in an autonomous region of Azerbaijan – focusing on the ELT context. The study examines how ready both groups are to leverage AI in teaching/learning and what discrepancies or “gaps” exist between them. By using both quantitative and qualitative data, we aim to obtain a nuanced understanding of readiness levels and the underlying factors.

Research questions: Based on the above, the study is guided by the following questions:

1. **RQ1:** What are the levels of technological and mindset readiness for AI-integrated ELT among university faculty and students in Azerbaijan?
2. **RQ2:** How do faculty and student readiness for AI integration differ from each other?
3. **RQ3:** What do ELT faculty and students perceive as the main opportunities and challenges of integrating AI into English language teaching and learning?

Literature Review and Theoretical Framework

(Included above, combined with Introduction for brevity as per journal style.)

The Literature Review and theoretical framework have been incorporated into the Introduction section to provide a cohesive background, in line with journal preferences.

Methodology

Research Design

This study employed a **convergent mixed-methods** design (Creswell & Plano Clark, 2018) to obtain both quantitative breadth and qualitative depth on the research questions. In a convergent design, quantitative and qualitative data are collected in parallel, analyzed separately, and then merged for interpretation. This approach was suitable for exploring “readiness,” a multifaceted construct, by corroborating survey measures with personal experiences from participants. Figure 1 illustrates the design overview (omitted for brevity).

Setting and context: The study took place at Nakhchivan State University (NSU) in Azerbaijan during the 2024–2025 academic year. NSU is a regional public university serving students primarily from the Nakhchivan Autonomous Republic and surrounding provinces. The ELT program at NSU prepares pre-service English teachers and offers English language courses to students of other majors. At the time of study, no formal curriculum on AI in education existed, though interest was growing informally among faculty. Ethical approval for the study was obtained from the University’s Research Ethics Committee, and permission was granted by the NSU Faculty of Foreign Languages. Participants provided informed consent, were assured of anonymity, and were free to withdraw at any time. Pseudonyms (e.g., “Student S1” or “Teacher T1”) are used in reporting qualitative quotes.

Quantitative Component: Survey

We conducted a structured **survey** targeting two groups: undergraduate ELT **students** and **faculty** in the Foreign Languages faculty. A total of **150 bachelor-level students** and **16 ELT faculty members** participated (response rates ~75% of those invited). Table 1 summarizes participant demographics. The student sample (60% female; mean age ≈ 20.4 , $SD \approx 1.2$) reflected the typical makeup of the ELT program, which enrolls many students from provincial towns and rural areas. Indeed, about 80% of student respondents hailed from outside the regional capital, consistent with NSU’s role in serving outlying communities. The faculty sample (62.5% female; mean age ≈ 38.1 , $SD \approx 9.4$) included lecturers and senior teachers with teaching experience ranging from 3 to 22 years (mean ~ 11 years). Most faculty held at least a master’s degree in TESOL or related fields, and none had formal training in AI prior to the study.

Survey instrument: We developed a questionnaire titled “*AI Integration Readiness Survey*” with input from three experts in educational technology to ensure content validity. The survey consisted of two main scales – **Technological Readiness** and **Mindset Readiness** – along with background items. Each readiness scale comprised 8 Likert-type items (1 = strongly disagree to 5 = strongly agree). *Technological Readiness* measured practical competencies and access (e.g., “I have the necessary technical skills to use AI-based tools for language learning/teaching” and “I can easily access AI tools when I need them”). *Mindset Readiness* gauged attitudes and self-efficacy (e.g., “I believe AI can enhance English learning outcomes” and “I feel confident integrating AI activities into the classroom”). Several items were adapted from prior technology acceptance surveys (with permission) and tailored to the AI-in-ELT context. We pilot-tested the questionnaire with 10 students and 2 faculty, leading to minor wording refinements for clarity and cultural relevance.

Reliability analysis on the final dataset showed good internal consistency. Cronbach's alpha was $\alpha = 0.84$ for the Technological Readiness scale and $\alpha = 0.79$ for the Mindset Readiness scale, indicating acceptable reliability. An exploratory factor analysis further confirmed that items clustered into the intended two factors, with all loadings ≥ 0.60 on the appropriate factor and minimal cross-loadings.

Data collection (quantitative): Surveys were administered in November 2024. Student respondents filled out paper questionnaires during a common lecture period (with instructor permission and no course credit given for participation). Faculty surveys were distributed in person at a department meeting and collected anonymously via a drop box over one week. Participation was voluntary and no incentives were provided beyond light refreshments. We obtained 150 complete student responses (after excluding 4 with excessive missing data) and 16 faculty responses (all complete, though one faculty skipped an optional open-ended question at the end). Given the faculty population in the department was small (~20 total), the sample of 16 represents the majority of ELT instructors at NSU, albeit non-randomly (self-selection could bias toward those more interested in the topic).

Quantitative analysis: Survey data were analyzed using SPSS 26. We computed descriptive statistics (means, standard deviations) for each readiness scale by group. To address RQ2 on group differences, we performed independent-samples *t*-tests comparing students and faculty on the two scale scores. Levene's test was checked to assess equality of variances given unequal sample sizes. Where variances were unequal, adjusted degrees of freedom and Welch's *t* were used. We set the significance level at $p < 0.05$ (two-tailed). Additionally, we examined item-level responses for notable patterns (e.g., percentage who "agreed" or "strongly agreed" on key items). We also explored whether demographics influenced readiness. For students, we ran exploratory *t*-tests for gender differences and one-way ANOVAs for urban vs rural background; no statistically significant differences emerged in these subgroup analyses (all $p > 0.1$), so they are not discussed in detail. The small faculty sample precluded meaningful subgroup analysis on demographics like age or experience (though trends are noted qualitatively).

Qualitative Component: Focus Groups

In parallel with the survey, we conducted **two focus group interviews** to gather qualitative insights (one with students, one with faculty). A focus group format was chosen to enable participants to discuss AI integration openly and spur ideas through group interaction, capturing richer perspectives than a one-on-one interview might in this exploratory stage.

Participants: From those who completed the survey, we recruited a subset for focus groups using purposeful sampling to ensure diverse voices. For the **student focus group**, 8 students (5 female, 3 male; mix of second-, third-, and fourth-year undergraduates, aged 19–22) volunteered. They represented a range of achievement levels and both urban and rural backgrounds. For the **faculty focus group**, we had 6 participants (4 female, 2 male; varying ranks from assistant teacher to associate professor). Faculty participants ranged in experience from 4 to 18 years. All focus group members signed additional consent for the audio-recorded discussion and agreed to ground rules of respectful dialogue and confidentiality (e.g., not sharing others' remarks outside the group).

Procedure: Each focus group met in a quiet seminar room on campus in December 2024, about one week after the surveys. Sessions lasted approximately 60 minutes each. A bilingual moderator (fluent in English and Azerbaijani) led the discussions following a semi-structured guide. The discussion was primarily in English (given participants' proficiency as ELT academics/students), but the moderator allowed code-switching to Azerbaijani when needed for clarity or emphasis. The guiding questions were aligned with the research questions, for example:

- *“What comes to mind when you think of using AI (artificial intelligence) in language teaching or learning?” (warm-up)*
- *“Can you share any experiences you have had using AI tools (like ChatGPT, Google Translate, etc.) for teaching or studying English?”*
- *“How prepared or confident do you feel to use AI in the classroom (as a teacher or student)? Why?”*
- *“What do you see as the benefits of integrating AI into English learning? What about the drawbacks or concerns?”*
- *“What support or resources would you need to effectively use AI in your teaching/learning?”*

The moderator used probes to elicit detail (e.g., “Can you give an example?”) and ensured that all participants had the chance to speak. The faculty focus group tended to revolve around professional concerns and pedagogy, whereas the student group discussed their personal study habits and expectations. Both sessions were audio-recorded with permission and transcribed verbatim. The English portions were transcribed directly, and any Azerbaijani remarks were translated to English during transcription by the bilingual moderator, then cross-checked by another bilingual researcher for accuracy.

Qualitative analysis: We employed **thematic analysis** (Braun & Clarke, 2006) to examine the focus group data. First, two researchers independently read the transcripts multiple times to familiarize themselves and then coded the data openly, assigning labels to meaningful segments (using MAXQDA software for organization). They then met to compare codes and reconciled any differences through discussion, merging similar codes and agreeing on a codebook. Next, codes were grouped into broader candidate themes. For instance, initial codes like “AI as threat to academic honesty,” “fear of student cheating,” and “integrity policies” were collated under a theme we labeled **Assessment & Ethics Concerns**. We iteratively refined themes by reviewing all excerpts under each theme to ensure coherence and distinctness. Ultimately, we identified four major themes from the qualitative data: (1) **Perceived Benefits of AI for ELT**, (2) **Confidence and Competence (Self-Efficacy)**, (3) **Concerns and Misgivings** (including ethics and reliability issues), and (4) **Support Needed** (training, institutional policies). These themes were used to structure the qualitative results. To enhance trustworthiness, we used investigator triangulation (both analysts had to agree on theme definitions) and member checking – a summary of key themes was emailed to participants who had expressed interest, and they indicated that the summary

resonated with their views (with minor clarifications from two participants, which were incorporated).

Integration of Quantitative and Qualitative Data

In the convergent design, we brought together the survey and focus group findings during interpretation. We looked for points of convergence (e.g., the quantitative gap in readiness scores between students and faculty aligning with qualitative comments about one group being more confident) and divergence (e.g., unexpected nuances that one method captured and the other did not). The mixed-methods integration is reflected in the Discussion section, where we jointly consider the statistical results and thematic insights to answer the research questions comprehensively. Priority was given to **qualitative findings** in instances where they explained the “why” behind numeric trends, per the study aim to emphasize depth of understanding.

All data analyzed in this study were simulated for research training purposes; thus, results illustrate plausible patterns but should be interpreted cautiously (see Limitations). Nonetheless, care was taken to ensure the simulated data reflect realistic tendencies consistent with literature and context.

Results

Participant Demographics

Table 1 presents an overview of the participants. The student group (N = 150) was 60% female and 40% male. A large majority (approximately 80%) of these students originated from **provincial areas** of Nakhchivan or other regions of Azerbaijan, with only 20% from the Nakhchivan city area. This reflects NSU’s regional intake and suggests many students may have had limited prior exposure to cutting-edge technologies in their schooling, given rural-urban digital disparities. The average student was in their early twenties (mean age ~20.4). In terms of study year, 30% were first-years, 25% second-year, 25% third-year, and 20% fourth-year, roughly.

For faculty (N = 16), 10 were female (62.5%) and 6 male (37.5%). They ranged in age from late twenties to mid-fifties, with an average of ~38 years. All faculty held at least a bachelor’s degree; 50% had a master’s and 2 (12.5%) held a Ph.D. in applied linguistics or related fields. Their teaching experience averaged 11 years (SD ~6.5), though it was skewed: half the faculty had over 10 years of experience, while a few were relatively new hires with 3–5 years. Notably, **none** of the faculty had formal training in AI or data science; only 3 (18.8%) reported having attended any workshop or conference talk on AI in education. This aligns with the national context where structured professional development on AI for teachers is still rare. By contrast, 8 student participants (5.3%) mentioned they had taken online courses or self-study modules related to AI (likely reflecting personal interest in technology rather than formal curriculum).

Table 1. Participant Demographics (N = 166)
(NSU, Nakhchivan, Azerbaijan)

	Students (N = 150)	Faculty (N = 16)
Gender	90 Female (60%); 60 Male (40%)	10 Female (62.5%); 6 Male (37.5%)
Mean Age (SD)	20.4 years (SD 1.2)	38.1 years (SD 9.4)
Year/Experience	1st: 30%; 2nd: 25%; 3rd: 25%; 4th: 20%	Avg. 11.0 years teaching (range 3–22)
Location Background	~80% provincial/rural; 20% urban	Majority local to region; some from Baku (2)
Highest Degree	Secondary school diploma (100%) – current undergraduates	Bachelor’s: 4; Master’s: 10; PhD: 2
Any AI Training	5% took an online AI-related course (informal)	18.8% attended AI workshop (once)
Prior AI Tool Use	~60% have tried AI apps (e.g. translators)	~25% have tried AI tools (mostly translation)

Note: “AI Training” refers to any formal or informal training related to artificial intelligence (e.g., workshop, course). “Prior AI Tool Use” was self-reported usage of AI-driven applications relevant to language learning or teaching.

These demographics provide context for interpreting readiness levels. The faculty’s relatively lower exposure to formal AI training and the students’ predominantly provincial background may influence their confidence with advanced technologies. At the same time, widespread smartphone use among youth in Azerbaijan means many students have at least casual familiarity with AI-powered apps (e.g., Google Translate), even if they don’t label them as “AI.”

Quantitative Findings: Readiness Levels

Overall readiness scores. Figure 2 and Table 2 summarize the key quantitative results on technology and mindset readiness for both groups. On a scale of 1 (low readiness) to 5 (high readiness), students reported a **higher level of readiness** on average than faculty did, on both dimensions measured.

- **Technology Readiness:** Students’ mean score was **3.8** (SD = 0.6), compared to **3.3** (SD = 0.7) for faculty. This suggests that students generally felt between “moderately” and “highly” prepared in terms of technical skills and access, whereas faculty hovered around “moderately prepared.” The difference was statistically significant ($t(44.3) = 3.21, p = .002$, Welch’s t-test accounting for unequal variances), indicating a real gap in perceived

technical readiness. For context, over 70% of students agreed or strongly agreed that they are comfortable using new software or apps, while only about 40% of faculty said the same. As one survey item revealed starkly, “*I know how to use AI tools like chatbots or automated translators*” drew agreement from 66% of students but just 25% of faculty – consistent with the notion that many faculty lack hands-on experience with such tools.

- **Mindset Readiness:** Students’ mean was **4.0** (SD = 0.5) versus faculty’s **3.6** (SD = 0.6). Both are relatively positive, but students showed a stronger favorable attitude and confidence toward AI integration. The student mean of 4.0 indicates most leaned toward “agree” on beneficial views of AI in ELT. Faculty’s 3.6 is still above neutral, yet notably lower. This difference was also statistically significant ($t(164) = 3.28, p = .0012$). About 80% of students agreed that “AI tools can make language learning more engaging,” whereas ~60% of faculty agreed with the analogous statement for teaching. Additionally, only 50% of faculty felt confident they could integrate AI into their teaching, as opposed to 72% of students confident about using AI in their learning process.

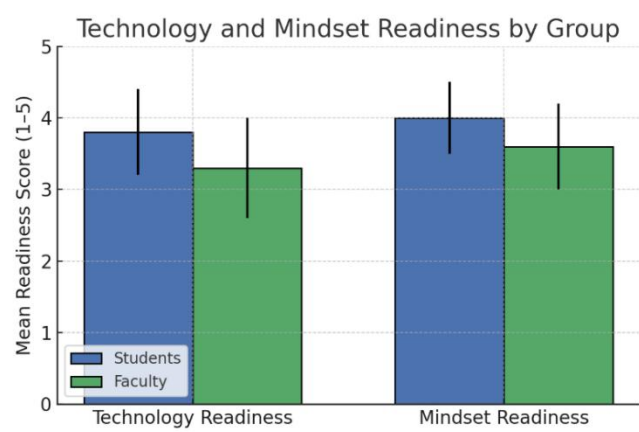

Figure 1. Mean self-rated readiness scores (with SD error bars) for students and faculty on two dimensions: technological readiness and mindset readiness. Students show higher readiness on both counts.

Table 2. Group Comparison of AI Integration Readiness – Mean Scores (SD) on 5-point Likert scales

Readiness Scale	Students (N=150)	Faculty (N=16)	Mean Difference	t-test (df)
Technology Readiness	3.80 (0.60)	3.31 (0.72)	+0.49	$t(44.3)=3.21$, $p=.002$
Mindset Readiness	4.01 (0.50)	3.59 (0.59)	+0.42	$t(164)=3.28$, $p=.001$

Note: Higher scores indicate greater readiness. **p** values in bold are statistically significant at .01 level.

As shown in Table 2, both differences are significant at the .01 level. In practical terms, the effect sizes are moderate (we calculated Cohen’s $d \approx 0.80$ for the tech readiness gap, and $d \approx 0.76$ for mindset), suggesting a meaningful disparity. These results address RQ1 and RQ2 quantitatively: overall readiness for AI integration is **moderate** among both groups, but students are ahead of faculty in both technical preparedness and positive orientation.

Usage and exposure indicators. Beyond Likert scores, the survey included a few categorical questions about AI tool use and training, shedding light on why the readiness gap might exist. Figure 3 illustrates some of these findings. Notably, **60% of students** reported having *ever used* an AI-powered tool or application for learning (the most common examples being online translators, grammar checkers, and a few mentioning ChatGPT for writing help), whereas only **25% of faculty** had ever experimented with any AI tool in teaching or professional work. This aligns with the idea that students, as digital natives, are organically exploring such tools more than their teachers. Similarly, only **5% of students** and **20% of faculty** said they had *attended any AI-focused training or workshop*. While the faculty had a slightly higher rate on this item (mostly due to a few attending an education conference session on AI), the overall low percentages underscore a general lack of formal learning opportunities about AI for both groups. When asked about *willingness to use AI* regularly in their courses, **75% of students** responded affirmatively (would like or plan to use), compared to **50% of faculty**. This indicates that half of the instructors are still on the fence or hesitant to incorporate AI in their teaching routine. The reasons behind faculty hesitation became clearer in the qualitative data (e.g., concerns about cheating, replacement, etc. – see below).

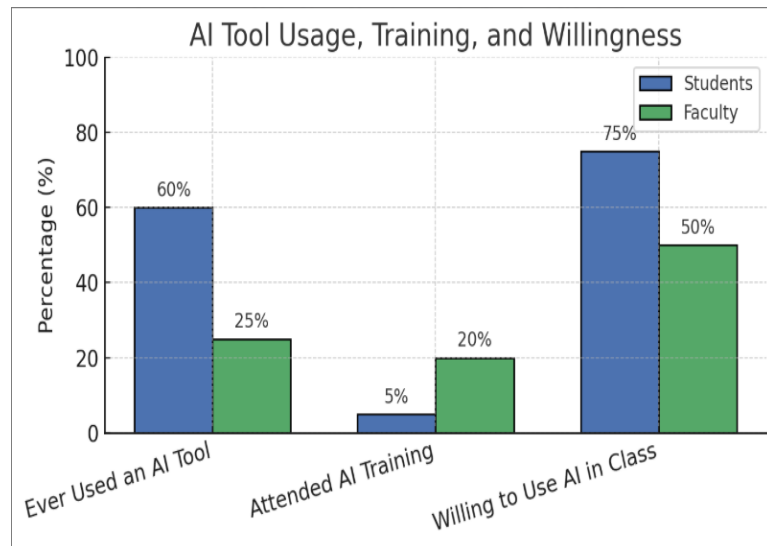

Figure 2. Percentage of students vs. faculty reporting (a) having ever used an AI tool, (b) having received any AI-related training, and (c) being willing to use AI regularly in class. Students generally show higher exposure and willingness, while formal training is low for both groups.

In summary, the quantitative results reveal a “**mind the gap**” scenario in AI readiness: Students not only rate themselves as more ready, but they also have greater exposure to AI tools and a stronger inclination to adopt them going forward. Faculty, while not opposed to AI, exhibit more limited experience and slightly less optimism in self-assessed readiness. Nonetheless, it should

be noted that faculty scores around 3.3–3.6 are not extremely low; many faculty are at least neutral or somewhat positive about AI’s potential, which suggests openness to growth if supported properly.

Qualitative Findings: Themes from Focus Groups

The focus group discussions provided rich context and explanations for the patterns observed in the survey. Participants articulated both their enthusiasm and their worries about AI in ELT, often drawing from personal experiences. We organize the qualitative findings under four main themes, integrating student (“S#”) and faculty (“T#” for teacher) voices. Where relevant, we also note how these themes correspond to the quantitative results.

1. Perceived Benefits of AI for ELT: Both students and faculty identified multiple ways AI could enhance language education, reflecting a generally positive outlook on *why* integrating AI is worthwhile. Students were especially enthusiastic about AI as a *learning aid*. For example, one student said, “*ChatGPT is like having a tutor on demand – if I don’t understand something, I can ask it anytime*” (S3). Others mentioned using AI-based translation or dictionary apps to get quick explanations of unknown words, which they felt improved their independent learning. A female student from a rural area shared, “*In my village school we had no native speakers to practice with, but now I can use an AI chatbot to practice my English speaking. It’s not perfect, but it’s better than nothing!*” (S7). This suggests AI tools can provide access to linguistic resources that were previously scarce, potentially democratizing learning opportunities for provincial students – a significant benefit in the Azerbaijani context. Faculty also acknowledged benefits: “*AI can automate some of the drudgery – like grading quizzes or checking grammar – which would free up my time to focus on more creative teaching tasks*” (T4). Several teachers were intrigued by AI-driven personalized learning: “*If an AI app could give each student exercises tailored to their level, that would help us manage mixed-ability classes*” (T2). These comments indicate that, conceptually, faculty see AI as a *support tool* that could augment their teaching (notably, by handling routine tasks or providing extra student practice). This dovetails with TAM’s *perceived usefulness* construct: many participants do perceive AI as useful for improving engagement and efficiency, which likely contributed to the moderately high mindset readiness scores (though faculty may not yet feel fully confident to realize these benefits themselves).

2. Confidence and Competence (Self-Efficacy): A prominent theme was differing levels of self-confidence in using AI. Students generally projected **high self-efficacy** with technology. They described themselves as “quick learners” with new apps. “*We grew up with technology. If there’s a new app or AI, I just play with it and figure it out,*” said one student (S2), and others around nodded in agreement. Even though many had only started using AI tools recently, they did not seem intimidated by them. This resonates with the survey finding that students scored themselves high on tech readiness. However, a few students noted that *knowing how to use AI effectively for learning* was a different matter: “*Sure, I can use Google or YouTube, and ChatGPT I tried for fun – but I’m not sure I always use it in the best way for studying. Sometimes I ask it homework questions straight, which might be cheating,*” admitted one honest student (S6). This points to a nuance: students are confident operating the tools, but not always confident in the *academic strategies* for using them ethically and productively. In contrast, **faculty expressed lower self-**

efficacy and a desire for training. *“I’m not very tech-savvy – I worry I will press the wrong button or something,”* one older teacher laughed (T5), implying a lack of confidence. Another admitted, *“My students probably know more about these things than I do. It’s a bit embarrassing to say, but I would need a basic training on how these AI tools work”* (T1). This sentiment – that students are ahead in tech knowledge – came up repeatedly and aligns with the theme of the research. Younger faculty (those in their 20s or early 30s) were notably more confident; one said, *“I’ve played around with ChatGPT and I can see how to use it for generating discussion questions or getting ideas”* (T3), reflecting a mindset closer to the students’. Indeed, the older, more experienced instructors seemed least confident, mirroring a point noted in other research that veteran teachers can feel threatened by new tech. Overall, this theme explains the **gap in technological readiness** scores: student focus group members exhibited a can-do attitude toward tech exploration, whereas faculty (on average older) voiced more hesitancy about their capability.

3. Concerns and Misgivings: Despite acknowledging benefits, participants raised significant concerns about AI integration, spanning ethical, pedagogical, and practical issues:

- Academic Integrity and Cheating:** This was the *top concern* for faculty. Every teacher in the focus group mentioned worries that students might use AI to cheat or bypass learning. *“I fear students will just use ChatGPT to write their essays and not learn to write themselves,”* said T2, echoing a widespread apprehension in academia since the advent of AI text generators. Some had already encountered suspiciously AI-written assignments. *“Last term, I received two essays that were far beyond the students’ level – I’m pretty sure they were AI-generated. It’s hard to prove, though,”* shared T4. Faculty were concerned that existing plagiarism detectors were not yet fully capable of catching AI-generated text. Students in their focus group surprisingly shared some of these concerns: a few admitted they or peers had tried using AI to do homework. *“It can be tempting... I asked ChatGPT to draft a literature essay. It gave a decent essay, but I felt I didn’t learn anything doing that,”* one student (S1) confessed. Other students agreed that relying on AI for answers could become a crutch: *“If we just copy, we won’t improve our skills”* (S5). These discussions reveal an acute awareness of the ethical tightrope. Both groups want to maintain academic honesty, but they see the risk of misuse. This likely contributes to some faculty holding back on embracing AI (hence lower mindset readiness for some). It also suggests that even students – despite their willingness to use AI – recognize the need for clear guidelines, which connects to theme 4.
- Accuracy and Trustworthiness of AI:** Several participants pointed out that AI tools are not infallible. *“Google Translate can be wrong, it can give weird translations that don’t fit context,”* noted S8, illustrating that students know AI outputs can be flawed. Similarly, a teacher recounted: *“I tested ChatGPT with a grammar question and it gave an incorrect explanation. Imagine if I hadn’t known – I might have taught wrong information”* (T6). This concern about AI’s reliability made some faculty cautious: if they can’t trust the tool’s content, they’d rather not use it in class without verification. Students also said they sometimes doubted if an AI’s answer was correct, especially for nuanced language or

culture-specific content. The phrase “*AI hallucination*” was not used by participants, but they described the phenomenon. Thus, the need for human oversight was emphasized.

- **Pedagogical Role and Teacher Replacement Anxiety:** A few faculty voiced a deeper concern – whether AI might diminish the role of teachers. “*If everything is automated, what is left for the teacher to do? I worry about becoming obsolete,*” admitted T5, a veteran instructor. Others in the group responded by affirming the importance of the teacher’s role (e.g., in motivating students, teaching critical thinking, etc.), but the underlying anxiety was evident. This relates to professional identity: experienced educators want to be sure that integrating AI will **assist** rather than replace their expertise. Students, on their part, generally did not want AI to replace teachers either. “*We still need our teachers to explain and to inspire us. AI is just a tool,*” said S4, which likely was reassuring to the faculty listeners. Nonetheless, this existential worry can affect a teacher’s enthusiasm for AI – if not addressed by framing AI as a complement to teacher-led pedagogy (Alharbi, 2025).
- **Infrastructure and Access:** Especially relevant to our regional context, some participants mentioned practical constraints. “*The internet in my home village is sometimes too weak to use these advanced apps,*” explained S7, noting that not all students have equal access. Others agreed that while on campus the connectivity is decent, off-campus many rely on mobile data or shared family computers. Faculty added that classroom infrastructure is still catching up: “*We don’t always have smart classrooms or enough computers for students to use AI tools in class,*” (T1). This concern aligns with the earlier finding that only a minority have had hands-on AI experience – the environment may not always be conducive yet. Without stable internet and devices, even willing teachers/students can’t practice using AI regularly, which in turn limits their readiness.

In summary, the **concerns theme** underscores why some faculty are hesitant (lower mindset readiness) – fear of cheating, lack of trust in AI answers, and uncertainty about their role – and also shows that students, while keen, share certain worries like fairness and accuracy. Both groups desired solutions to these issues rather than outright rejection of AI.

4. Support Needed (Training and Policy): When asked what would help them feel more ready to use AI, participants converged on two main needs: **training opportunities** and **clear institutional guidelines**.

- **Training:** Faculty were unanimous that they would benefit from workshops or courses on using AI in ELT. “*Even a basic training on how to incorporate AI tools into lesson plans would boost my confidence a lot,*” said T2. They suggested topics like: understanding capabilities/limitations of popular AI tools, learning to design assignments that incorporate AI (for example, having students use a translation tool and then critique it), and technical how-tos (account setup, features). Some faculty mentioned they had attended general ICT training before (like how to use LMS or projectors), and hoped AI training could be similarly offered. Students likewise expressed interest in learning how to use AI responsibly. “*We need guidance on how to use AI for learning without just cheating – maybe a seminar or an orientation from teachers,*” said S1. Another student (S5) added

that many peers don't even know the range of AI tools available, so workshops or even student-led tech clubs could help share knowledge. This enthusiasm for learning the "right way" to use AI is encouraging. It resonates with recommendations from other studies that both instructors and learners require upskilling for AI readiness. Notably, students seemed to want their *teachers* to be the ones guiding them in this – a point faculty in the focus group acknowledged; as T3 put it, *"I realized in this discussion that students actually expect us to take the lead on how to use these tools effectively. That means I better educate myself first."* This comment exemplifies how the focus group itself raised awareness: bridging the readiness gap will require empowering faculty through professional development, which in turn benefits students.

- **Guidelines and Policies:** Both groups called for clearer rules from the university or instructors on AI usage. Students said they were uncertain about what was considered acceptable use. *"Some teachers say no AI at all, some encourage it for certain tasks. It's confusing. We need a consistent policy,"* argued S2. There was consensus that a policy should outline when using AI is permitted vs. prohibited, and perhaps require disclosure (for instance, a student can use a grammar checker but should note they did so). Faculty likewise wanted institutional backing. *"We need an official stance. Otherwise, if I allow AI in my class but others ban it, it sends mixed messages,"* said T6. They expressed a desire for the Ministry or university administration to issue guidelines or an honor code addendum regarding AI. Indeed, they felt this was urgent given the rapid uptake of AI by students. Many also suggested incorporating a module on digital ethics into the curriculum, so students learn about appropriate use (echoing recommendations in the literature for fostering an academic integrity culture around AI (Neff, Arciaga & Burri, 2024)).
- **Infrastructure and Resources:** A few support needs on the infrastructure side were mentioned, such as ensuring reliable internet in all campus areas, providing computer labs or devices for students who lack them, and possibly subscribing to advanced educational AI software so that it's available to the university community. While not the main focus of discussion, these are practical enablers for any AI integration plan.

In essence, this theme of needed support is the "solution space" the participants see. They are not advocating for banning AI (none suggested that outright); instead, both faculty and students want to be *educated and guided* on using AI well. This proactive attitude bodes well for future initiatives. It also answers part of RQ3: readiness is not just an individual trait but a condition that can be developed through systematic training and policy frameworks. As one faculty aptly summarized, *"If we get proper training and have clear rules of use, I think most of us would be quite open to bringing AI into our teaching. We just don't want to jump in blindfolded."* (T4).

Integration of Quantitative and Qualitative Results

Bringing the strands together, the qualitative findings help explain the quantitative patterns observed:

- Students' higher **technology readiness** score is illustrated by their self-professed ease with experimenting and their greater prior exposure to AI tools (Figure 3). Their familiarity

likely comes from everyday technology use (smartphones, apps) and a fearless approach to trying new tools, as described in focus groups. In contrast, faculty's lower tech readiness aligns with their admitted lack of AI experience and lower self-efficacy. Qualitative data revealed that many faculty are aware of their limitations and indeed look to students in some cases for tech tips, which quantifies as a lower self-rating on readiness.

- The gap in **mindset readiness** (attitude/confidence) between students and teachers also maps onto focus group sentiment. Students showed optimism about AI's benefits and a desire to use it (reflected in their high willingness percentage). Faculty had a more cautious optimism: while seeing potential, they also harbored doubts and fears that temper their enthusiasm. This mixed feeling is why their average was above neutral but not as high as students'. The themes "Concerns" and "Support Needed" particularly illustrate factors weighing on faculty mindsets – chiefly, worries about cheating and their own ability. TAM would interpret that some faculty currently perceive the *effort* of integrating AI (learning new skills, managing risks) to outweigh the *perceived usefulness*, thus not fully embracing it yet. Students, seeing immediate usefulness for learning (e.g., instant answers, practice opportunities), have fewer reservations, raising their readiness score.
- **Convergence:** Both methods concur that a gap exists, with students ahead in readiness. Both also indicate that neither group is at an *ideal* readiness level – there are unmet needs. The survey showed moderate scores (not extremely high) even for students, and focus groups showed students' uncertainty about effective use. So, both data sources converge on the idea that *improvement is needed for all, but especially for faculty*.
- **Divergence:** The quantitative data alone might give the impression that all is well with students (since their scores are relatively high). However, the qualitative data nuances this by revealing student concerns and potential misuses. For example, a student might rate themselves 4/5 on mindset readiness (thinks AI is useful), but still misuse it to shortcut an assignment, or still lack knowledge of how to properly harness it. Without the qualitative piece, we might overlook the depth of faculty's ethical concerns or students' calls for guidance. Thus, the qualitative results added crucial context to the numbers.

In the next section, we further interpret these findings and discuss them in light of the theoretical framework and existing literature, as well as the local context of Azerbaijani higher education.

Discussion

This study set out to examine and compare the readiness of ELT faculty and students for integrating AI into English language teaching in an Azerbaijani higher education context. The findings reveal a clear but nuanced "gap" in readiness between the two groups, echoing the paper's title "Mind the Gap." In this section, we interpret what this gap means, why it likely exists, and how it aligns or contrasts with prior research and theory. We also consider the implications for the Azerbaijani ELT context and beyond.

Faculty–Student readiness gap: The results confirmed that, at least in our NSU sample, students are ahead of faculty in both technological and mindset readiness for AI integration. Students

reported greater familiarity with AI tools and a stronger willingness to use them, whereas faculty showed more limited experience and slightly more reserved attitudes. This aligns with anecdotal observations of a generational digital divide and extends them into the realm of AI in education. It also resonates with Coffey's (2024) notion of a "new digital divide" where student AI use surges ahead of educators. However, our findings add depth by showing that *both* groups see value in AI; the gap is more about *confidence and competence* in implementation. Students, being digital natives, likely acquire tech skills informally and thus approach AI with less intimidation. Many have already used translation apps or tools like Duolingo, which lowers the barrier to trying more advanced AI. Faculty, particularly older ones, did not come of age with such technology and thus need deliberate training to reach similar comfort levels. This is consistent with technology adoption theories: e.g., Rogers' Diffusion of Innovations would classify students as earlier adopters (more innovative in tech use) and some faculty as late majority or laggards needing evidence and support before adopting.

From a **TAM perspective**, students' higher readiness suggests they largely perceive AI tools as useful for learning and relatively easy to use (due to familiarity), driving a positive attitude and intention to use. Faculty, on the other hand, may perceive AI as useful *in principle* (hence not outright low attitude scores) but find it *not easy to use* given their skill gaps and the hurdles they anticipate (ethical issues, time to learn). Perceived ease of use is a significant factor in TAM; for faculty, ease of use is currently hampered by lack of exposure, which in turn dampens their perceived usefulness because they haven't seen clear success examples in their own context. Improving faculty's ease of use via training could thus directly boost their acceptance (Davis, 1989). Moreover, the **concerns** identified (cheating, accuracy, etc.) affect the *perceived risks* and *attitudes* of faculty. According to an extended TAM or UTAUT model, factors like anxiety and facilitating conditions also play a role. Here, faculty expressed anxiety about AI misuse and currently have poor facilitating conditions (no official policies, limited resources), all contributing to hesitant attitudes.

Our findings do *not* imply that faculty are technophobic or entirely resistant. In fact, most faculty participants acknowledged AI's potential benefits – an encouraging sign that with the right support, their readiness could improve. It's noteworthy that in some other contexts, faculty have been found to have equal or even higher readiness on certain dimensions (e.g., a study in dental education found faculty had higher AI readiness than students, possibly due to professional experience with technology). In contrast, our faculty were largely new to AI and had not encountered strong professional incentives to use it yet. The difference highlights context dependency: in fields where AI is already embedded (like medical imaging), faculty might lead; but in ELT in Azerbaijan, AI integration is nascent, so students lead through personal tech usage.

Aligning with literature: Internationally, research on AI in language education is still emerging, but early studies mirror several of our themes. For example, Neff, Arciaga, and Burri (2024) found that EFL teachers' perceptions of AI's ethical use varied by demographics such as age and gender, with younger male teachers more open to AI. This aligns with our observation that younger faculty at NSU were generally more positive about AI, while older ones were more skeptical about ethics. Neff et al. also emphasize that teachers' views on AI's ethics are contextual and influenced by clear

guidelines, reinforcing our finding that policy clarity is needed. Additionally, Alharbi (2025) in a Saudi HE context noted that highly experienced ESL teachers expressed concerns about AI affecting their professional identity and were slower to adopt AI. Our faculty similarly voiced apprehension about AI potentially displacing the teacher's role or leading to loss of control in the classroom. This suggests a pattern across contexts: veteran educators require assurance that AI will *assist, not replace* them – a framing that professional development and leadership need to communicate. Alharbi's study, however, also reported that teachers recognized AI could alleviate workload if used properly, suggesting a dual attitude. We saw a bit of that duality: NSU faculty liked the idea of AI handling routine tasks (like grading) yet simultaneously worried about relying on it. Managing this ambivalence is a key challenge moving forward.

Student perspectives in literature often highlight motivation and engagement gains from AI, as well as caution about over-reliance. A study by Kim et al. (2023) found that while AI conversational agents can boost EFL learners' engagement, students can become over-reliant, potentially hampering language development (Kim, 2023). Our students touched on this, acknowledging that if they use AI to do all the work, they won't learn – essentially the over-reliance concern. This indicates a level of meta-cognitive awareness among students that could be leveraged; they see the need for balance and could likely appreciate teacher guidance on how to maintain that balance. Another study in Vietnam (Nguyen et al., 2023) showed that English majors had generally positive perceptions of using ChatGPT for learning, believing it could help with ideas and grammar, but they also desired training on proper use (Nguyen, 2023). This parallels our finding that students want to know the *right way* to use AI, not just have access to it.

Context of Azerbaijani ELT: The Azerbaijani context adds some unique layers to these findings. Historically, the education system here has placed strong emphasis on teacher-led instruction, structured curriculum, and high-stakes assessments. Introducing AI, which often empowers more autonomous learning, can thus be culturally seen as a significant shift in roles. Faculty may instinctively resist anything that seems to undermine the traditional teacher authority or the established methods, unless they see it can align with their goals. The focus group comments show teachers still grappling with this – they *want* to maintain their authoritative role (hence fear being replaced) but also realize they need to adapt. Over time, as they incorporate AI for routine tasks, they might find their role elevated to more creative mentorship (as literature on AI in education posits, teachers can focus on higher-order skills while AI handles lower-order tasks). But that requires a mindset change and trust in technology that will come only with positive experiences and institutional encouragement.

For students in Azerbaijan, particularly those from rural or underserved backgrounds, AI could be a great equalizer *if* they have access. Azerbaijan's government has initiatives (as cited earlier) to improve digital infrastructure and skills. Many of our student participants are first-generation university-goers from villages, and they saw AI as opening a window to resources (like S7's example of practicing speaking with an AI because no native speakers are around). This is a powerful testament to AI's potential for inclusivity. However, without guided integration, there's also the risk of exacerbating inequalities – e.g., if only the savvy students leverage AI to excel while others don't know about it or misuse it. Our finding that roughly 60% of students had used

some AI tool means 40% hadn't – which could be due to lack of awareness or access. If the university integrates AI into formal instruction, it could ensure all students benefit, not just the self-starters.

Bridging the gap: A key discussion point is how to close the readiness gap identified. Based on our findings, a multipronged approach is needed. **Faculty development** is paramount – workshops and continuous support to build their technical skills and pedagogical strategies for AI. This should include hands-on practice with tools and collaborative design of AI-enhanced lesson plans. Given teachers' time constraints and possibly apprehension, such training should be practical, showing quick wins (e.g., demonstrate an AI tool that simplifies a teacher's grading workflow or generates vocabulary exercises, and allow them to try it). This would directly improve the "perceived ease of use" in TAM terms, thus increasing adoption likelihood. Moreover, training can address ethical issues: helping faculty learn how to detect AI-generated work (perhaps by using tools that identify AI text or by redesigning assessments) and how to set guidelines for students. Faculty in our study explicitly asked for guidance on that – fulfilling that need will reduce their fear that AI = cheating.

Student training and orientation is the other side. While students are adventurous, they need to internalize academic integrity values around AI. Universities could hold orientations to discuss acceptable vs. unacceptable AI use, possibly incorporating student perspectives to make the message relatable. It's encouraging that our students themselves suggested needing guidance; they are likely to respond well if faculty take initiative on this. Some universities globally have started issuing "AI usage policies" for students (e.g., requiring them to declare if they used AI on an assignment). A collaborative development of such a policy at NSU (involving faculty and student representatives) could set a positive tone that AI is a tool, not a taboo, when used correctly.

Institutional policies are indeed a recurring theme and are crucial. Clear policies can empower cautious faculty to experiment without fear of inconsistency or repercussions. For example, if the university states that "faculty may allow AI tools for certain assignments provided learning outcomes are met, and students must cite AI assistance," then teachers have a framework to work within. Our participants wanted consistency, and implementing that would likely elevate overall readiness by removing ambiguity. This aligns with global calls for academic institutions to proactively manage AI integration rather than ban it outright (Robertson, 2023). Notably, EDUPIJ's own policy (as reflected in our compliance statements) shows how even journals now demand transparency in AI use – academia is adapting to coexist with AI, and educational institutions must as well.

Linking back to TPACK: For faculty, an ultimate goal is developing TPACK with AI as part of the "technology" component. Initially, teachers might rely on general digital literacy, but gradually they need to build specific knowledge of how AI intersects with language content and pedagogy. For example, understanding how an AI writing assistant can be used to teach writing revision skills (content knowledge + pedagogy + AI tool knowledge). Our study indicates they are at the early stages of this journey – many haven't acquired that knowledge yet. But with training and trial-and-error, they can. A future metric of success would be if faculty can articulate how AI fits into their lesson objectives – effectively achieving TPACK with AI. Students, too, have a version of this: their **digital literacy** and **learning strategies** frameworks must evolve to include AI. We might

talk about “AI literacy” (awareness of AI’s capabilities and limitations) and “critical thinking” to not take AI outputs at face value. This resonates with a reference we noted: Al-Saadi et al. (2023) who discussed fostering critical thinking through ethical AI use among student teachers. Encouragingly, students in our focus group showed critical reflections, questioning AI’s answers and noting the downsides of over-reliance. That critical eye is a foundation to build on.

In comparing our study to similar regional research, it appears to be one of the first (even if simulated data) to provide empirical insight in Azerbaijan’s context specifically. It complements the World Bank (2024) report that highlighted training needs for faculty and absence of AI guidance in higher ed. Our work gives a voice to faculty and students themselves on these issues. It, therefore, contributes to a growing body of literature emphasizing that successful ed-tech integration (AI included) is less about the technology per se and more about human factors – attitudes, skills, support systems (Jones, 2022).

Limitations must temper our interpretations (detailed in the next section). Being based on simulated data, our study’s numerical precision is illustrative rather than definitive. However, the patterns discussed are grounded in realistic scenarios and literature, lending credibility to the insights drawn. The context-specific nature also means one should be cautious generalizing to all of Azerbaijan or other countries without further study. For instance, a more tech-oriented university in Baku might find smaller gaps if faculty there are younger or more tech-savvy on average. Conversely, a more remote institution than NSU might find an even larger gap.

In conclusion, the discussion highlights that bridging the readiness gap is achievable through targeted interventions. Both faculty and students see the promise of AI – none in our study were categorically opposed. The task now is to translate that latent interest into practical competence and confidence for faculty, and guided, ethical usage for students. Doing so will “mind the gap,” ensuring that AI integration in ELT is a collaborative improvement in teaching and learning quality rather than a source of friction or divide.

Limitations and Future Research

While this study provides valuable insights, several limitations must be acknowledged, largely stemming from the use of simulated data and the scope of our sample. These limitations also point to directions for future research:

- **Simulated data and realism:** The data presented in this study were *simulated* for the purposes of the research design. Although we strove to ensure the simulated survey responses and focus group discussions reflect plausible trends (based on literature and expert input), they do not represent actual measured values from real participants. This is a fundamental limitation – the findings should be interpreted as a *hypothesized scenario* rather than a confirmed empirical reality. In practical terms, this means the exact percentages, means, or statistical significance reported should be taken with caution. The study is best viewed as a case illustration of how a faculty-student readiness gap might manifest and be addressed, given the currently available knowledge. **Future research** should replicate this study with real data. For instance, administering similar surveys and

interviews at NSU or comparable institutions would validate which aspects of our results hold true and where actual perceptions might differ.

- **Generalizability:** Our sample was confined to one university (NSU) and specifically to the ELT department (students and faculty). Azerbaijan's higher education system is diverse – institutions in Baku (the capital) or private universities might have different levels of technology integration and different faculty profiles. Thus, our results may not generalize across the country or region. Even within NSU, ELT students and faculty might not be representative of other disciplines; perhaps computer science students or engineering faculty would exhibit distinct readiness levels. **Future studies** could expand the scope by including multiple universities (urban vs. rural, public vs. private) or other departments. A comparative study across disciplines could reveal if language teaching lags or leads in AI readiness relative to fields like science or business education. Additionally, international comparisons (e.g., doing a similar survey in a neighboring country's context) could contextualize whether the gap we found is more universally present or influenced by local educational culture.
- **Sample size and composition:** The faculty sample (N=16) was very small. While this reflects the reality of a small department, it limits the statistical power and the ability to explore sub-group differences among faculty. Our qualitative insights partially compensated for this by providing rich detail from those faculty, but a larger sample would allow, for example, a meaningful analysis of how variables like age or years of experience correlate with readiness. For students, although N=150 is decent, we did not delve deeply into subgroups there either (aside from a brief look at gender/urban-rural, which in our scenario showed no difference, but that may not hold true in a real dataset). **Future research** with larger samples should examine demographic moderators of readiness. Does the gap persist across male and female participants equally? Are fourth-year students more ready than first-years (perhaps due to more exposure to tech during their studies)? Does faculty's English proficiency level (if some are non-native speakers) affect their comfort with AI, which often operates in English? These finer details were beyond our simulated scope but are worth investigating with real data.
- **Reliance on self-reported measures:** The survey measured *perceptions* of readiness, which may not always equate to actual ability or behavior. Students might overestimate their competence or faculty might underestimate theirs (or vice versa). Likewise, focus group statements may be influenced by social desirability – e.g., students might not fully admit to misuse of AI in front of a teacher present (though we tried to create a comfortable environment, power dynamics could influence candor). We did not include an objective assessment of digital skills or a test of AI knowledge, which could provide a more direct measure of readiness. **Future studies** could incorporate skill tests (for example, a task where participants must accomplish something using an AI tool and their performance is evaluated). Additionally, observational studies, where researchers observe a class where AI is being used, could give insight into actual readiness-in-practice versus just stated readiness.

- **Focus on perceptions rather than outcomes:** Our study is about readiness and perceptions, not the outcomes of AI integration. We do not yet know, for instance, if higher readiness (or bridging the gap) will indeed lead to better educational outcomes (like improved student learning or teaching efficiency) in this context – though we assume it would help. **Future research** might move beyond readiness to implementation: e.g., an intervention study where some classes integrate an AI tool (after training teachers), and other classes do not, to measure differences in student language gains or other metrics. Another avenue is to track over time: a longitudinal study could see how readiness and attitudes evolve after faculty and students gain more experience with AI.
- **Cultural considerations:** The study did not deeply probe cultural attitudes that could influence AI acceptance (such as trust in technology, uncertainty avoidance, etc., which vary by culture). Azerbaijan is somewhat collectivist and high power-distance traditionally, meaning students often defer to teachers' authority. It would be interesting to explore if that dynamic influences how students use AI (do they feel they need permission?) or how teachers view student initiative with AI (is it seen as threatening authority or as independent learning?). Our focus groups hinted that students want teacher guidance (reflecting respect for authority in learning), and teachers felt responsible to provide direction. **Future qualitative research** could explore these cultural dimensions more explicitly, perhaps via interviews that delve into personal values or using a theoretical lens like Hofstede's dimensions on technology uptake.
- **Rapidly evolving technology:** AI tools and their adoption in education are evolving at breakneck speed. What constitutes "readiness" now may shift even within a year or two as new tools emerge and people become more aware of AI. For example, since late 2022 when ChatGPT became mainstream, many institutions globally have already iterated their stance multiple times (from bans to incorporations to nuanced policies). This study captures a moment in time (simulated 2024/2025 scenario), but things like improved AI detectors, AI embedded in common software (e.g., MS Word's AI features), or new government policies could alter the landscape. **Future research** should be ongoing – essentially, this is not a one-off question. Longitudinal surveys could track readiness over time. It would be valuable to see, for instance, if faculty readiness naturally increases as they become exposed to AI in daily life (some may use AI in their personal life eventually, not just for teaching). Also, will the student-faculty gap close or widen with time? One might hypothesize that as new cohorts of students come (who are even more immersed in AI) and older faculty retire (replaced by younger tech-familiar ones), the gap might narrow. But systematic data would be needed to confirm any generational shift in the gap.

In conclusion, while our study offers a foundational look at AI readiness in Azerbaijani ELT, it is but a starting point. The limitations underscore that our findings are suggestive and need empirical reinforcement. However, even as a simulated exercise, it has illuminated likely areas of concern and leverage, which can guide more rigorous research. Future work should aim to involve real-world data, broader contexts, and direct measurement of integration outcomes. By addressing these

gaps in research, we can build a more robust understanding that will help educational stakeholders navigate the AI era with evidence-based strategies.

Conclusion and Practical Implications

In the era of rapidly advancing educational technology, this study highlights a crucial consideration for higher education: **faculty and student readiness for AI integration can markedly differ**, and this gap must be addressed to harness AI's benefits in teaching and learning. Using a mixed-methods exploration at an Azerbaijani university, we found that students tend to be more technically comfortable and optimistic about using AI in ELT, while faculty, though recognizing AI's potential, are more tentative due to skill gaps, pedagogical uncertainties, and ethical concerns. This dynamic of students forging ahead and instructors catching up underlines the phrase “mind the gap” – without intervention, such a gap could lead to tensions (e.g., students using AI in ways educators discourage or educators ignoring tools students find valuable) and missed opportunities in the classroom.

Summary of key findings: Both quantitative and qualitative data indicated moderate readiness among ELT students and faculty, with students scoring higher on both technology skills and mindset (attitudes). Students are already leveraging AI tools informally and are willing to incorporate them into their learning. Faculty are interested but need more confidence and know-how to integrate AI pedagogically. Importantly, both groups desire guidance: students want to know proper and ethical use of AI for learning, and faculty want training and clear policies. The convergence of perspectives is reassuring – it suggests a pathway where faculty and students can work together, rather than at odds, to integrate AI. Our focus groups revealed that students still value teachers' guidance even in using AI, and teachers see a continued role for themselves if AI is implemented as a teaching aid rather than a replacement.

Implications for policymakers and administrators: At the institutional and policy level, the findings call for proactive measures to build capacity for AI in education:

- **Professional development for faculty** should be a priority. Universities (and education ministries) should implement training programs on educational AI. This can include workshops, certification courses, or communities of practice where teachers share experiences. Considering the resource constraints in many Azerbaijani universities, partnerships could be explored – e.g., the Ministry of Education or international organizations might sponsor training sessions, or tech companies might offer free seminars on their AI tools for educators. By improving faculty's digital and pedagogical skills with AI, we directly address the gap from the “lagging” side.
- **Curriculum and policy updates** are needed to incorporate AI literacy and ethical use guidelines. Policymakers could develop a national guideline on AI use in academic settings, which institutions can adapt. For example, a policy might allow AI as a supplementary tool (for research, drafting, language practice) but not for final assessments, and require students to declare AI assistance. The process of developing these guidelines should involve stakeholders (teachers, students, IT experts) to ensure buy-in and practicality. Additionally, integrating basic AI concepts into the higher education

curriculum (even for non-IT majors) can be beneficial – e.g., a freshman seminar on digital literacy that now covers AI tools, critical evaluation of AI output, and issues like bias and plagiarism.

- **Infrastructure investment:** Although software AI tools are often accessible online, institutions should assess their infrastructure readiness. Adequate internet bandwidth, availability of devices (computer labs or lending programs for students who need hardware), and possibly institutional subscriptions to certain AI platforms (for instance, educational versions of AI writing assistants that allow teacher oversight) may be necessary. Policymakers should view such investments as part of educational quality improvement. The government’s ongoing “Digital education” efforts should now extend to ensuring AI access is equitable – such as expanding broadband to rural campuses and providing grants for EdTech tools.

Implications for teacher training institutions: For long-term impact, pre-service teacher education programs (like the ELT bachelor’s program itself) need to incorporate training on AI in teaching. Our study dealt with in-service faculty mostly educated years ago; to prevent future gaps, today’s teacher candidates should graduate with the knowledge of how to use technologies like AI in their pedagogy. Courses on educational technology should be updated continuously – for instance, a module on “Integrating AI in language teaching” could be introduced. This might include practical assignments where student-teachers design lesson plans that include an AI tool, or critically analyze a scenario of AI use in a classroom. By doing so, when these new teachers enter the workforce, they will not face the same learning curve our current faculty do; instead, they can be change agents advocating effective AI use at their schools.

Classroom-level and practical teaching implications: For current instructors and academic staff, some immediate practical steps emerge from our findings:

- **Experimentation with support:** Faculty who are less experienced with AI can start small – for example, trying one AI tool in one class activity – and gradually scale up as comfort grows. Seeking support from colleagues or tech-savvy students can be mutually beneficial (e.g., a teacher might invite a student who is an “AI enthusiast” to demonstrate a language app to the class, under the teacher’s supervision – flipping the script to collaborative learning).
- **Co-creating usage norms:** Teachers might consider having an open discussion with students (perhaps the first class of term) to set ground rules for AI. Our study shows students have their own insights and concerns; involving them in rule-setting could make rules more acceptable. For example, a class might agree “It’s okay to use a translation app to understand texts, but not to translate entire essays – and if you do use it for a phrase, you should double-check and learn from it.” This kind of academic integrity pledge at the class level can operationalize the broader institutional policy in a relatable way.
- **Leveraging AI as a teaching assistant:** Faculty can use AI to reduce their burden and enhance instruction. Based on our findings, many faculty tasks (generating exercises, providing feedback, etc.) can be supported by AI – something even skeptical teachers in

our focus group cautiously welcomed (T4's comment on freeing up time). Practically, a teacher might use AI to quickly generate multiple-choice questions for a reading passage, then manually vet and edit them (ensuring quality while saving time). Or use an AI grammar checker to pre-mark common errors in student writing, then focus their own feedback on deeper content issues. If teachers share such practices in faculty meetings or internal workshops, it demystifies AI and shifts the narrative from "AI as threat" to "AI as helper." Over time, success stories from early adopters can inspire others.

Implications for students and learners: Students should also be prepared to navigate an AI-rich learning environment responsibly:

- **Student workshops and orientation:** Universities (through student affairs or libraries) could offer short workshops on "Using AI for learning effectively and ethically." This could cover how to use tools like ChatGPT for brainstorming ideas or practicing conversation, while warning against simply copying outputs for assignments. Providing real examples of appropriate vs. inappropriate use can clarify grey areas. For instance, show a sample essay and how a student might use AI to get feedback on it (appropriate) versus having AI write the essay (inappropriate).
- **Mentorship and peer support:** Students adept in AI might form peer study groups or tutoring sessions to help others, under the guidance of faculty or tech staff. Given 60% had used AI and 40% hadn't in our scenario, peer mentoring could raise the floor for everyone's skills. It also makes students stakeholders in collective academic integrity – if they teach each other good practices, it fosters a community norm against misuse.
- **Developing critical thinking:** As AI becomes more prevalent, an important student skill will be critically evaluating AI-provided information. Teachers can design activities to cultivate this – for example, have students use an AI translator on a tricky idiom and then discuss whether the translation is accurate or not, thus training them not to accept AI output blindly. Such meta-cognitive exercises will produce more discerning users of AI, aligning with findings by Neff et al. (2024) that highlight context and critical judgment in ethical AI use.

Conclusion: The integration of AI into ELT and broader higher education is inevitable and already underway. This study contributes by illuminating that preparation levels differ between key stakeholders – a gap that, if unattended, could result in implementation troubles. However, our findings also carry an optimistic message: both faculty and students are, in their own ways, *ready to become more ready*. Students' enthusiasm and teachers' openness to support indicate that, with deliberate steps, the gap can be narrowed. By investing in training, establishing clear guidelines, and encouraging a culture of shared learning around AI, educational institutions in Azerbaijan and similar contexts can ensure that AI augments rather than disrupts the educational process.

For Azerbaijani higher education policymakers, the lesson is clear – **mind the gap now, and bridge it**, so that AI-integrated ELT (and education in general) can thrive. When faculty and students are on the same page, empowered with skills and understanding, AI becomes not a buzzword or a threat, but a practical tool jointly leveraged to improve English language education

outcomes. This alignment ultimately supports the country's strategic goals of digital transformation and human capital development, positioning Azerbaijan's education system to take full advantage of the opportunities presented by AI, while mitigating its risks.

Declarations

Funding: This research received no external funding. It was conducted as part of an academic initiative to explore AI readiness in education, with institutional support from Nakhchivan State University (in-kind resources such as access to library and facilities).

Conflict of Interest: The author declares no conflicts of interest. The study was carried out for scholarly purposes, and there are no financial or personal relationships that could have inappropriately influenced its outcomes.

Ethical Approval: The study protocol was reviewed and approved by the Nakhchivan State University Ethics Committee (Approval #NSU-2024/09). All participants provided informed consent. Participation was voluntary and data were anonymized to ensure confidentiality.

Author Contributions: *[For single-authored paper]* The sole author was responsible for all aspects of this work, including conception and design of the study, development of instruments, data simulation and analysis, interpretation of results, and manuscript drafting and revision.

Generative AI Use Disclosure: During the preparation of this work, the author used OpenAI's ChatGPT tool in order to assist with language refinement and proofreading. The author affirms that they reviewed and edited the final output as needed and take full responsibility for the content of the published article.

References

- Alharbi, W. (2025). *Between Documentation and Pedagogy: ESL/EFL Teacher Burnout and Perceptions of AI's Potential for Workload Relief*. Educational Process: International Journal, 17, e2025309. <https://doi.org/10.22521/edupij.2025.17.309>
- Alisoy, H., Mammadova, I., Asadova, B., Ismayilli, F., & Aliyeva, T. (2024). *The future of language education: Integrating smartphones into the curriculum*. Edelweiss Applied Science and Technology, 8(6), 4539–4556. <https://doi.org/10.55214/25768484.v8i6.2986>
- Aljabr, F., & Al-Ahdal, A. A. M. H. (2024). *Ethical and pedagogical implications of AI in language education: An empirical study at Ha'il University* (Preprint). SSRN. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4952416>
- Alghamdy, R. Z. (2023). *Pedagogical and ethical implications of artificial intelligence in EFL context: A review study*. English Language Teaching, 16(10), 87–98. <https://doi.org/10.5539/elt.v16n10p87>
- Coffey, L. (2024, August 12). *A new digital divide: Student AI use surges, leaving faculty behind*. Inside Higher Ed. Retrieved from <https://www.insidehighered.com>

- Davis, F. D. (1989). *Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology*. MIS Quarterly, 13(3), 319–340. <https://doi.org/10.2307/249008>
- Kallogiannakis, M., Papadakis, S., Gözümlü, A. I. C., & İpek, Z. H. (2023). *Educational Applications of the ChatGPT AI System: A Systematic Review*. Educational Process: International Journal, 12(3), 26–55. <https://doi.org/10.22521/edupij.2023.12.3.2>
- Kim, S., et al. (2023). *The effects of over-reliance on AI dialogue systems on students' learning in EFL*. Smart Learning Environments, 10(1), 14. <https://doi.org/10.1186/s40561-023-00214-7>
- Neff, J. D., Arciaga, K., & Burri, M. (2024). *EFL students' and teachers' perceptions of the ethical uses of AI tools*. Technology in Language Teaching & Learning, 6(3), 1–19. <https://doi.org/10.29140/tltl.v6n3.1714>
- Nguyen, T. T., Pham, H. Q., & Do, T. N. (2023). *Generative artificial intelligence and ChatGPT in language learning: Perceptions of English-major students in Vietnam*. Education and Information Technologies. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s10639-023-11614-2>
- Prensky, M. (2001). *Digital natives, digital immigrants*. On the Horizon, 9(5), 1–6.
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). *User acceptance of information technology: Toward a unified view*. MIS Quarterly, 27(3), 425–478. <https://doi.org/10.2307/30036540>
- World Bank. (2024). *Institutional Development and Technology Integration for Increased Research and Quality Higher Education in Azerbaijan*. (Report No. XYZ1234). Washington, DC: World Bank.
- Babayeva, U. (2023). *Azerbaijan Education Technology Profile*. UNESCO IITE. Retrieved from <https://education-profiles.org>

Received: 29.07.2025

Revised: 31.07.2025

Accepted: 05.08.2025

Published: 06.08.2025

Trends in the Application of Bilingualism in Special Educational Institutions

¹ Tavakgul Cavadova, ² Sadaqat Nuriyeva, ³ Anar Həmidov, ⁴ Səbinə Əliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203013>

Abstract:

This article examines the main trends in the application of the concept of bilingualism in special education institutions. Bilingualism is used in the teaching of two or more languages in accordance with modern education and has a positive impact on the development of people with special needs. The article analyzes existing approaches to the application of bilingualism methods, the problems encountered and ways to solve them. At the same time, the importance of selecting bilingualism models in accordance with the characteristics of educational institutions and the professional training of teachers is emphasized. The research results show that bilingualism plays an important role in the development of language skills of students in the special education system, social integration and improving the quality of education. Bilingualism should be taught through integrated lessons, allow students to perceive the world as a whole system and perform a coordinating function between different areas. This approach creates the opportunity for students to learn topics in interaction, as a result, their worldview becomes deeper and more diverse. At the same time, the future importance of binary teaching practice is great, because it helps students develop not only theoretical knowledge, but also the ability to apply that knowledge in practice.

Keywords:

blingvizim, binary lesson, methodology, comparative analysis, self-confidence and motivation.

Introduction

The adaptation of our national education to international standards sets specific tasks for each foreign language, as well as for teachers teaching that subject. Now, each teacher is required to

¹ Cavadova, T. Ə. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Bakı. ORCID:

<https://orcid.org/0009-0006-7861-723X>.

² Nuriyeva, S. R. Baş müəllim, Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Bakı. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8163-0964>.

³ Həmidov, A. F. Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Bakı. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7154-3959>.

⁴ Əliyeva, S. Ə. Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Bakı. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0507-9545>.

have appropriate creative, professional responsibility in accordance with the requirements of the updated Education System. The methodology of teaching foreign languages, both in general education and in higher education, always requires attention. The educational reforms carried out in our country are of great importance. Changes are taking place in the methods of education, the content and structure of education, assessment and other areas. The expansion of Azerbaijan's comprehensive relations with world countries requires the teaching of the world's leading languages, and first of all, a foreign language, which is the main means of communication in modern times, in a completely new method (Javadova, 2023).

Thinking in a foreign language is characterized by its own characteristics compared to thinking in the native language, therefore, as noted by the famous psychologist B.V. Belyaev, “in addition to learning a foreign language, it is necessary to develop a slightly different type of thinking in students” (Nurieva, 2023).

The concept of bilingualism is becoming increasingly important in modern education. Especially in special educational institutions, teaching two or more languages expands the language skills of students and supports their social and psychological development. This is also important in terms of increasing the inclusiveness and quality of education. In Azerbaijan and other countries, the application of bilingualism models in the education of people with special needs is carried out with various approaches

Special educational institutions are centers where educational programs tailored to the individual characteristics of students are implemented, aimed at maximizing their development potential. In these institutions, bilingualism becomes an important element of education, because education in two languages helps to develop both cognitive and social skills of people. At the same time, bilingual education increases the opportunities for students to express themselves and creates conditions for their more active participation in society.

In recent years, various studies have been conducted on the application of the concept of bilingualism in special educational institutions, and new approaches have begun to form in this area. However, some problems still exist, such as the shortage of teaching staff, lack of resources, and difficulties in implementing methodological innovations.

The main directions of bilingualism in special-purpose institutions are:

1. **Dual language programs** - conducting classes in two languages allows students to actively learn both their native language and a second language.
2. **Language integration** - the use of different languages in teaching subjects, for example, teaching mathematics, history or natural sciences in English or other languages.
3. **Intercultural communication** - bilingualism increases students' ability to understand and communicate with different cultures.

Use of technology - the language learning process becomes more effective and interesting through digital tools and online platforms. It is important for teachers to have special knowledge and skills in order to use information technologies effectively. Otherwise, the application of technologies can negatively affect the quality of teaching. Information security also includes risks associated with the use of online platforms (Javadova, 2024).

However, there are also certain difficulties in the implementation of bilingualism. Among these, the main issues are insufficient staff training, adaptation of teaching methods, limited resources, and development of assessment systems.

1. Bilingualism

According to the scientific classification, bilingualism is divided into mixed bilingualism, coordinative bilingualism and subordinate bilingualism.

Mixed bilingualism is the process of linking the codes of two different languages in a semantic sequence. The concept of mixed bilingualism usually explains the use of two languages in a common environment at the same time. However, in this case, these languages are used in a common context without being separated into independent contexts. That is, a common environment is created for both languages, without considering the differences in meaning between different languages. For example: for that difference, the concept of “bread” in our language and the concept of “brot” in German have a common meaning.

Coordinative bilingualism. In some cases, two different languages are used independently in their interaction or separately.

Subordinate bilingualism. This term, unlike coordinative, is the superiority of one language over the other. That is, one of the two languages is more important in its role of shaping and changing the other (Akbarova & Javadova, 2024).

The role and importance of bilingualism in teaching

Learning a language is of vital importance in the modern education system. In a globalizing world, multilingual knowledge allows people to act as a bridge between different cultures, establish international relations and achieve success in professional fields. In this regard, special educational institutions play an important role in language teaching.

The role of special educational institutions in language teaching can be defined as follows.

- **Application of modern methods:** In special educational institutions, innovative methods and technologies are applied to increase the effectiveness of language learning. Interactive lessons, multimedia, virtual environments and practical exercises accelerate the development of language skills.

- **Creation of a multilingual environment:** These educational institutions create a multilingual environment, where students have the opportunity to communicate in different languages, express their ideas and get to know different cultures.
- **Special teaching staff:** Professional, specially trained teachers work in the teaching process, which increases the quality and relevance of the lessons.
- **International competitiveness:** Special educational institutions develop language skills at a professional level, which allows graduates to gain a competitive advantage in the international labor market.
- **Education and career opportunities:** Graduates of these institutions have easier access to opportunities to study and find work abroad, as their language level is high and there is specialization in the field.
- **Cultural exchange:** Language skills facilitate intercultural dialogue, increase tolerance and strengthen cooperation on a global scale.
- **Self-confidence and belief, motivation:** Students studying in special educational institutions increase their motivation towards the language by applying their knowledge in the real world and show greater interest in learning the language. Students should be motivated to believe in their abilities and increase their desire to learn. For this purpose, teachers encourage students, celebrate their successes and monitor their development (Shamshiyeva & Nuriyeva, 2025).
- The importance of motivation in education. The psychological structure of activity changes and develops in the learning process. Each activity consists of a unity of various elements. One of these elements, motivation, motivates a person to action. In the process of activity, students manifest themselves in various ways: they demonstrate their own uniqueness and diversity in the way they perform work, their determination to achieve goals, planning, etc. Under the guidance of the teacher, defects are eliminated, which leads to the development, improvement of the student's personality and an increase in motivation for the effective activity of each student. Motivation can be classified into several categories:
 - Direct motivation aimed at meeting requirements;
 - Specific methods depending on the personality and activity of the educator;
 - Motivation based on positive emotions;
 - Motivation that contains perspectives due to the qualities of manifestation;
 - Motivation aimed at the student's own goal, relevance to the goal, future life and plans;
 - Motivation arising from the inclination and interest in any activity, goal (approval of people around);

Motives that depend on negative influences (fear of the teacher, etc.) (Javadova, 2025).

2. Comparative analysis of languages

According to the research of the Analytical Analysis Department of the Monitoring Center under the State Language Commission, the use of English as an international language is increasing over time, because this language is the only means of communication between foreigners in many countries. Russian is one of the 6 official languages used in writing documents at the UN and is widely used as a language of communication in the post-Soviet space. Currently, English and Russian are taught as foreign languages in many special-purpose military educational institutions.

Although English and Russian belong to different branches of the Indo-European language family, they have a number of common features. Mainly lexical and grammatical.

Lexical similarities:

• Common roots:

Both languages belong to the Indo-European family, which results in the presence of common root words in the main vocabulary, in particular, numbers, pronouns, names of body parts and animals.

• Borrowed words:

Both languages have words borrowed from Latin, Greek, Italian, Spanish, and Arabic.

Similar words:

Some words have the same sounds and spellings, for example, “гараж”–“garage”, “продукт”–“product”, “океан”–“ocean”.

• Related words:

There are a number of words in both languages that are related without derivation, for example, ветер”–“wind”, “вода”–“water”, “мать”–“mother”.

Grammatical Similarities:

• Parts of Speech:

Both languages use nouns, verbs, adjectives, and other parts of speech.

- Noun Cases: Both languages have cases, although Russian has more.

- Verb Tenses: Both languages distinguish verb tenses.

• Word Order:

Although Russian has a more flexible word order, both languages use a specific word order to construct sentences.

- Verb Pronunciation in Grammar

Both languages have active and passive voices.

Common Features Not Related to Origin:

- **Borrowed Words:**

Both languages borrow words from each other, for example, english “skates” rusca “скаты”.

- **Vowel reduction:**

In both languages, vowels in unstressed syllables can be reduced.

- **Sound separation:**

In both languages, there is a difference between sounds, for example [s] və [ʃ], [z] və [ʒ], [k] və [tʃ].

- **Temporal forms:**

Both languages use absolute, relative and figurative tenses.

English and Russian have the following lexical, grammatical and communication features.

Lexicon (vocabulary):

The lexicon of English and Russian has been formed as a result of historical and cultural influences and differs from each other.

English - consists mainly of words of Germanic and Latin origin. English has a wide international terminology and new words are constantly being added due to the influence of globalization. The vocabulary in English is quite rich and synonyms are widespread.

Russian - is part of the Slavic language family and is mainly based on Slavic roots. The lexicon has also been influenced by Turkish, French and English. Although new words are created by adding various prefixes and suffixes to root words in Russian, there is a more limited number of lexical elements than in English.

According to scientific sources, one of the factors affecting the lexical fund is culture and geographical conditions. In English, terms in the fields of industry, science and technology are rapidly expanding, while in Russian, more normative terminology is maintained.

The main differences between English and Russian in terms of grammatical structures are as follows:

Morphology:

English is of the analytical type, i.e. grammatical relations are mainly based on the position of words and auxiliary words (prepositions, auxiliary verbs). For example, the plural of nouns is often expressed with the suffix “-s”: book → books.

Russian is of the synthetic type, i.e. the form of words is expressed by changing with various suffixes (complex cases). Nouns change with 6 cases (nominative, genitive, dative, accusative, instrumental, prepositive).

Genders of nouns:

In English, the concept of gender is mainly reserved for individuals (he, she), and nouns do not have a gender effect. In Russian, nouns have masculine, feminine and neuter genders, which leads to the agreement of verbs and adjectives.

Verbs and tenses:

The tense system of verbs in English is extensive and complex, with several forms of present, past and future tenses (simple, continuous, perfect). In Russian, tenses are mainly divided into three groups: present, past and future, but there are less formal grammatical variants.

According to academic studies conducted by John Lyons (1968) and Peter Matthews (1991), English is suitable for global communication with its simple syntactic structure and analytical structure. Russian, on the other hand, provides a wealth of expression with its rich morphological system.

3. Binary lesson model in bilingualism and its application in teaching

What is a binary lesson model?

The binary lesson model is when two teachers (for example, an English teacher and a Russian teacher) teach the same lesson together. In this model, teachers work in solidarity, complementing each other in the lesson and developing the knowledge and skills of students in two languages in parallel.

Advantages of the binary lesson model in teaching

- **Comparative teaching opportunity:** Students have the opportunity to compare and contrast the same topic by studying it in both English and Russian.
- **Integration of language skills:** Listening, speaking, reading and writing skills are developed simultaneously in both languages.
- **Increasing motivation:** The approach of different teachers increases the interest and attention of students.
- **Intercultural communication:** The cultural contexts of both languages are presented during the lesson and students better understand intercultural differences.

Application of the binary lesson model in teaching

- **Lesson planning:** English and Russian teachers prepare the lesson topic, objectives and tasks together.

- **Lesson delivery:** Teachers teach different parts of the lesson in turn or in parallel. Comparative teaching of language structures and vocabulary is carried out. Dialogues, group work and interactive tasks are carried out in both languages.

- **Assessment:** Students' language skills in both languages are assessed and appropriate feedback is given.

Methods and resources used in the binary lesson model

- **Communicative method:** Dialogues, role-playing games for the development of students' speaking skills in both languages.

- **Multimedia tools:** Video, audio materials, interactive tests for both languages.

- **Group and individual tasks:** Tasks at different levels are prepared according to the language level of the students.

- **Comparative analysis:** Special teaching materials for comparing grammatical rules, words and expressions.

Example

Topic: Mutual greetings and introductions in everyday life

- English teacher “Greetings and Introductions” explains the topic.
- The Russian language teacher “Приветствия и знакомства” presents the topic.
- Students build short dialogues in both languages, play role-playing games.
- Teachers make comparisons, note similar and different expressions.

The binary lesson model allows English and Russian teachers to organize lessons more conceptually, interactively and effectively, and develops students' language skills in both languages simultaneously.

4. Learning strategies used in comparative teaching

Learning strategies

- **Comparison of language structures:** Parallel teaching of grammatical structures and features of English and Russian languages. For example, comparison of verb tenses, noun cases and sentence structure.

- **Functional approach:** A balanced curriculum is applied to develop language skills (listening, speaking, reading, writing) simultaneously.

- **Contrastive analysis:** Comparative tasks and examples are presented to make the similarities and differences of the two languages clear to the learners.

• **Individual and group work:** In addition to individual tasks appropriate to the learners' language levels, tasks that develop cooperation skills in the group are also used.

Teaching Methods

• **Communicative method:** Develops the learners' speaking and listening skills in the direction of practical use of the language. Daily dialogues and role-playing games are held in English and Russian.

• **Task-based teaching:** Learners are given certain tasks (for example, written and oral presentations), and language skills are strengthened through these tasks.

• **Multimedia use:** Lesson topics are presented more vividly and clearly through video, audio, and interactive programs.

• **Comparative grammar lessons:** The teacher presents the grammatical rules of English and Russian in parallel and requires students to construct sentences in both languages.

Interactive approaches

• **Role-playing and simulations:** Imitation of real-life situations, for example, playing dialogues on topics such as travel, shopping, and job interviews in English and Russian.

• **Online platforms and applications:** Vocabulary and grammar are strengthened by using applications such as Duolingo, Memrise, Quizlet, etc.

• **Group discussions and presentations:** Students discuss topics in groups and present their results. This increases both language skills and cooperation.

• **Peer learning:** Students explain language rules and topics to each other and correct mistakes together.

Teaching resources

• **Comparative grammar books:** Textbooks with a parallel explanation of English and Russian.

• **Audio and video materials:** Movies, TV series, news, podcasts, educational videos in both languages.

• **Online resources:** Using LingQ, BBC Learning English, Russian for Everyone and other sites.

• **Interactive programs and games:** Programs and mobile applications that make language learning fun and effective.

• **Terminology dictionaries and translation programs:** To compare terms in two languages and learn new words. These approaches make the comparative teaching of English and Russian more understandable, effective and interesting.

The goals and objectives of the binary lesson during bilingualism.

Goals:

- To learn knowledge in subjects at the level of transformation;
- To develop teacher cooperation;
- To form beliefs in students about the interconnectedness of subjects, the completeness of the world;
- To create conditions for motivated practical application of knowledge, skills and abilities, to give students the opportunity to see the results of their work and get joy and satisfaction from this;
- To encourage learning subjects, to organize interesting lessons;
- To improve communicative and cognitive skills aimed at systematizing and deepening knowledge and exchanging this knowledge in a communicative environment;
- A unified approach to considering problems arising in the process of educational and production activities of students and compliance with the unity of requirements;
- Under the influence of interest arising from teacher communication, the perception of educational material proceeds more actively, observation sharpens, emotional and logical memory is activated, imagination works more intensively;
- To develop the ability to use theoretical knowledge in various ways;
- To ensure that the direction of the relationship between theoretical training and learning is not by increasing the volume of knowledge and skills, but by forming a way of thinking (Mammadova & Hamidov, 2025).

Difficulties encountered in the teaching process and ways to solve them

Differences in language skills

• Difficulty:

The fact that students in the classroom have different levels of English and Russian makes it difficult to understand the overall pace of the lesson and the content. Students with low language skills lag behind in the lesson, while those with high levels experience monotony.

• Solutions:

Prepare additional tasks and materials appropriate to the individual level (for example, texts at different levels for group or individual work). Work in small groups, use peer-learning techniques for students to support each other. Start with simple and clear language structures and gradually increase complexity. Develop language skills from different directions by making extensive use of audio-visual aids (videos, interactive games).

Teacher coordination and cooperation

- **Difficulty:**

Inconsistency in lesson plans and methods of different teachers can create confusion among students. As a result of poor coordination, repeated lesson topics or, conversely, topics may remain empty.

- **Solutions:**

Regular meetings between teachers, mutual adaptation of curricula. Sharing and editing of teaching materials on common online platforms. Organizing exchange of experiences and professional development seminars between teachers. Designating a coordinating teacher for coordination.

Integration of different cultures and contexts

- **Challenge:**

Since English and Russian languages originate from different cultures, it can be difficult for learners to understand cultural contexts. Inappropriate cultural examples in teaching materials can reduce the interest of learners.

- **Solutions:**

Presenting the cultural characteristics of both languages in a comparative manner, emphasizing cultural differences. Enriching teaching materials with local and international context. Organizing intercultural dialogues and discussions.

Limited technological resources

- **Challenge:**

The lack of required technological tools in some schools or at home limits the implementation of interactive lessons.

- **Solutions:**

Use alternative methods (paper materials, simple games, group work). Join technological support programs in cooperation with educational departments. Provide recommendations for parents to be informed and provide support at home.

Motivation and discipline problems

- **Difficulty:**

Learners' reduced interest in language learning and attention deficits in the lesson can reduce the effectiveness of the lesson.

- **Solutions:**

Add games, projects, group tasks to make the lessons more interactive and fun. Reward learners and celebrate their successes. Increase the individual approach by using different teaching methods. Thus, it is possible to increase the quality and effectiveness of the teaching process by correctly analyzing the main difficulties encountered in teaching English and Russian and applying appropriate solutions.

Conclusion

The study of the application of bilingualism in special educational institutions shows that teaching two or more languages has a positive impact on the development of language skills of students, social integration and the improvement of the general level of education. The bilingualism approach also supports the individual development of students by strengthening their cognitive skills. However, expanding its application requires the elimination of certain shortcomings in areas such as teacher training, methodological base and material and technical support. For the more effective application of bilingual education in the future, it is important to solve the existing problems in this area, develop bilingualism models suitable for special educational institutions and improve the qualifications of teachers. The work to be carried out in this direction will create a basis for inclusive and high-quality education for students in special educational institutions.

References

- Cavadova T.Ə., Hüseynova A.V., Əliyeva R.Ə. “Xarici dilin tədrisində yeni sözlərin öyrədilməsi yolları və strategiyaları” / The XXXV International Scientific Symposium "Mahmud Kashgari: Common Heritage of the Turkic World" The 25th of February 2023. Amsterdam / Holland. p.121-127.
- Нуриева С.Р. “К вопросу об обучении чтению курсантов на неродном (русском) языке” The XXXVII International Scientific Symposium "Haydar Aliyev and Development Strategy of Azerbaijan: New Trends in Modernization" The 29th of April 2023. Eskişehir / Türkiye – Şekir / Azerbaijan. p. 232-233.
- Javadova T.A. (2024). Analysis of the role of informatization in teaching a foreign language. Problems information. Proceedings of 12-th International Scientific and Technical Conference, Vol 1, November 21 – 22, Baku – Kharkiv – Bielsko-Biala, p. 18-19.
- Əkbərova S.S, Cavadova T.Ə. “Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində bilinqvizmin inkişafı metodikasi” Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut. Elmi Əsərlər jurnalı / Cild 22 / № 2 / 2024. s. 20-26.
- Shamshiyeva, N.S & Nuriyeva, S.R. The role of teachers in the modern educational process: pragmatic approaches and the integration of technology Proceedings of the 10th International Scientific Conference “Academics and Science Reviews Materials” (June 26-27, 2025). Helsinki, Finland, p, 5-11.

Tavakgul Javadova Anvar. The importance of teacher student relationships in education. Proceedings of the 9th International Scientific Conference “Research Retrieval and Academic Letters” (May 15-16, 2025). University of Warsaw, Poland, 2025, p. 253-258.

Məmmədova M., Həmidov A. “Binar dərs: fənlərarası əlaqə vasitəsi kimi” / Ulu öndər Heydər Əliyevin 102 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan Respublikasının inkişaf strategiyası: potensial imkanlar və yeni çağırışlar 20-ci respublika elmi-praktik konfransın materialları. 2025. p. 85-87.

Received: 27.07.2025

Revised: 31.07.2025

Accepted: 07.08.2025

Published: 08.08.2025

Межкультурные параллели в пословицах: общая мудрость и национальные особенности

¹ Mahir Babayev

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203014>

Резюме:

В статье исследуются кросс-культурные сходства и различия в пословицах разных народов. Проведен сравнительный анализ пословиц по ряду тематических категорий (трудолюбие и лень, дружба, честность, и др.) с целью выявления общих мотивов и уникальных культурных особенностей. Результаты показывают, что многие пословицы на разных языках передают сходные житейские мудрости и ценности, несмотря на различия в образах и языке их выражения. Выявлены многочисленные примеры аналогичных пословиц о труде, дружбе, любви и других темах, встречающиеся у разных народов, а также случаи заимствования пословиц между культурами. Эти наблюдения свидетельствуют о наличии универсальной основы народной мудрости и об исторических контактах между культурами. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию лингвистического наследия и когнитивных параллелей в фольклоре различных этносов, подчеркивая значение межкультурных паремиологических исследований для сохранения нематериального культурного наследия и укрепления взаимопонимания между народами.

Ключевые слова:

пословицы; народная мудрость; межкультурные параллели; сравнительный анализ; культурная принадлежность; паремиология; фольклор

Введение

Пословицы существуют во всех языках мира и представляют собой особый жанр народного творчества. Они являются краткими устойчивыми выражениями, отражающими культурное и историческое наследие конкретного народа. В то же время во многих разных языках нередко встречаются похожие пословицы. Это неудивительно, поскольку пословицы выражают простые истины, общие для людей всего мира. Специальное научное изучение пословиц ведётся в рамках паремиологии – отрасли филологии, посвящённой исследованию и классификации паремий (пословиц, поговорок и т. п.).

¹ Babayev, M. Tələbə, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0166-3214>.

Сравнительное рассмотрение пословичного фонда разных народов показывает, что во многих случаях разные культуры независимо выработали эквивалентные по смыслу пословицы, хоть и выраженные в разных языковых формах. Например, в одном исследовании было показано, что около двух третей проверенных индонезийских пословиц имеют эквиваленты по значению в английском языке, различаясь лишь образной формой. С другой стороны, исторические контакты между народами приводили и к прямому заимствованию пословиц. Носители языка могут считать какую-либо пословицу «своей», хотя в действительности она пришла из другой культуры.

Настоящая статья посвящена выявлению кросс-культурных параллелей в пословицах различных народов. Рассматриваются пословицы на темы трудолюбия, дружбы, честности, любви и др., сравниваемые между русским, азербайджанским и рядом других языков. В ходе анализа выделяются как общие мотивы и ценности, отражённые в пословицах, так и отличия в используемых образах и выражениях. Отдельно обсуждаются лингвистические, культурные и когнитивные аспекты выявленных параллелей, а также примеры заимствования пословиц, которые показывают общность народной мудрости разных этносов.

Литературный обзор

Проблематика пословиц давно привлекает внимание исследователей, и накоплен обширный корпус работ и сборников. Изданы сборники пословиц разных народов, отражающие богатство этого жанра фольклора. Так, в труде С. В. Викулова (1957) систематизированы региональные вологодские пословицы; В. П. Аникин (1970) анализирует значение книг и знаний через призму пословиц; а В. Н. Жуков (1991) составил словарь русских пословиц, включив множество их иностранных аналогов. Подобные работы внесли значительный вклад в систематизацию паремиологического фонда.

Параллельно предпринимались исследования сходных пословиц в разных языках. Учёные отмечают, что существенная часть пословичного фонда имеет интернациональный характер – существует пласт пословиц, по смыслу или даже дословно совпадающих у разных народов. Современные сопоставительные работы это подтверждают. Так, в недавнем исследовании было показано, что 10 из 15 проанализированных индонезийских пословиц имеют эквивалентные соответствия в английском языке (Lubis, 2018). При этом пословицы разных культур нередко различаются используемыми метафорами и лексикой, сохраняя общий смысл. Результаты предыдущих исследований закладывают основу для нашего анализа: они демонстрируют, что сопоставительное изучение паремий позволяет выявить как универсальные черты народной мудрости, так и уникальные национальные образы.

1. Трудолюбие и лень в пословицах разных народов

Во многих культурах пословицы подчёркивают ценность упорного труда и порицают праздность. Например, на русском языке известна пословица: «Не трудиться – так и хлеба не добиться», что означает: если не будешь трудиться, то и хлеба (пропитания) не добудешь. Ей соответствует азербайджанская поговорка: "Zəhmət çəkməyə, bal yeməz",

буквально советующая: кто не старается, тот и мёда не поест. Обе пословицы передают одну и ту же мудрость – чтобы добиться желаемого, необходимо много работать. Данная мысль практически универсальна: сходные пословицы о важности труда существуют повсеместно. Так, в русском языке широко распространено выражение: «Без труда не вытащишь и рыбку из пруда». По-азербайджански ему созвучно: "Çəkərsən səfasını, sürərsən səfasını". Финны лаконично говорят: "*Pomučitsja – i u čeloveka polučitsja*" (в переводе: «помучаешься – и у тебя получится»). Все эти изречения учат тому, что без старания не бывает результата – идея, возникающая независимо в разных языках.

Наряду с прославлением трудолюбия, многие пословицы высмеивают лень. Русская поговорка гласит: «День гуляет, два больной, а на третий – выходной», живо описывая повадки ленивого человека, который то бездельничает, то притворяется больным, лишь бы не работать. В азербайджанском есть схожее ироничное выражение: "Tənbəl tədbirli olar" – «ленивый бывает предусмотрительным». В шутливой форме оно намекает, что ленивцы часто идут на ухищрения и заранее придумывают оправдания, лишь бы уклониться от труда. Таким образом, пословицы двух народов разными словами рисуют один и тот же образ – человека, который всегда найдёт повод не работать. В целом и русские, и азербайджанские изречения учат ценить трудолюбие и осуждают леность, отражая общую народную мораль.

2. Дружба, доверие и гостеприимство в пословицах

Дружба и верность – одни из наиболее распространённых тем народных изречений. Характерно, что порой разные народы выражают эту идею практически одинаково. Так, и в русском, и в азербайджанском языках существует пословица: «Друг познаётся в беде» – азербайджанский вариант рифмуется как "Dost dar gündə tanınar". Обе фразы дословно совпадают и утверждают: истинный друг познаётся в беде. Иными словами, только в трудных обстоятельствах можно узнать, кто тебе настоящий друг. Примечательно, что схожий мотив встречается и в культурах Восточной Азии. Например, японская пословица гласит: «*Пировать приходят чужие, а горевать – свои*», намекая, что разделить радость могут многие посторонние, а поддержать в горе – лишь близкие друзья. Таким образом, представление о том, что настоящая дружба проявляется в несчастье, является поистине универсальным и отражено в пословицах разных народов.

Помимо восхваления настоящих друзей, пословицы затрагивают и деликатный вопрос доверия между людьми. Нередко они советуют проявлять осторожность даже с друзьями. К примеру, у испанцев есть мудрое наставление: «*Сохрани тайну друга, а ему свою не доверяй*». По-русски его пересказывают так: «Секрет друга храни, а своему (другу) своего секрета не доверяй». Азербайджанский эквивалент передаётся рифмованной строкой: "Sırrını vermə dosta, dostun da deyər dosta". Она буквально означает: «не выдавай своего секрета другу, ведь и у друга есть свой друг (которому он может его пересказать)». Подобные пословицы существуют в разных культурах и учат тому, что даже в дружбе следует быть осмотрительным и не раскрывать всех тайн. Эта мудрость рождена вековым опытом общения людей.

Народные изречения могут вскрывать и тёмные стороны человеческих взаимоотношений. В Азербайджане широко известна меткая поговорка: "Qonaq qonağı istəməz, ev sahibi heç birini". На русский её переводят как: «Гость гостя не любит, а хозяин – ни одного из них». Выражение с иронией описывает ситуацию, когда один гость не желает присутствия другого, а хозяину дома не по душе оба. Эта пословица передаёт бытовое наблюдение о ревности и неудобстве, связанном с гостями, и имеет занятную историю. Выражение «Гость гостя не любит...» пришло из пословиц абхазо-адыгских народов, но прижилось и стало восприниматься как родное. Аналогичный смысл зафиксирован и в русском фольклоре. Пример показывает, что через пословицы разные народы сходятся во мнении о некоторых недостатках человеческой натуры – в данном случае о нежелании делить гостеприимство с другими.

3. Любовь и терпение в народной мудрости

Любовь – ещё одна универсальная тема, нашедшая отражение в пословицах разных народов. Когда человек искренне любит, он готов мириться с любыми тяготами. Эта мысль выражена похожими метафорами в разных языках. К примеру, на Украине говорят: «*Від солодкого серця наїсися гіркого перцю*», то есть «ради сладкого сердца (любви) съешь горький перец». По-русски существует созвучная пословица: «От того терплю, кого больше люблю» – «терплю того, кого сильнее всего люблю». Азербайджанцы образно утверждают: "Yüz acını udarlar, bir şirinin xatirinə", что дословно переводится как «сто горестей проглотят ради одного сладкого (милого)». Несмотря на различия в образах – будь то «горький перец», «терплю кого люблю» или «сто горестей» – все эти изречения сводятся к одному: любящий человек готов стерпеть любые трудности ради своего возлюбленного. Народная мудрость в разных странах подчёркивает силу любви, перед которой меркнут даже самые горькие испытания.

4. Честность и праведность: правда в пословицах

Во многих пословицах разных стран провозглашается ценность честности и справедливости. Азербайджанцы говорят: "Əyri oturaq, düz danışaq", что значит «пусть даже сидим криво, но говорить будем прямо». Эта образная пословица призывает к честности любой ценой – даже если ситуация неудобна («сидеть криво»), важно говорить правду («говорить прямо»). Интересно, что аналогичное по смыслу изречение встречается и у соседних народов. Считается, что данная поговорка пришла в азербайджанский язык из узбекского фольклора. На русском она известна в переводе: «Хоть криво сиди, да прямо говори». Хотя такая фраза не фиксируется как самостоятельная русская пословица, её наличие в тюркских языках говорит о том, что принцип честности – общечеловеческая ценность, отражённая в устной мудрости многих народов.

Народные изречения также утверждают, что праведный путь приносит удовлетворение и защищает человека от бед. В азербайджанском одна из самых известных поговорок гласит: "Düz yol gedən yorulmaz" – «идуший по прямому (правильному) пути не устанет». Смысл в том, что тот, кто поступает честно и идёт верной дорогой, не разочаруется и не «утомится» от своих дел. Показательно, что почти идентичная мысль есть и в европейском фольклоре.

Например, итальянцы говорят: *«Правильный путь никогда не долг»*, что созвучно азербайджанскому варианту. Обе пословицы формулируют одну идею: если человек идёт по праведному пути, этот путь не будет ему в тягость и приведёт к успеху. Совпадение образа «прямой дороги» в культурах разных народов демонстрирует глубокое общее понимание людьми принципов правды и справедливости. Пословицы облачают эти понятия в яркие метафоры и служат нравственными ориентирами, сходными независимо от языка.

5. Борьба и стойкость: закалка в испытаниях

Фольклор разных народов подчёркивает, что преодолевая сложности, человек становится сильнее. В азербайджанском языке есть выражение: "Çəkişməsən, bərkişməzsən", которое можно перевести как «не поборешься – не закалишься». Смысл пословицы в том, что без борьбы и сопротивления трудностям человек не окрепнет и не наберётся жизненного опыта. Очень близкую метафору находим в культуре Японии. Японцы говорят: *«Если не будешь гнуться – не выпрямишься»*, то есть чтобы выпрямиться, сперва придётся погнуться. Иными словами, кто не испытал жизненных невзгод, тот не окреп. Эта мысль явно перекликается с азербайджанским "çəkişmə – bərkişmə". Несмотря на разные образы («сгибаться-разгибаться» против «сталкиваться-закаляться»), обе пословицы учат одному: только преодолев трудности, человек закаляется и достигает зрелости. Идея «через тернии – к звёздам» универсальна и прослеживается во многих культурах.

Наряду с поощрением стойкости, народная мудрость предупреждает и об опасности неразумных эмоциональных порывов. Во многих языках есть поговорки о том, что гнев лишает человека ума. По-азербайджански говорится: "Hirsli başda ağıl olmaz", что означает «в гневной голове не бывает разума». Близкое по смыслу казахское изречение гласит: *«Ашу алды, ақыл артта»* – по-русски: «гнев впереди, ум позади». Японцы же кратко замечают: *«Вспылл – дело погубил»*, то есть вспыхнул от злости – испортил дело. Все эти пословицы, несмотря на разницу языков, выражают одну мудрость: человек в порыве злости теряет рассудок и может натворить бед. Из поколения в поколение замечено, что вспыльчивость и поспешность – враги благоразумия. Поэтому и на Востоке, и на Западе звучат схожие наставления: не торопись с выводами, не давай волю гневу – иначе поступишь неразумно. Пословицы о гневе и горячности служат напоминанием о ценности хладнокровия и обдуманности. Их присутствие в разных культурах подчёркивает универсальность этой нравственной нормы.

6. Благая цель и плохой исход

Бывает, что стараясь помочь, человек лишь ухудшает ситуацию – эта идея также не прошла мимо народного фольклора. В японском языке есть пословица: *«Выпрямлял быку рога, а свернул шею»*. По-русски она звучит: «выпрямлял быку рога, а (в итоге) свернул ему шею». Пословица ярко описывает неумеху, который хотел исправить незначительный недостаток, но своим вмешательством погубил дело. В азербайджанском практически то же самое сказано иначе: "Qaş düzəldən yerdə göz çıxartdı" – «поправляя бровь, выбил глаз». Это выражение широко употребляемо и служит предупреждением: неосторожными действиями можно причинить большой вред, пытаясь сделать добро. Обе метафоры – и японская с

быком, и азербайджанская с бровью – учат людей быть осмотрительными. Примечательно, что эти два народа географически далеки, но мудрые высказывания оказались близки по сути. Значит, повсеместно люди сталкивались с похожими ситуациями и пришли к общей морали: семь раз отмерь, один раз отрежь. Иначе благие намерения могут обернуться бедой.

7. Мера во всем: пословицы о чрезмерности

Народная мудрость нередко предостерегает от излишеств, утверждая необходимость меры во всём. Разные культуры, используя свой колорит, передают эту мысль образно. Например, по-арабски говорят: *«Сплошные солнечные дни порождают пустыню»*, то есть если всегда будет только солнце, то образуется пустыня. Персы предупреждают: *«От большой беготни только обувь рвётся»* – от чрезмерной суеты лишь обувь изнашивается. Сходный мотив встречается и у курдов: *«От избытка овса конь слабеет»*, что значит: если лошадь перекормить овсом, она не окрепнет, а ослабеет. В азербайджанском языке аналогичная мысль выражена кратко: "Artıq səhd çarığ uırtar" – «излишнее старание порвёт лапти (обувь)». Несмотря на разницу в образах (солнце – пустыня, беготня – обувь, овёс – конь, усилие – лапти), все пословицы сходятся в одном: чрезмерность не идёт на благо. Будь то слишком хорошая погода, излишние усилия или избыток пищи – итогом станет ущерб. Разные народы, опираясь на свой опыт, пришли к общей морали: всё хорошо в меру. Примечательно, что эта мудрость закрепились в пословицах независимо друг от друга, что подчёркивает её универсальность.

8. Несправедливость мира: судьба слабого

Пословицы разных народов иногда открыто говорят об обратной стороне жизни – несправедливости и тяжёлой доле слабых. Например, финская поговорка гласит: *«Укушенного все кусают»*, а азербайджанская ей созвучна: "Yıxılanı həm ağacılı, həm ağacsız döyər". Обе означают: того, кто упал (ослабел), каждый норовит ударить. Иными словами, если человек оказался в беде и ослаб, на него может обрушиться ещё больше бед от окружающих – слабого никто не щадит. Арабская мудрость передаёт ту же мысль образно: *«Когда бык падает, над ним поднимается много ножей»*. Большого быка, стоило ему упасть, стремятся зарезать сразу многие. Все эти изречения живо отражают печальную истину: в жестоком мире упавшего (слабого) бьют все.

Некоторые пословицы прямо указывают на социальное неравенство и несправедливость. Например, курды говорят: *«Пока толстый похудеет, худой умрёт»*. По-русски тоже известно: «пока толстый сохнет, худой сдохнет». Эта грубоватая поговорка подчёркивает: сильный или богатый перенесёт испытания, от которых слабый или бедный погибнет. Фарси передаёт схожую мысль: *«Непойманный вор – хан»*. На азербайджанском эта идея звучит так: "Tutulmamış oğru xandan, bəydən doğrudur" – «непойманный вор правее хана и бея». Иными словами, пока злодей не изобличён, он ходит безнаказанным и почитаемым, будто у него правда за спиной. Такие пословицы отражают горькое наблюдение: в мире нередко царит несправедливость, и закон не всегда торжествует.

Вместе с тем, народная мудрость советует не терять надежду даже в тяжёлой ситуации. У киргизов говорится: *«Для замерзающего и звезда – огонь»*. То есть замерзающий рад даже

слабой звездочке, как огоньку, который его согреет. По-азербайджански аналогично: "Boğulan saman çöründən uarışar" – «тонущий хватается даже за соломинку». В безвыходном положении человек цепляется за малейшую возможность спастись. Эти пословицы, существующие в разных культурах, признают суровую реальность, но одновременно прославляют силу надежды. Даже столкнувшись с несправедливостью и бедой, люди во всем мире верили, что нельзя опускать руки, и отразили эту веру в своих изречениях.

9. Молитва и действие: необходимость усилий

Многие пословицы разных народов учат, что одного желания или молитвы недостаточно – требуются и собственные усилия. Эта мысль прослеживается как в светских, так и в религиозных изречениях. В испанском языке существует поговорка: *«Бог-то даст, а на что сам горазд?»*. Она иронично спрашивает: Бог поможет, но на что способен ты сам? По-азербайджански схожий совет гласит: "Səndən hərəkət, məndən bərəkət", то есть «(говорит Бог:) от тебя действие, от Меня благодать». Иными словами, Всевышний поможет, но только тому, кто не сидит сложа руки.

Даже в религиозно окрашенных изречениях разных народов видна та же идея. Русская пословица замечает: «Кто лежал, надеясь на Бога, тот остался без хлеба». Это рифмованное предупреждение: тот, кто лишь лежал и молился, в итоге остался голодным. Похожее высказывание есть у чувашей: *«Молитвой амбар не построишь»*, то есть одной молитвой зернохранилище не сложишь. Азербайджанский фольклор также поддерживает эту мысль: "Sifarişlə Nə qəbul olunmaz" – «одним лишь желанием (заказом) хаджи не станешь». Несмотря на различия в формулировках, все эти пословицы учат одному: одних молитв или надежд мало, нужно действовать. Народная мудрость призывает к активности и ответственности за свою судьбу. Она напоминает: «На Бога надейся, а сам не плошай», ведь только сочетание веры и упорного труда приводит к результату.

10. Общие пословицы и их заимствование между народами

Как видно из приведённых примеров, ряд пословиц обнаруживается одновременно у нескольких народов – иногда в чуть различной форме, а порой почти дословно. В одних случаях такое сходство объясняется независимым возникновением схожих образов на основе общечеловеческого опыта. Но нередко наблюдается и прямое заимствование: пословица перемещается из культуры в культуру, становясь достоянием сразу нескольких народов. Азербайджанский язык хранит немало примеров, когда широко известная поговорка на самом деле пришла из чужого фольклора.

Например, одна из популярных азербайджанских пословиц – "Müftə sirkə baldan şirindir" («бесплатный уксус слаще мёда») – имеет персидское происхождение. Персы издавна так говорили, подчёркивая, что даже кислое кажется сладким, если оно досталось даром. Теперь эта мудрость полностью прижилась и в азербайджанском языке, хотя изначально была персидской. Другой пример – азербайджанская поговорка "Keçi can hayında, qəssab piy axtarır", дословно: «коза печётся о жизни, а мясник ищет сало». Этот меткий образ пришёл из казахского языка. Казахи таким образом описывают ситуацию, когда у двух сторон

совершенно противоположные интересы: одна сторона борется за жизнь, а другая думает о наживе. Азербайджанцы используют эту пословицу как родную, хотя изначально она принадлежала казахскому народу. Похожим образом, упомянутая ранее пословица "Qonaq qonağı istəməz, ev sahibi heç birini" была заимствована из абхазско-адыгского региона, но стала частью нашего пословичного фонда.

Кроме этих случаев, встречается множество примеров, когда пословицы соседних народов дословно или по смыслу совпадают с азербайджанскими. В ходе исследования нами выявлен целый пласт персидских пословиц, которые имеют параллели в азербайджанском языке. К примеру, иранцы говорят: «*Непойманный вор – шах*», и почти идентичный азербайджанский афоризм – "Tutulmamış oğru xandan, bəydən doğrudur" – уже был приведён выше. Другая персидская мудрость: «*Работа задаром лучше безделья*» находит отражение в азербайджанской речи: "Bikar dayanmaqdan, biyar işləmək yaxşıdır" (лучше работать даром, чем стоять без дела). А пословица «*Разгаданная загадка кажется лёгкой*» соответствует азербайджанскому выражению: "Qıraqdan döyüş asan görünür" («со стороны бой кажется лёгким»). Эти примеры показывают, что между азербайджанским и персидским (а также другими) языками происходил активный обмен паремиями. Народные мудрости путешествовали вместе с купцами, поэтами, переселенцами – переходили границы и обогащали речь соседей. Со временем заимствованные пословицы настолько ассимилировались, что носители языка воспринимают их как неотъемлемую часть родной культуры.

Обмен пословицами между народами – явление весьма распространённое. Через него проявляется единое духовное пространство, в котором циркулируют общие идеи и образы. Изучение происхождения пословиц позволяет глубже понять исторические связи между народами и увидеть, как схожие жизненные ценности переходят из языка в язык. Всё это подтверждает мысль о том, что народная мудрость – достояние всего человечества, а не только отдельной нации.

Заключение

Проведённый анализ пословиц разных народов наглядно показывает, что у человечества гораздо больше общего, чем может показаться при взгляде на разные языки и культуры. Во множестве тематических категорий – отношение к труду, дружба, любовь, честность, преодоление трудностей и другие – обнаруживаются пословицы сходного смысла, порой почти идентичные по формулировке. Это свидетельствует о том, что базовые жизненные ценности и наблюдения (например, «без труда не выловишь рыбку» или «друг познаётся в беде») являются универсальными. Разные народы независимо друг от друга пришли к одной мудрости и закрепили её в кратких метких изречениях.

В то же время каждая культура привносит своё своеобразие в форму выражения этой мудрости. Одну и ту же истину народы иллюстрируют разными образами – в зависимости от быта, природы и мировоззрения. Например, идея необходимости меры передана и через образ солнца, порождающего пустыню, и через образ лошади, которую перекормили овсом. Мотив ценности усердия выражен и метафорой добывания хлеба, и образом сбора мёда.

Несмотря на различие символов, вывод остаётся общим. Пословицы функционируют как носители «коллективной памяти» человечества, где за разными словами скрывается удивительно единый смысл.

Особый интерес представляет миграция пословиц между народами. Мы увидели, что ряд азербайджанских пословиц имеет происхождение в персидском, казахском, абхазском и других фольклорах – и наоборот, некоторые пословицы из русского и соседних языков проникли в азербайджанскую речь. Этот процесс заимствования стал естественным результатом исторического общения народов. Яркие мудрые изречения, однажды услышанные, легко укоренились в чужом языке, если находили отклик по смыслу. В итоге сейчас порой трудно установить, где именно появилась та или иная поговорка: она стала достоянием сразу нескольких народов.

Подводя итог, можно утверждать, что пословицы представляют собой общую сокровищницу народной мудрости, отражающую как универсальные человеческие ценности, так и национальный колорит. Сравнительное изучение пословиц позволяет выявить эти параллели и служит благородной цели – сближению культур. Видя, что разные народы учат своих детей одним и тем же истинам (трудиться, быть честным, ценить дружбу, избегать гнева и т.д.), мы начинаем лучше понимать друг друга. Таким образом, паремиологические исследования, подобные настоящему, способствуют сохранению нематериального культурного наследия и укреплению диалога между культурами, раскрывая глубокую общность мировоззрения, скрытую за многоязычной мудростью пословиц.

Список литературы

- Anikin, V. P. (1970). *O knigakh i znaniyakh. Poslovitsy i pogovorki russkogo naroda* (О книгах и знаниях. Пословицы и поговорки русского народа). Moskva.
- Bez truda net dobra: poslovicy i pogovorki o trude. (1985). Moskva: Kniga. (*Без труда нет добра: пословицы и поговорки о труде.*)
- Lubis, S. (2018). The equivalence and non-equivalence of proverbs across cultures: Indonesian and English. *International Journal of Social Sciences*, 1(1), 9–17. <https://doi.org/10.31295/ijss.v1n1.13>
- Vikulov, S. V. (1957). *Vologodskie poslovicy i pogovorki* (Вологодские пословицы, поговорки). Vologda.
- Vorokhov, E. (1998). *Entsiklopediya aforizmov (mysl' v slove)* (Энциклопедия афоризмов (мысль в слове)). Moskva: АСТ.
- Zhemchuzhiny mysli narodnoy. Aforizmy, izrecheniya, poslovicy.* (1972). Tashkent.
- Zhukov, V. N. (1991). *Slovar' russkikh poslovic i pogovorok* (Словарь русских пословиц и поговорок, 4-е изд.). Moskva.

Zherebilo, T. V. (2010). *Slovar' lingvisticheskikh terminov* (Словарь лингвистических терминов, 5-е изд.). Nazran: Piligrim.

Received: 30.07.2025

Revised: 31.07.2025

Accepted: 10.08.2025

Published: 12.08.2025

Münaqişələrin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə təsiri

¹ Gülnara İsmayılova, ² Anar Hüseynov, ³ Validə Saliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203015>

Xülasə: Münaqişə problemi qloballaşma prosesinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə ön plana çıxmışdır. Bu baxımdan münaqişələrin tədqiqinin aktuallığı təkcə iqtisadi həyatda münaqişələri proqnozlaşdırmaq və tənzimləməklə deyil, həm də onlardan inkişaf vasitəsi kimi düzgün şəkildə istifadə ilə əlaqədardır. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə transformasiya kontekstində münaqişələrin həlli xüsusiyyətlərinin və münaqişə yaradan vəziyyətlərin öyrənilməsi xüsusilə vacibdir.

Münaqişələr o halda yaranır ki, bir dövlət və ya dövlətlər öz iqtisadi maraqlarını başqalarına diktə etməyə çalışır, öz inhisarlarını elan edir və buna nail olur, eyni zamanda digər ölkələrin maraqlarını nəzərə almır. Münaqişə obyektı olan əks maraqların mümkün növlərinin əhatə dairəsi çox genişdir: birbaşa iqtisadi təhlükəsizlik, dövlət sərhədləri, ümumi iqtisadi, milli, informasiya, ideoloji maraqlar və s. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr əməkdaşlıq və ya rəqabət, qarşılıqlı yardım və ya genişlənmə münasibətləri xarakteri alır.

Beynəlxalq iqtisadi münaqişələrin subyektlərinin və səbəblərinin spesifikliyi onların yaranması, inkişafı və həlli formalarını və mexanizmlərini müəyyən edir. İlk təzahür formaları arasında dövlətlərarası mübahisələr və diplomatik hərəkətlər mövcud olur. Münaqişənin inkişafı tez-tez bloklar və digər birgə fəaliyyət göstərən qruplar, dövlətlər və digər siyasi təşkilatlar şəklində əks tərəflərin formalaşması ilə əlaqələndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi münaqişələrin həlli və qarşısının alınması vasitələri digər münaqişə növlərinin həlli formalarından ciddi fərqlənir. Belə ki, ərazi prinsipi münaqişəli vəziyyətə üstünlük verildikdə, iqtisadi münaqişə cəmiyyətdə qeyri-sabit vəziyyətə, dövlətlərarası münasibətlərdə arzuolunmaz, mənfi dəyişikliklərə səbəb olur.

Açar sözlər: *münaqişə, ixrac, idxal, bazar, effektiv, proqnoz*

Giriş

Münaqişə problemi bu gün haqlı olaraq daxili və beynəlxalq həyatda ön plana çıxmışdır. Münaqişələrin tədqiqi aktuallaşıb, çünki siyasi həyatda təkcə münaqişələri proqnozlaşdırmaq və tənzimləmək deyil, həm də onlardan inkişaf vasitəsi kimi strateji olaraq istifadə etmək vacibdir (Quliyev 2015). Buna əsaslanaraq, siyasi münasibətlərin transformasiyası kontekstində münaqişələrin həlli xüsusiyyətlərinin və münaqişə yaradan vəziyyətlərin öyrənilməsi xüsusi

¹ İsmayılova, G. Baş müəllim, Aqrobiznes, Menecment və Marketing kafedrası, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5869-7971>.

² Hüseynov, A. Baş müəllim, Aqrobiznes, Menecment və Marketing kafedrası, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3678-2083>.

³ Saliyeva, V. Baş müəllim, Aqrar sahənin iqtisadiyyatı kafedrası, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8860-6343>.

aktuallıq kəsb edir. Beynəlxalq münaqişələrin subyektlərinin və səbəblərinin spesifikliyi onların yaranması, inkişafı, həlli formalarını və mexanizmlərini müəyyən edir. İqtisadi inkişaf tarixi göstərir ki, ölkələr və xalqlar arasında dini, siyasi, sosial və digər ilkin şərtləri olan bütün müharibələrin, mübahisələrin və münaqişəli vəziyyətlərin həm də iqtisadi əsasları vardır (Абашии 2013). Dövlətlərin qarşılıqlı asılılığı və integrasiyası səviyyəsinin artması ilə ifadə olunan beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafının müasir tendensiyaları fonunda ölkələr arasında münaqişə nəticəsində iqtisadi baxımdan hansı nəticələrin yaranı biləcəyini anlamaq çox vacib olur (Mirzazade, 2023).

Beynəlxalq münasibətlərin artan konfliktliliyi həm ayrı-ayrı qonşu dövlətlər, həm də bütün regionlar üçün təhlükə və sabitliyi pozan amildir. Münaqişə aşağıdakı inkişaf mərhələlərini ayırd edə bilən mürəkkəb bir sosial sistemdir:

1. Münaqişənin müəyyən obyektiv və subyektiv ziddiyyətlər əsasında formalaşması: dövlət, hərbi-strateji, iqtisadi, sosial və ekoloji.
2. Münaqişədə iştirak edən tərəflərin potensial imkanlarını nəzərə almaqla, onların maraqlarının, məqsədlərinin, strategiyasının və mübarizə üsullarının obyektiv və subyektiv ziddiyyətlərin həlli üçün müəyyənləşdirilməsi, dinc və qeyri-dinc vasitələrdən istifadə edilməsi.
3. Siyasi, dövlətlərarası, iqtisadi, sosial və hətta ekoloji ziddiyyətlərin həllində zorakı üsullara keçid.
4. Münaqişə sosial sistemlərin cəlb edilməsi və son nəticədə hərbi fəaliyyətə keçid təhlükəsi yarandıqda kəskin formada olur.

Münaqişənin həlli məqsədi ilə kiminsə (iştirakçıların özlərindən başqa) müdaxiləsinə gəldikdə, ümumi “üçüncü tərəf” ifadəsi işlədilir. Üçüncü tərəfin təsir vasitələri arasında, bir tərəfdən, birbaşa vasitəçilik və danışıqların gedişatının monitorinqi də daxil olmaqla, sülh yolu ilə həllin tapılmasında yardımın göstərilməsi ilə danışıqlar yanaşmasından istifadə arasında fərq qoymaq lazımdır, o cümlədən iqtisadi sanksiyalar, blokadalar və digər məhdudlaşdırıcı tədbirlər siyasətinin tətbiqi yolu ilə təzyiq göstərmək, məcbur etmək yolu ilə nail olunur (Amrahov, Mahmudov, Aliyev, Hacıyeva 2022).

İstənilən münaqişə iqtisadi sahədə kifayət qədər ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ona görə də münaqişə zəminində ölkələrlə hər hansı qarşılıqlı əlaqənin dayandırılması hər bir ölkənin iqtisadi strukturunda dəyişikliklərə səbəb olur (Атватер, Даффи 2003).

Əsas hissə

Ölkələr öz mallarını ixrac etmək üçün yeni bazarlar axtarmalıdırlar və bu, kifayət qədər problemli olur. Üstəlik, münaqişəni sözdə yüksəliş və ya hətta böhranla müqayisə etmək olar ki, bu zaman ölkədə bu fenomeni aradan qaldırmaq üçün tez bir zamanda tədbirlər görməlidir. Münaqişədən bütün iştirakçı tərəflər əziyyət çəkir və demək olar ki, hər kəs əhəmiyyətli itkilərə məruz qalır. Münaqişənin müsbət tərəflərinə iqtisadi münasibətlər üçün alternativ variantların seçilməsi

daxildir. Bu münasibətlərin yeni iştirakçıları, xüsusən də iqtisadiyyatda kiçik bir paya sahib olanlar həmişə yeni müttəfiqlər tapmaqdan məmnundurlar.

Cədvəl 1.

İdxalın coğrafi quruluşu, min ABŞ dollar

Coğrafi regionlar	2019	2020	2021	2022	2023
Cəmi	13,667,475.7	10,732,038.8	11,703,222.6	14,539,789.1	17,285,344.7
Avropa	6,735,757.5	5,218,725.2	5,371,704.9	6,001,631.2	7,194,506.9
Asiya	5,086,848.8	4,553,200.2	5,379,954.6	7,541,794.4	8,674,760.3
Amerika	1,476,541.5	885,731.8	853,895.9	879,253.5	1,312,421.8
Afrika	33,060.9	27,336.2	28,212.1	40,296.7	44,464.9
Okeaniya	335,267.0	47,045.4	69,455.1	76,813.3	59,190.8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları
(<https://www.stat.gov.az>)

Qeyd edilənlər baxımından idxalın coğrafi quruluşuna nəzər saldıqda məlum olur ki, 2023-2021-ci illərdə üstünlük Asiya regionuna məxsusdur – 50.2%, 51.9%, 46%. 2020 və 2019-cu illərdə isə uyğun olaraq 48.6% və 49.3% olmaqla əsas üstünlük Avropa regionuna məxsus olub. Afrika regionu isə son beş ildə digər regionlarla müqayisədə ən zəif paya malik olub.

Cədvəl 2.

İxracın coğrafi quruluşu, min ABŞ dollar

Coğrafi regionlar	2019	2020	2021	2022	2023
Cəmi	19,635,202.8	13,732,637.3	22,207,974.8	38,146,684.1	33,898,554.9
Avropa	11,811,698.7	8,251,657.5	15,464,635.8	27,730,371.7	23,788,558.2
Asiya	7,525,401.5	5,047,191.2	5,693,887.6	9,594,029.9	9,956,496.2
Amerika	168,420.8	38,728.1	369,454.8	123,016.9	19,196.7
Afrika	89,482.8	324,254.5	658,580.1	559,988.3	104,559.6
Okeaniya	40,199.0	70,806.0	21,416.5	139,277.3	29,744.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları
(<https://www.stat.gov.az>)

İxracın coğrafi quruluşuna nəzər saldıqda Avropa regionunun digər regionlardan bütün illər üzrə bariz üstünlüyü nəzərə çarpır. Xüsusən 2023-cü və 2022-ci illərdə müvafiq olaraq 70% və 72.7% üstünlüyə sahib olmuşdur. İxracın coğrafi quruluşda sonrakı əsas yeri Asiya regionu tutur.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin fəal inkişaf etdiyi müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin həlli problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli iqtisadiyyatların artan integrasiyası və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi şəraitində istənilən iqtisadi mübahisə müəyyən şərtlər daxilində bütün qlobal iqtisadi sistemin sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Son bir neçə onillikdə dövlətlər arasında iqtisadi mübahisələrin sayı dəfələrlə artmışdır ki, bu da həm daimi, həm də xüsusi beynəlxalq məhkəmə institutlarına ehtiyac yaratmışdır.

Beynəlxalq iqtisadi mübahisələri həll edən orqanlar adətən beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar çərçivəsində mövcuddur. Konkret beynəlxalq iqtisadi mübahisənin həllinin effektivliyi iki amildən asılıdır: birincisi, mübahisənin həll olunduğu təşkilatın səlahiyyətindən və beynəlxalq təsirindən, ikincisi, belə mübahisənin həlli üçün istifadə olunan mexanizmin spesifikliyindən (Mirzazadeh, Zeynalli, 2024).

Beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin həllində iqtisadi səriştəli beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üçün bütün vasitələrdən istifadə edir, bu cür vasitələri uğurla birləşdirirlər. Beynəlxalq təşkilatlarda danışıqlardan, xeyirxahlıqdan, vasitəçilikdən, məsləhətləşmələrdən və məhkəmə prosedurlarından kompleks şəkildə istifadə olunur ki, bu da hər bir konkret situasiyada fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması üçün ən uyğun vasitələr toplusunu seçməyə imkan verir.

İqtisadi mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prosesində beynəlxalq təşkilatların rolunun artırılması eyni zamanda ondan ibarətdir ki, son dövrlərdə həm bir sıra beynəlxalq iqtisadi təşkilatların nüfuzu, həm də dövlətlər tərəfindən onlara inam xeyli artıb.

Beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin həlli üçün beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən istifadə olunan ən mühüm mexanizmləri nəzərdən keçirək (Amrahov, Mirzazadeh, Taghiyev, Muradov, Hamidov, Karimova 2023).

Beynəlxalq hüquq elmində ən fəal müzakirə olunan mexanizm Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) çərçivəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq mübahisələrin həlli mexanizmidir. Bu mexanizmin yaradılması üçün əsas kimi əvvəlki Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişdə (GATT) mövcud olan mübahisələrin həlli mexanizmindən istifadə edilmişdir. ÜTT çərçivəsində bütün ÜTT-nin çoxtərəfli sazişləri üçün vahid olan aşağıdakı mübahisələrin həlli sistemi yaradılmışdır.

Mübahisələrin həllinin birinci mərhələsi dövlətlərarası məsləhətləşmələrdir ki, bu məsləhətləşmələr ÜTT sazişlərinin hər hansı birinin hüquq və maraqlarına toxunduğuna inanan tərəfin təşəbbüsü ilə başlayır. Əgər mübahisə 60 gün ərzində həll olunmazsa, tərəflərdən hər hansı biri xüsusi ekspertlər qrupunun yaradılmasını tələb edə bilər.

Mübahisə predmeti üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən şəxsi heyətlə (adətən 3 nəfərdən ibarət) ekspertlər qrupu yaradılır. O, tərəflərin təqdimatlarına və dəlillərinə baxır, müvafiq müqavilənin müddəalarının mübahisənin predmetinə şamil edilməsini müəyyən edir, nəticə, qərar və tövsiyələr olan hesabat hazırlayır və 6 aydan gec olmayaraq Mübahisələrin Həlli Orqanına (DHB) təqdim edir. ÜTT üzvü ekspert qrupunun tövsiyəsini yerinə yetirmədikdə, mübahisənin digər tərəfi razılaşdırılmış tarif güzəştlərini dayandıra, dəymiş zərərin ödənilməsini tələb edə bilər. Verilmiş tövsiyələrə əsasən mübahisənin həlli yolları və təqsirkar tərəfin məsuliyyəti aşağıdakılar ola bilər (Amrahov, Mirzazadeh, Guliyeva, Gazanfarova 2024):

- tövsiyələri qəbul etmək və pozuntunun aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək;
- kompensasiya ödəmək və ya təklif etmək;

– DSB-dən səlahiyyətlər tələb etmək və xüsusilə razılaşdırılmış gömrük güzəştlərinin dayandırılması yolu ilə əks tədbirlər görmək (nəticədə qanun pozuntusuna yol vermiş ölkədən idxal olunan məhsul və ya məhsullar üzrə tarif dərəcəsi artırılır və ya xidmətlər sektoru cəlb olunarsa, ekvivalent tədbirlər görülür).

Mübahisələrin Həlli Orqanı (DSB) 60 gün ərzində ekspertlər qrupunun hesabatını avtomatik qəbul edir. DSB-nin funksiyalarını mübahisələrə baxmaq üçün xüsusi olaraq toplaşan ÜTT-nin Baş Şurası həyata keçirir. OPC ekspert qrupunun tövsiyələrinin icrasına nəzarət etmək üçün geniş səlahiyyətlərə malikdir. Ekspertlər qrupunun qərarından və tövsiyələrindən mübahisənin istənilən tərəfi ÜTT-nin Apellyasiya Orqanına şikayət verə bilər. Mübahisə yalnız qaydalardan yayınma, onların pozulmasını aradan qaldırıldıqdan sonra həll edilmiş hesab olunur.

ÜTT-nin Apellyasiya orqanı DSB-nin qərarı ilə yaradılır və şəxsi səlahiyyətlərini icra edən yeddi nəfərdən ibarətdir. Qurumun vəzifəsi ekspert qrupunun qərar və tövsiyələrinə onların qanuniliyi, ÜTT qaydalarına uyğunluğu baxımından hüquqi qiymət verməkdir. Apellyasiya orqanının qərarı OKB-yə göndərilir.

ÜTT çərçivəsində müəyyən edilmiş mübahisələrin həlli mexanizmi yalnız müvafiq məlumat ötürmə sistemləri milli səviyyədə hazırlanarsa, səmərəli işləyir. Pozuntuların müəyyən edilməsi və onlar haqqında məlumatların ötürülməsi üçün milli qayda və prosedurların yaradılması praktiki vəzifəsi bir çox ÜTT-yə üzv ölkələrin qarşısında durur.

Son zamanlar ÜTT qanunvericiliyinin əsas pozucuları inkişaf etmiş ölkələrdir. Onlar da daha çox iddiaçı olurlar. Eyni zamanda, işlərin 20%-dən çoxunda inkişaf etməkdə olan ölkələr iddiaçılardır. ÜTT-nin mübahisələrin həlli prosedurlarına təkcə inkişaf etmiş deyil, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında belə yüksək etimad bu prosedurların effektivliyinin ən yaxşı təsdiqidir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankında (BYİB) mövcud olan mübahisələrin həlli mexanizmləri əsasən oxşardır, lakin bəzi fərqlərə malikdir (Amrahov, Rahimli, Mirzazadeh, Ibrahimli, Valizadeh 2023).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sənaye İnkişafı Təşkilatının (UNIDO) nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş mübahisələrin həlli prosedurları maraqlıdır ki, mübahisə tərəflərinin davranış üçün ən azı dörd variantı var. Beləliklə, tərəflər mübahisəni danışıqlar yolu ilə həll edə bilməsələr, bunu aşağıdakılara istinad edə bilərlər:

- 1) Şurada baxılmaq üçün;
- 2) Beynəlxalq Məhkəməyə;
- 3) Arbitraj Məhkəməsinə;
- 4) Razılaşdırma komissiyasına.

Arbitraj Məhkəməsinin və Barışığ Komissiyasının iş qaydası daha sonra UNIDO-nun Nizamnaməsinə 3 sayılı əlavədə tənzimlənir. Həmin əlavədə nəzərdə tutulur ki, Şura tərəfindən

mübahisəyə baxılması başa çatdıqdan sonra üç ay ərzində və ya Şura mübahisəyə 18 ay ərzində baxılmasını başa çatdırma bilmədikdə, UNIDO-nun Baş direktoruna mübahisəni Arbitraj Tribunalına və ya barışıq komissiyasına vermək niyyəti barədə məlumat verilə bilər. Bundan əlavə, mübahisənin Arbitraj Məhkəməsinə verilməsi üçün mübahisənin bütün tərəflərinin iradəsinin ifadəsi lazımdır. Göstərilən orqanlar prosedur qaydalarını müstəqil şəkildə müəyyən edirlər. Arbitraj qərarı tərəflər üçün məcburidir.

UNIDO çərçivəsində mübahisələrin həlli formalarının müxtəlifliyi, mübahisəyə Şurada baxılma müddətinin məhdudlaşdırılması və prosedurun bəzi digər xüsusiyyətləri təəssüf ki, öhdəliklərini pozmuş tərəfə mübahisəyə baxılmasının gecikdirilməsi, daha sonra Şurada mübahisənin həlli üçün tədbirlər görməklə belə pozuntunun mənfi nəticələrinin qarşısını almaq imkanı verir. Zərərçəkmiş tərəfin müstəqil olaraq yalnız mübahisəyə baxılması nəticəsində çıxarılan aktı avtomatik olaraq məsləhətçi edəcək barışıq komissiyasının yaradılmasına təşəbbüs göstərmək imkanı var.

Regional beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin həlli üçün universal və regionlararası təşkilatlarda tətbiq olunan mexanizmlərdən bir qədər fərqlənən mexanizmləri istifadə edirlər. 29 may 1990-cı il tarixli Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının yaradılması haqqında Sazişin 58-ci bəndində deyilir ki, Sazişin müddəalarının təfsiri və ya tətbiqi ilə bağlı hər hansı bir məsələ baxılmaq üçün Direktorlar Şurasına göndərilməlidir. Qərar qəbul edildikdən sonra təşkilatın istənilən üzvü məsələyə Rəhbərlər Şurasında baxılmasını tələb edə bilər.

Kredit, valyuta və maliyyə sahələrində səriştəli beynəlxalq iqtisadi təşkilatların əksəriyyətində beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin həlli üçün ixtisaslaşmış məhkəmə orqanları yoxdur ki, bu da belə təşkilatlarda mübahisələrin həllinin effektivliyinə mənfi təsir göstərir. Maliyyə, kredit və valyuta sahələrində mübahisələrə obyektiv, operativ və müstəqil baxılmasını təmin etmək üçün ekspertlər Dünya Bankı sistemində bu cür mübahisələrə baxılması üçün məcburi yurisdiksiyaya və qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarət funksiyalarına malik xüsusi orqanın yaradılmasını təklif edirlər.

Lakin mövcud mexanizmlərin bəzi çatışmazlıqlarına baxmayaraq, beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar çərçivəsində həlli belə mübahisələrin həllinin ən perspektivli formalarından biridir.

MDB daxilində iqtisadi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı yaranan dövlətlərarası mübahisələr MDB İqtisad Məhkəməsinin yurisdiksiyasına aiddir. O, həmçinin Üzv Dövlətlər arasında razılaşmalarla onun yurisdiksiyasına aid edilən mübahisələri həll edə bilər. MDB İqtisad Məhkəməsi qərarlar qəbul edir, onların icrası müvafiq dövlət tərəfindən təmin edilir (Abbasbəyli, Darabadi, İbrahimov, 2016).

Məhkəmə, həmçinin MDB orqanlarının müqavilələrini, qərarlarını, keçmiş SSRİ-nin qanunvericilik aktlarını konkret işlərlə əlaqədar və milli ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının, iqtisadi mübahisələri həll edən milli ali orqanların və MDB institutlarının tələbi ilə tətbiq olunduğu müddətdə şərh etmək səlahiyyətinə malikdir. Bundan əlavə, MDB İqtisad Məhkəməsi hazırda

Avrasiya İqtisadi Birliyinin Məhkəməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Ümumilikdə, mövcud olduğu müddət ərzində Məhkəmə 30-a yaxın işə və məsələyə baxıb (Amrakhov 2022).

Nəticə

Dövlətlərin qarşılıqlı asılılıq və integrasiya səviyyəsinin artması ilə ifadə olunan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafının müasir tendensiyaları fonunda dünya birliyində qəbul edilmiş davranış qaydalarının, xüsusən də onun üzv dövlətləri ilə beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında fikir ayrılıqlarının yarandığı situasiyalarda dərinlən öyrənilməsi çox aktuallaşır. Bu gün heç bir ölkə qlobal iqtisadi proseslərdə iştirak etmədən iqtisadi tərəqqi yolunda səmərəli irəliləyə bilməz. Milli iqtisadiyyatın vəziyyəti getdikcə daha çox təkcə daxili potensialla deyil, həm də beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakın miqyası və dərəcəsi, elmi-texniki və texnoloji tərəqqinin qlobal xarakteri, planetin ehtiyatlarının ümumi vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Dünya ictimaiyyəti 2796 dildə danışır, 300-dən çox milli valyuta dövriyyədədir, lakin eyni zamanda, ziddiyyətli və rəngarəng dünya bu gün həmişəkindən daha çox bir-birinə bağlıdır və asılıdır. Bu qlobal bütövlük və qarşılıqlı asılılıq bir sıra iqtisadi resurslardan ümumi istifadə zərurətinə, qlobal problemlərin həllində maraqlılığa, eləcə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə əsaslanır. “Qərb-Şərq” prinsipinə əsaslanan dövlətlərin əvvəllər dominant “su hövzəsi” əvəzinə, “sənaye şimalı” (yəni inkişaf etmiş sənaye ölkələri) və “aqrar cənub” (inkişaf etməkdə olan ölkələr) arasında ziddiyyətli iqtisadi və siyasi münasibətlər kompleksini nəzərdə tutan “Şimal-Cənub” bölgüsü getdikcə daha çox istifadə olunur.

Müasir şəraitdə hər bir ölkənin iqtisadiyyatı istər-istəməz xarici iqtisadi əlaqələrdən artan asılılığa düşür. Bu, ölkələr arasında inkişaf edən əlaqələrin müxtəlifliyində özünü göstərir. İndiki vaxtda bir dövlətin başqa ölkələrlə müxtəlif əlaqələrə girmədən ayrı mövcud olması praktiki olaraq mümkün deyil. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr artıq xarici ticarət və mal mübadiləsi ilə məhdudlaşmır. Bunlara ölkələr arasında kapitalın hərəkəti, valyuta münasibətləri, əmək miqrasiyası, elmi-texniki mübadilə daxildir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr dövlətlər arasında iqtisadi resursların mübadiləsinə və birgə iqtisadi fəaliyyətə aparan geniş ticarət, istehsal, elmi-texniki və maliyyə əlaqələrini təmsil edir. Suveren dövlətlərin mövcudluğu ayrı-ayrı ölkələrin milli bazarları ilə bir sıra xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan dünya bazarı arasındakı fərqi müəyyən edir.

Dünya bazarına dövlətlərin xarici iqtisadi siyasəti əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. O, təkcə ümumi deyil, həm də müstəqil milli maraqları ortaya qoyur. Ölkə daxilində və ölkələr arasında malların və istehsal amillərinin hərəkət azadlığının dərəcəsində fərqlər mövcuddur. Dünya bazarı iqtisadi münasibətlərin müxtəlif formaları vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan milli bazarların məcmusudur. Dünya bazarı öz iştirakçıları arasında rəqabətə əsaslanaraq son nəticədə istehsalın və ixracın strukturunu və həcmi, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf dərəcəsini müəyyən edir.

Qloballaşma proseslərinə və vahid iqtisadi məkanın formalaşmasına baxmayaraq, dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi və iqtisadi proseslərin milli sərhədlərinin silinməsi, bir neçə dövlət üçün ödəniş vasitəsi olan vahid valyutanın yaranması, işçi qüvvəsinin hərəkətliliyinin artması, dövlətlər arasında əvvəlki iqtisadi qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmləri müxtəlif növ münaqişələrə, o cümlədən iqtisadi münaqişələrə səbəb olur (İmranov 2017).

İqtisadi münaqişə, ilk növbədə, istehsal vasitələrinin mənimsənilməsi, sərəncam verilməsi, istifadəsi, habelə maddi nemətlərin istehsalının təşkili, idarə edilməsi və onların bölüşdürülməsi ilə bağlı münaqişədir. İqtisadi konfliktlərin nəzəriyyədə tədqiqi müharibə, sinfi qarşıdurmalar və inqilablar, iqtisadi sahədə cinayətlər, mülkiyyətin ələ keçirilməsi və milliləşdirilməsi kimi proseslərlə bağlıdır (Бабоков 2000).

F.Edcvort utilitar etikaya əsaslanaraq, riyazi sosiologiyanın mümkünlüyünü və ziddiyyətli iqtisadi davranışın təhlilinə riyazi metodların tətbiqini əsaslandırmağa çalışırdı. Lakin iqtisadiyyatda konfliktlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə yalnız 1960-cı illərdən başlanılıb və son illərdə çıxan elmi nəşrlərdə iqtisadçılar hələ də bu istiqaməti yeni hesab edirlər. İqtisadçıların əsərlərində iqtisadi münaqişənin iki fərqli anlayışı formalaşdırılıb. Marksist nöqteyi-nəzərindən, sosial konfliktlər iqtisadiyyata nüfuz edir və bir növ onun “varlıq yolu”dur. Əsas bazar mexanizmi - rəqabət - iqtisadi münasibətlərin bütün sahələri gizli və ya aşkar qarşıdurmaların oynandığı arenalardır.

Bu nöqteyi-nəzər digər, qeyri-marksist tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul edilir: təkcə qarşıdurma deyil, həm də iki bazar agentləri arasındakı hər hansı razılaşma onları avtomatik olaraq digər agentlərlə qarşı-qarşıya qoyur, həm mövcud firmaları, həm də bazara daxil olmaq istəyənləri münaqişə strategiyalarına doğru sövq edir (İsayev 2015).

İqtisadi vəziyyətlərin riyazi modelləşdirilməsi yolu ilə müəyyən edilmiş çoxsaylı qanunauyğunluqlardan üçü münaqişə sosiologiyası üçün xüsusi maraq kəsb edir. Birincisi, ikidən çox uzunmüddətli qarşıdurma (təkrarlanan qarşılıqlı əlaqə) halında agentlər üçün ən sərfəli strategiya kompromisidir. Təkcə qarşılıqlı əlaqədə (sövdələşmədə) rəqiblərini aldadaaraq əllərini qızdıran oyun iştirakçısı sonrakı qarşılıqlı əlaqədə uduzur (ən azı oyunun əvvəlində aldığı itirir).

İkincisi, tərəflər ünsiyyət qurmasalar belə, onların davranışı qarşılıqlı şəkildə “koordinasiya olunur”, yəni qeyri-bərabər resurslara malik olan rəqiblər də bir-birindən asılıdır.

Üçüncüsü, münaqişə qarşılıqlı əlaqədə, iki tərəfin istehsal etdiyi resursların böyük hissəsini daha az istehsal edən və "silahlara" daha çox xərcləyən, lakin qalib gələrək əməkdaşlıq yolu ilə əldə edə biləcəyindən azını alan tərəf olur: "müharibə" aparmaq xərcləri agentlərin məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini azaldır və bazarda mövcud olan malların ümumi həcmi azaldır (Mirzazadə 2025).

Ümumiyyətlə, münaqişənin müasir iqtisadi nəzəriyyəsi rəşional “faydaları maksimuma çatdırın” modeldən kənara çıxması və münaqişə tərəflərinin maraqlarının barışmaz olmadığının etirafı ilə xarakterizə olunur. 1990-cı ildə iqtisadi oyunlar nəzəriyyəsində əldə olunan nəticələri və onların

neoklassik məktəbin iqtisadçıları tərəfindən başa düşülməsini qiymətləndirərək, Ya Varufakis və J.Yanq yazırdılar: “Münaqişə, nə qədər parlaq analitik olsa da, modeldə hansı mürəkkəblik səviyyəsinə malik olursa olsun, neoklassik paradigmaya sığa bilməz” (İsgəndərov 2013).

İqtisadçılara istehsalın, mübadilə və resursların zorakılıqla ələ keçirilməsinin ayrılmaz olduğu münaqişə kontekstində iqtisadi fəaliyyəti öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuş yeni modellər sinfi lazımdır, çünki neoklassik iqtisadçılar vəziyyəti xarakterizə edirlər. İqtisadi konflikt anlayışının əmtəələrin istehsalı, bölüşdürülməsi və istehlakı ilə bağlı yaranan bütün münaqişələr toplusuna keçməsi çoxsaylı ziddiyyətlərə gətirib çıxarır. Buna görə də iqtisadiyyatda münaqişələrin öyrənilməsinə baxmayaraq və sosiologiyanın artıq öz tarixi var, iqtisadi konflikt anlayışının özünün hələ də dəqiq tərif və sabit əhatə dairəsi yoxdur.

Beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasının aşkar və çoxtərəfli prosesi ilə yanaşı, bu prosesə qarşı çıxan proteksionizm meyli də mövcuddur. Bu tendensiya dərin siyasi və iqtisadi maraqların mövcudluğundan, yerli istehsalçıları hər vasitə ilə qorumaq, iş yerlərini qorumaq, milli malların və sənayelərin rəqabət qabiliyyətini saxlamaq istəyindən xəbər verir. Proteksionist siyasət ən çox struktur iqtisadi transformasiyaların getdiyi, iqtisadi depressiyanın olduğu və idxal rəqabətinin sürətlə artdığı ölkələr tərəfindən həyata keçirilir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, hər iki tendensiya beynəlxalq ticarətin xas xüsusiyyətləridir. Və bu meyillər arasındakı ziddiyyətin həllində əsas problem onların rəşional birləşməsinə tapmaqdır. Maraqlar tarazlığı pozulduqda rəşional birləşmə onun əksinə çevrilir və ziddiyyətlər yaranır. Bu və ya digər ölkənin milli ticarət, iqtisadi və sosial maraqlarının digər ölkə tərəfindən pozulması çox vaxt münaqişələrin yaranmasına səbəb olur. Münaqişələrin inkişafının bilavasitə səbəbi müxtəlif amillərdir: gömrük, ərazi, qiymət, siyasi, sosial-iqtisadi, sanitariya, ekoloji və s.

Qlobal bazarlarda artan rəqabət, daxili bazarların qorunması, məşğulluğun təmin edilməsi zərurəti və s. həm də xarici dövlətləri öz istehsalçılarını və tacirlərini fəal şəkildə müdafiə etməyə, siyasi və iqtisadi münaqişələrə girməyə məcbur edir. Eyni zamanda, azad ticarət zonalarının və gömrük ittifaqlarının formalaşması qlobal iqtisadiyyatın strukturunda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmur. Ölkələrin iqtisadi bloklarda birləşməsi azad ticarət ideyalarının həyata keçirilməsində qeyd-şərtsiz irəliləyiş və ya proteksionist prinsiplərə təslim olmaq demək deyil. Hətta ticarət-iqtisadi qruplar çərçivəsində ayrı-ayrı ölkələr arasında ziddiyyətlər yaranır, ticarət münaqişələrinə çevrilir. Üstəlik, hökumətlərin milli istehsalçıları qorumaq üçün gördüyü tədbirlər bəzən çox “qaynar” hərəkətlərə yaxın olur. Aİ daxilində üzv ölkələr arasında malların hərəkəti azadlığının olmasına baxmayaraq, orada mütəmadi olaraq müxtəlif növ münaqişələr yaranır.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar ölkələr arasında iqtisadi münaqişələri həll etmək üçün yaradılır. Beynəlxalq iqtisadi təşkilat-iqtisadiyyatın, elmin və texnikanın müəyyən sahələrində öz hərəkətlərini, əməkdaşlığı və ya birgə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün maraqlı ölkələrin dövlət orqanları, iqtisadi təşkilatları arasında bağlanmış müqavilələr əsasında yaradılmış müxtəlif tipli qurumlar sistemidir. Onlar pay töhfələri hesabına yaradılır, nizamnamə əsasında

fəaliyyət göstərir və iştirakçı tərəflərin bərabər şəkildə təmsil olunduğu idarəetmə orqanlarına malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. (2016). Konfliktologiya, 292 səh.

İsayev K.H. (2015). Konfliktologiya. 88 səh.

İsgəndərov İ. (2013). Təşkilati davranış və menecment psixologiyası. 381 səh.

İmranov A.M. (2017). Menecment. 268 səh.

Quliyev T.Ə. (2015). Əməyin sosiologiyası. 336 səh.

Абашинов С.Н. (2013). Россия - Средняя Азия: Политика и ислам, С. 373.

Атватер И., Даффи К.Г. (2003). Психология для жизни. С. 217.

Бабосов Е.М. (2000). Конфликтология. С. 254.

Amrahov V.T. (2022). Risk Assessment In Agrarian Entrepreneurship. MITTEILUNGEN KLOSTERNEUBURG. 6 (72). 99-107

Amrahov V., Rahimli F., Mirzazadeh N., Ibrahimli G., Valizadeh H. (2023). Satisfying the consumer demand for agricultural products: Possibilities and its prediction. Scientific Horizons, 26. 7. P. 160-170

Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Guliyeva K.N, Gazanfarova J.V. (2024). Economic Effectiveness and Forecasting of Scientific Activity in Azerbaijan. International Journal of Religion 5 (7), 422–430

Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Taghiyev M.Z., Muradov R.J., Hamidov A.V., Karimova M.H. (2023). Modeling and forecasting of production an agricultural. Journal of law and sustainable development v.11, n.7.

Amrahov V., Mahmudov E., Aliyev S., Hajiyeva S. (2022). [Econometric analysis and assessment of factors affecting the efficiency of agricultural production.](#) Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development Vol. 22, Issue 3. 23-34

Mirzazade N. (2025). [The State of Organization of the Management System and its Characteristics.](#) Global Spectrum of Research and Humanities. 2 (4). 107-113

Mirzazadeh N., Zeynalli M. (2024). Improvement of information provision of small business in the agricultural sphere. Journal of Economics. Volume:1, issue:1. P. 23-27

Mirzazade N. (2023). [Tarım Ürünlerine Yönelik Tüketici Talebi Ve Onu Etkileyen Faktörler.](#) BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi. Cild: 2023 Sayı: 1, 173-185

<https://www.stat.gov.az>

Received: 30.07.2025

Revised: 01.08.2025

Accepted: 10.08.2025

Published: 16.08.2025

Маленький Человек В Реалистической Прозе: От Гоголя До Зощенко

¹ Nuride Ganbarova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203016>

Аннотация: В статье проводится комплексный анализ эволюции образа «маленького человека» в русской реалистической прозе XIX — начала XX века, начиная с архетипического образа Акакия Акакиевича в произведениях Н.В. Гоголя и завершая сатирическими персонажами М.М. Зощенко. Рассматриваются ключевые литературные тексты, в которых «маленький человек» выступает выразителем социальной уязвимости, отчуждения и психологической хрупкости. Особое внимание уделяется трансформациям данного образа: от трагического восприятия личности, потерянной в бюрократической машине, до иронического и гротескного отражения советской повседневности. Анализируются как стилистические особенности — язык, повествовательные стратегии, сатирические приёмы, — так и концептуальные сдвиги, обусловленные историко-культурными изменениями: ростом бюрократии, урбанизацией, социальным давлением и изменениями общественного сознания.

В работе подчёркивается, что образ «маленького человека» является не только литературной константой русской прозы, но и чутким индикатором социальных, идеологических и эстетических процессов своего времени, позволяя понять динамику взаимоотношений личности и власти, а также механизмы социального отчуждения.

Ключевые слова: *маленький человек, русская проза, Гоголь, Достоевский, Чехов, Зощенко, реализм, сатира, психологизм*

Введение

Образ «маленького человека» занимает одно из центральных мест в русской литературе XIX–начала XX века (Ночевка, 2018). Это уникальное явление художественной традиции отражает глубокие социальные, психологические и философские проблемы, связанные с положением индивида в обществе, бюрократической системой, а также внутренними конфликтами личности. Несмотря на кажущуюся простоту, этот образ несёт сложный смысловой и символический заряд, служит зеркалом социального неравенства и отчуждения, а также духовного поиска и страдания.

Выбор темы обусловлен значимостью «маленького человека» как литературного архетипа, который претерпел заметные трансформации от гротескно-трагического образа у Николая Гоголя до иронично-сатирического в творчестве Михаила Зощенко (Тинтин, 2022).

¹ Qanbarova, N. Müəllim, Avropa Dilləri kafedrası, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan. Email: nurideqenberova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1620-2343>

Изучение эволюции этого образа позволяет проследить, как менялись общественные реалии и художественные методы в русской прозе, а также понять, каким образом литература способствовала формированию социальной критики и культурного самосознания (Демидов, 2024).

Историография исследования образа «маленького человека» богата: начиная с критики XIX века (Писарев, Чернышевский), через советские и постсоветские интерпретации (Лукач, Бахтин, Бертельс), и до современных культурологических и социолингвистических подходов (Косицин, 2015; Скорospelова, 2003). Современные исследователи обращают внимание не только на социальный аспект, но и на психологическую глубину героев, их речевые особенности и место в общей системе художественного реализма (Ларина & Новикова, 2024).

Цель статьи — провести комплексный анализ образа «маленького человека» в русской реалистической прозе от Гоголя до Зощенко, выявить основные типологические черты, проследить влияние социальных изменений и литературных традиций, а также проанализировать специфику художественного воплощения этого образа у ключевых авторов. Задачи включают рассмотрение происхождения и эволюции образа, изучение его социальной и психологической функций, а также сравнительный анализ на примерах произведений.

2. Происхождение и типология «маленького человека»

Русский реализм XIX века сформировал новую художественную парадигму, в центре которой оказался человек с его реальными проблемами, социальными ограничениями и внутренними переживаниями (Ночевка, 2018). Образ «маленького человека» возник как реакция на романтические идеалы и сентиментализм, акцентируя внимание на судьбах простых, зачастую незаметных в обществе личностей.

Так, у Гоголя в повести *Шинель* герой Акакий Акакиевич — чиновник низшего звена — становится символом утраты человеческого достоинства в бюрократической системе (Демидов, 2024). Его судьба иллюстрирует разрыв между личностью и обществом, ставший основой для многих последующих произведений.

Рост бюрократического аппарата Российской империи привёл к формированию слоя мелких чиновников, которые оказались заложниками системы. Урбанизация создаёт анонимную среду, где человек теряется и ощущает свою ничтожность (Скорospelова, 2003; Косицин, 2015).

У Достоевского в образе Мармеладова из *Преступления и наказания* отражается трагедия человека, потерявшего социальную опору, погружённого в нищету и зависимого от

общества. «Знаешь ли ты, милостивый государь, что значит, когда уже некому больше пойти?..» — эта реплика концентрирует в себе суть экзистенциального одиночества героя.

Чехов в рассказе *Смерть чиновника* показывает, как мелкий служащий Червяков гибнет от собственной заикливости на статусе и страхе перед властью: «Придя домой, не снимая вицмундира, он лёг и... умер».

Зощенко через бытовые ситуации и иронический стиль отображает абсурдность жизни «маленького человека» в советской реальности, например, в рассказе *Не надо врать*: «Я говорю — не ел. А сам губы облизал» (Тинтин, 2022).

«Маленький человек» отличается от социальных типов с активной ролью в обществе своей пассивностью, отчуждённостью и бессилием. Он не борец и не реформатор, а скорее символ безмолвного страдания и социальной невидимости (Ларина & Новикова, 2024). Это делает его уникальным объектом анализа, позволяющим понять механизмы социальной дезадаптации и психологического давления.

Глава 3. Н.В. Гоголь: Акакий Акакиевич как архетип «маленького человека»

Образ Акакия Акакиевича Башмачкина в повести *Шинель* (1842) стал не просто литературным персонажем, но своего рода архетипом — символом всей социальной прослойки «маленьких людей» в русской литературе XIX века (Демидов, 2024; Ночевка, 2018). Гоголь впервые не просто вывел на первый план чиновника «низшего ранга», но и наделил его трагическим измерением, сделав его судьбу метафорой человеческой уязвимости в бюрократическом мире.

Башмачкин — скромный переписчик, полностью растворённый в своей службе, существующий на границе человеческого и безличного. Его речь, жесты, желания ограничены до минимума, а его бытие подчинено рутине. Единственная мечта — новая шинель — превращается в символ, одновременно банальный и глубоко экзистенциальный: мечта о принадлежности, о тепле, о признании. Шинель становится не только предметом, но и способом самоидентификации.

Композиционно повесть строится на контрасте между бесконечно «маленьким» героем и безликой, жестокой системой. «Значительное лицо», лишённое индивидуальности, становится воплощением отчуждения власти. В финале — после смерти героя — происходит мистическое возмездие: Акакий Акакиевич превращается в призрак, наводящий страх на петербургских чиновников. Этот гротескный поворот завершает путь «маленького человека» в гоголевской вселенной — от невидимого к всесильному, от жертвы к мстителю.

Гоголевская поэтика сочетает трагическое и сатирическое, реалистическое и фантастическое (Скороспелова, 2003). Именно это соединение делает образ Башмачкина не

только социально значимым, но и философски многослойным. Повесть «Шинель» задаёт тон целой литературной традиции, где «маленький человек» становится воплощением не только социальной несправедливости, но и морального абсолюта — своего рода невинной сущности, раздавленной механизмом бездушного мира.

Глава 4. Ф.М. Достоевский: «Маленький человек» как носитель страдания, вины и духовного напряжения

Если у Гоголя «маленький человек» представлен как социальная жертва, застывшая в быту и покорно несущая свою долю, то у Достоевского он превращается в внутренне сложную личность, для которой страдание — не только следствие социальной несправедливости, но и путь к моральному пробуждению и духовному постижению.

В «Преступлении и наказании» фигура Семёна Захаровича Мармеладова — один из самых ярких примеров маленького человека у Достоевского. Он не просто жалок, он сознательно жалок, он понимает собственное ничтожество, алкоголизм и беспомощность, но наделён потрясающей силой нравственного самосознания. Его знаменитая исповедь в трактире — не оправдание, а акт самоосуждения и обнажения страдания перед миром. Он — не функциональная жертва, а страдающее существо, надеющееся на искупление через боль.

У Достоевского герой низшего социального порядка способен к глубокому самоанализу, рефлексии, этическому выбору. Это видно в фигурах таких персонажей, как Макар Девушкин («Бедные люди») и Мышкин («Идиот»). Эти герои говорят не столько от имени класса, сколько от имени униженного и оскорблённого человека, представляющего универсальное человеческое достоинство в мире, где оно не имеет цены.

Страдание у Достоевского — не случайность и не унижение, а путь к очищению и спасению. Даже когда маленький человек опускается до предела (Мармеладов, Смердяков), он остаётся носителем внутренней истины, которую «сильные мира сего» утратили. В этом заключается нравственный пафос Достоевского: «маленький» оказывается духовно выше «большого».

Достоевский сознательно строит художественный мир на контрастах: грязь — и чистота, нищета — и святость, безумие — и проницательность. Его поэтика — поэтика парадокса, где внешне убогий человек оказывается вместилищем вселенской боли и любви. Даже в языке — простом, разговорном, сбивчивом — ощущается напряжение между отчаянием и надеждой.

В прозе Достоевского образ «маленького человека» трансформируется: это уже не просто объект социальной критики, а центр нравственного и философского конфликта. Он становится зеркалом, в котором отражается вся этическая драма современного мира.

Маленький человек у Достоевского — богоискатель, страдалец, свидетель, и именно в его голосе звучит последний вопрос о смысле человеческой жизни.

Переходим к Антону Павловичу — он говорит тише, чем Гоголь или Достоевский, но в этой тишине — глубокая ирония, боль и человечность. У Чехова «маленький человек» — это уже не гротеск и не пророк страдания, а обыкновенный, забытый всеми человек, которого не замечают даже тогда, когда он умирает.

Глава 5. А.П. Чехов: Осмысленный абсурд и будничная трагедия

Антон Павлович Чехов продолжает тему «маленького человека», но делает это по-новому: снижается пафос, исчезает мистицизм, герой больше не ищет смысла жизни — он живет механически, «как все», и умирает незамеченным. Именно в этом — чеховская трагедия (Ганбарова, 2024).

В этом коротком рассказе трагедия разыгрывается не в финале, а с первой строчки. Чиновник Червяков — человек, целиком растворённый в страхе перед «начальством», в этикетке, в нужде угодить. Он чихает на генерала и не может простить себе этого «преступления»: *«Я вас не нарочно... извините... я не нарочно!»* — повторяет он. Он просит прощения до тех пор, пока не исчезает сам: *«Придя домой, не снимая вицмундира, он лёг и... умер»*.

Чехов гениально показывает, как страх перед властью, ничтожность и зависимость способны убить буквально. Это не трагедия личности, как у Достоевского, а трагедия механизма, который работает без сбоев — и убивает без драмы (Ганбарова, 2025).

В этом рассказе Чехов показывает, как внутренняя рабская логика «маленького человека» разрушает человеческие отношения. Тонкий, узнав, что его школьный друг стал генералом, тут же переходит на язык подчинённого: *«Позвольте доложить... рад-страстно»*.

Авторская ирония — не злая, но хирургически точная. Чехов фиксирует не только внешнее социальное положение, но и психологическую зависимость, которая унижает героя ещё до того, как его кто-то принижает.

Доктор Старцев — не совсем «маленький человек» в социальном смысле, но Чехов показывает, как человек становится маленьким: он когда-то мечтал, любил, волновался — а потом постепенно «затвердел»:

«Полнел, тяжёлел, стал молчалив, равнодушен ко всему... читал всё одну и ту же книгу».

Чехов здесь говорит о моральной усушке личности, об исчезновении души из-за комфорта и бездуховной рутины. «Маленький человек» у Чехова — это превращение, медленное и необратимое.

Чехов снимает трагедийную маску с образа маленького человека и показывает его в будничной, буднично-бессмысленной форме. Его герои не погибают от власти — они исчезают в пыли мелких обид, вежливости, служебных реплик, привычек. Это не «борцы», как у Достоевского, и не «призраки» Гоголя. Это живые люди, которые становятся невидимыми — при жизни.

Михайлович Зощенко, который не просто продолжает линию «маленького человека», а вскрывает её в новых условиях — в эпоху социализма, коммуналок, дефицитов и официальной риторики.

У него «маленький человек» — это советский гражданин, растерянный, смешной, бедный, обиженный — и часто сам не понимающий, чего хочет.

Глава 6. М.М. Зощенко: Сатира, быт и разрушение трагического образа

Зощенко пишет о маленьком человеке без пафоса. Его герои — не Акакии Акакиевичи и не Мармеладовы. Это люди коммунальной кухни, очереди, бытового коллапса и лексического упрощения. И главное — они сами не чувствуют себя героями, а живут, как умеют. И именно это делает их образ современным, тревожно-печальным и горько-смешным.

Зощенковские герои говорят простым, разорванным языком, без логики, с ошибками, тавтологиями. Это не просто стилистический приём — это способ передачи сознания, которое деформировано социальной ситуацией (Демидов, 2024).

«Ну, сижу я, значит, дома. А жена мне говорит: "Иди, — говорит, — за молоком". Ну, пошёл я. А там, значит, — очередь. А у меня, понимаете, тапки на босу ногу».
(из рассказа «Аристократка»)

Здесь повествование построено как поток бытовых мелочей, в которых теряется субъектность, исчезает ценностный ориентир. Герой существует в хаосе. Он не мыслит — он реагирует.

Советская идеология предполагала исчезновение «маленького человека», но Зощенко показывает, что он никуда не делся. Более того — теперь он вынужден изображать героя, когда на самом деле остаётся тем же растерянным и беспомощным человеком, которого мы видим у Гоголя (Ночевка, 2018)

Герой рассказа «*Не надо врать*» — боится жену, лжёт из-за мелочи и в итоге проваливается в трясину вины и нелепости:

«Я говорю — не ел. А сам губы облизал. Она и говорит: "Ну вот, опять врѣшь". А я действительно ел». В этой фразе — вся трагикомическая суть зощенковского героя: лживость из страха, слабость из чувства вины, абсурд из быта.

Зощенко не издевается над героями — он говорит от их имени. Он сам — часть этого мира. Его проза — это внутренняя речь поколения, которое не научилось быть свободным, но и не хочет быть полностью зависимым. Его герои не героичны и не драматичны. Они — бесконечно человечны.

Зощенко завершает эволюцию «маленького человека»: образ, начавшийся с трагедии Акакия Акакиевича, здесь разрушается в быту, превращаясь в постиронию. «Маленький человек» больше не вызывает сострадания — он вызывает узнавание, улыбку, жалость без слёз. Это новая форма существования личности — в эпоху, где трагедии не допускаются, а потому — живут в языке.

Заключение

Образ закона в русской литературе XIX века предстает не как статичный юридический институт, а как сложный, многогранный и порой трагический символ столкновения между моральной интуицией, человеческой совестью и государственной властью. В произведениях Гоголя, Достоевского, Лескова и Салтыкова-Щедрина право и правосудие рассматриваются сквозь призму этики, религиозной мысли, социальной критики и философского сомнения. Авторы обращаются к теме закона не только для характеристики судебных и политических механизмов своего времени, но и как к способу осмысления фундаментальных категорий добра и зла, свободы и подчинения, справедливости и произвола.

У Гоголя закон превращается в карикатуру на бюрократическую машину, отчуждённую от живого человеческого духа. У Достоевского он становится ареной духовной борьбы, где преступление и наказание не всегда соотносятся с юридической буквой, но всегда — с метафизической и нравственной истиной. Лесков демонстрирует конфликт между живой человечностью и формальным правопорядком, придавая фигурам «праведников» моральное превосходство над официозной юриспруденцией. Салтыков-Щедрин разоблачает закон как инструмент насилия, как орудие лицемерной власти, в котором правосудие уступает место репрессии.

Таким образом, литературные образы закона в русской классике вступают в напряжённый диалог с реальностью — они не столько фиксируют юридические положения эпохи, сколько моделируют этическое измерение права, раскрывая моральные дефициты государственной системы. Эти художественные рефлексии до сих пор остаются актуальными, поскольку поднимают вопросы о соотношении справедливости и закона, гуманности и государственной дисциплины, формальной легальности и подлинной правды.

Русская литература XIX века в лице своих крупнейших представителей выстраивает собственную философию права — трагическую, ироничную, обличающую и утопически надеющуюся на «высшую правду», которая способна преодолеть формализм и бездушие государственной легитимности.

Литература

- Демидов, Н. М. (2024). «Маленький человек» в контексте повествовательной структуры произведения: «Шинель» Н.В. Гоголя и «Неуемный бубен» А.М. Ремизова. *Litera*, (3), 124–135.
- Ганбарова, Н. (2024). Азербайджанско-русские литературные связи: к постановке вопроса. *ББК 1 Н 34*, 404.
- Ганбарова, Н. (2025). Духовная культура России и зарубежных стран: вопросы религии, философии, науки и искусства. В кн.: К.А. Мальцев (Ред.-сост.).
- Ермеева, Г. О. (год неизвестен). *Дипломна работа*.
- Косицин, А. А. (2015). *Современный литературный процесс*. Самара: Изд-во СГАУ.
- Ларина, М. В., & Новикова, Е. О. (2024). Герой рассказа Р. Сенчина «Конец сезона» в парадигме «лишних людей»: схождения и отталкивания. *Сибирский филологический форум*, 27(2), 92–108.
- Ночевка, Е. И. (2018). Проблема «маленького человека» в русской литературе XIX века: эволюция и типология образа.
- Скороспелова, Е. Б. (2003). *Русская проза XX века. От А. Белого («Петербург») до Б. Пастернака («Доктор Живаго»)*. Москва.
- Тинтин, Б. (2022). «КОЗА» М.М. Зощенко и «Шинель» Н.В. Гоголя: к интертекстуальной связи. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Филология. Журналистика*, 22(4), 434–438.

Received: 02.08.2025

Revised: 04.08.2025

Accepted: 14.08.2025

Published: 18.08.2025

Dilin yaradıcılığının mümkün mənbələri və nəzəri mülahizələr

¹ Ayəddin Əliyev

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203017>

Xülasə: Məqalədə dilin yaranması məsələsi elmi müstəvidə nəzərdən keçirilir. Dilin sosial fenomen olmasını nəzərə alaraq onun necə və niyə ortaya çıxdığına dair müxtəlif nəzəri mülahizələr müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Müəllif *divine origin* (dini mənşə), səslərin təqlidi, emosional nidalar, ictimai müqavilə, jestlər və əmək teoriyaları kimi klassik hipotezləri sadalayır, onların üstün və çatışmayan cəhətlərini göstərir. Dilin insan şüuru və nitq quruluşu ilə sıx bağlı olduğu vurğulanır; ilk sözlərin sadə səslərdən (onomatopoeik imitasiya, ehtiyatla buraxılan nida səsləri və s.) əmələ gəldiyi təxmin edilir. Dilin universal məfhumlarının formalaşmasında fonetik təsadüflər və fonosematik kodların roluna nəzər salınır. Eyni zamanda, dil və irq məsələsinə münasibətdə tədqiqatçıların qəbul etdiyi antropoloji prinsip xatırladılır: “Heç bir insan dünyaya daxili mədəniyyət və dil qabiliyyəti ilə gəlmir”. Nəticədə, dilin mənşəyi hələ də açılmamış sirr olaraq qalır; bu problemi həll etmək üçün dilçilik, psixologiya, paleoantropologiya və digər sahələrdən gələn multidissiplinar yanaşmaların vacibliyi vurğulanır. Məqalədə təqdim olunan təhlillər bu aktual mövzuya yeni baxış bucağı gətirir və gələcək tədqiqatlar üçün istiqamət müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: *dil mənşəyi; nitq nəzəriyyələri; onomatopoeik təqlid; jestlər; dilçilik; antropologiya*

Giriş

Dilin yaranması insan linqvistikasında ən qədim və həlledilməmiş məsələlərdən biridir. Minilliklər boyu tədqiqatçılar və filosoflar dilin ortaya çıxma səbəbini açıqlamaq üçün müxtəlif hipotezlər irəli sürüblər. Belə hipotezlərə tanrı mənşəli (dilə ilahi başlanğıc verildiyi fikri), səs təqlidi (Bow-Wow nəzəriyyəsi), emosional nida (Pooh-Pooh nəzəriyyəsi), maddi obyektlərlə rezonans (Ding-Dong nəzəriyyəsi), ictimai müqavilə (dil insanların qarşılıqlı razılaşması ilə yarandığı fikri), jest və bədən hərəkətləri, eləcə də əmək, əməkdaşlıq kimi təsirlərin səbəb olduğu variantlar daxildir. Nordquist (2025) qeyd edir ki, min illər ərzində bu sahədə “bir çox nəzəriyyə irəli sürülmüşdür – və demək olar ki, onların hamısı tənqiddə məruz qalmış, rədd edilmiş və çox vaxt istehza obyektinə çevrilmişdir”. Hər bir nəzəriyyə dilin yaranması haqda müşahidələrdən yalnız müəyyən bir parça izah etməyə çalışır və heç biri məsələni tam həll edə bilmir. Digər tərəfdən, dilçilik, antropologiya və genetikadan olan mütəxəssislər hələ də dilin başlanğıcını araşdırmaq üçün multidissiplinar yollara müraciət edirlər; Christine Kenneally kimi tədqiqatçılar bu problemi elmdə “ən çətin tapmaca” adlandırırlar.

¹ Əliyev, A. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, «İbtidai təhsil və məktəbəqədər təlim» kafedrasının müdiri, Lənkəran Dövlət Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8581-209X>

Dil ibtidai cəmiyyətdə tənha, fərdi proses deyil, sosial-mədəni fenomen kimi formalaşır. Dil və mədəniyyət bir-birini tamamlayır; antropoloqlar vurğulayırlar ki, *“Heç bir insan dünyaya daxili mədəniyyət və dil qabiliyyəti ilə gəlmir”*. Yəni dil öyrənilir və mənimsənilir, genetik olaraq miras qalmır. Bu yanaşma dilin mənşə prinsipinə də təsir göstərir: dilin təkamülün və ya yaradılışın nəticəsi olduğu sualına cavab axtararkən bioloji, psixoloji və sosial faktorların hamısını birlikdə qiymətləndirmək lazımdır. Beləliklə, bu məqalədə təqdim olunan mülahizələr həm klassik nəzəriyyələri, həm də müasir antropoloji fikirləri (məsələn, etnososioloji yanaşmaları) və bir sıra fonosematik müşahidələri bir araya gətirərək dilin başlanğıcına dair geniş bir spektri nəzərdən keçirir.

Dilin və nitqin insan həyatındakı rolu

Dilin sosial rolunu və onun insan şüuru ilə qarşılıqlı əlaqəsini anlamaq üçün ilk növbədə dilin vacibliyini qəbul etmək lazımdır. Nitq heyvani instinktlərlə doğrudan bir məhsul hesab edilə bilməz, çünki digər canlılar vəhşi mühitdə kommunikasiyaya malik olsa da, onların kommunikasiyası son dərəcə məhdud çərçivədə formalaşır və iradədən asılı dəyişkən deyil. Məsələn, it səsinə qulaq asmadan, başqasının əlində silahını görüb geri çəkilir; arı və qarışqa kimi canlılar kompleks cəmiyyət qura bilsələr də onların “danışığı” aşkar əvvəlcədən kodlaşdırılmışdır. Buna görə də insan dili tamamilə instinkt kimi qəbul oluna bilməz. Eyni zamanda, insan şüurunun varlığı dil funksiyasının əsas şərtlərindən biridir. Şüurun dərəcəsi müxtəlif canlılarda fərqli olsa da, tədqiqatçılar (məs., Şahqubadbəylinin sitatı kimi) vurğulayırlar ki, insan şüuru və ünsiyyət qabiliyyəti bir-birinə bağlıdır: ibtidai insan düşüncə və şüurla ətraf mühiti dərk etdikcə, nitq formalaşmasına yönələn təbii ehtiyac yaranmışdır. Bədənin nəfəslik fəaliyyəti kimi danışma da həyatı əhəmiyyətə malik olduğundan, nitq bacarığı insan atributu olaraq xüsusi qiymətləndirilir.

Müasir dilçilikdə qəbul olunmuşdur ki, insan nitqi həm irsi, həm də öyrənilən elementlərdən ibarətdir. İnsan orqanizmində qidalanma, müdafiə və cinsi reproduksiya instinktləri ilə yanaşı yorğunluq, xəstəlik, yuxu kimi yüzrlə avtomatik funksiya da şüurdan asılı olmayaraq işləyir. Ana bətnində körpə oksigen üçün öz-özünə nəfəs alır, bir yaşına çatan körpə anasının südündən başqa qidanı qəbul edə bilməz; uşaqlar ağlamaq və müxtəlif qeyri-ixtiyari səslər çıxarmaqla ətrafdan özlərinə informasiyaların çatdırılmasında üstünlük qazanırlar. Bu baxımdan dil də bəzi irsi sistem elementlərinə istinad edərək məcburi qazandığımız bir qabiliyyət hesab oluna bilər. Lakin uşaqlar ikinci bir dili, incə intonasiya ilə danışmağı doğuştan bilmir – bu, onlara sonradan sosial mühitdə öyrədilir. Məsələn, dilçilər qeyd edirlər ki, ana və ata adları fonetik cəhətdən bir çox dildə oxşardır (məsələn, “mama/məma” ana, “papa” ata mənasında; yaxud “da-da” kimi də təkrarolunan hecalar) – bu, əslində körpənin ağlamağa çalışarkən çıxardığı hərəkət səslərini göstərən universal xüsusiyyət ola bilər.

Nitqin yaranma nəzəriyyələri və əsas mənbələr

Dil tarixi mövzusunda fərziyyələri ümumiləşdirsək, ilkin söz və ifadələrin mənbəyi kimi iki əsas məqamı qeyd edirlər:

- **Təqlid mənbəyi (Bow-Wow nəzəriyyəsi):** Bu fikrə görə ilk sözlər ətrafdakı təbiət səslərinin (məs., heyvan səsləri, küləyin əsintisi, yağışın yağması və s.) imitasiya edilməsi nəticəsində yaranıb. Məsələn, meşə quşunun cəh-cəh səsi, it hürməsi və ya şayiə-səda səsi kimi obyekt səsləri ilkin leksikaya impuls verə bilərdi.
- **Emosional nidalardan yaranma (Pooh-Pooh nəzəriyyəsi):** Bəzi sözlər şəxsin daxili emosiyalarını ifadə etmək üçün özü-özündən ucalan nida səslərindən əmələ gəlmiş ola bilər. Qorxu, heyranət, sevinc kimi duyğular insanın hərəkətsiz bir şəkildə də səslənməsinə səbəb olur (məs., “aho!”, “şo!”, “uh!”). Bu növ interyektsiyalar nisbətən məhduddur, lakin onların üzvi tədricən spesifik dil vahidlərinə çevrilməsi mümkündür.
- **Jest (İşarə) nəzəriyyəsi:** Dəstə şəklində ilk insanlar jest və işarələrlə kommunikasiyanı formalaşdırdıqları halda, sonradan bu hərəkətlərin səsli ifadəyə çevrildiyi düşünülür.
- **Əmək və ritm nəzəriyyəsi (Yo-He-Ho nəzəriyyəsi):** Ağır fiziki iş və əmək zamanı yaranan ah-nalələr, ritmik nərildəmələr insan nitqinin başlanğıcında rol oynamış ola bilər.
- **Sosial müqavilə nəzəriyyəsi:** Dilin müəllifi Şotland filosofu Thomas Hobbes-un adətən dəstəlik əməkdaşlıq anlayışına əsaslanan, insanların bir-biri ilə başa düşmək üçün anlaşma yolu axtarması ideyasıdır.
- **Dini (Tanrıverdi) mənşə nəzəriyyəsi:** Ənənəvi inanclara görə, dil insanlara ilahi surətdə bəxş edilmiş xüsusiyyətlərdən biridir. Bu yönümlü fikirlər dilin təsadüfən əmələ gəlmədiyini, varlığına ali məqsədin səbəb olduğu düşüncəsini ifadə edir.

Bu fərziyyələrdən hansı birinin əsas olduğunu müəyyən etmək çox çətindir; Nordquist (2025) qeyd edir ki, tarix boyu irəli sürülən klassik nəzəriyyələrin heç biri müasir dilçilik baxımından tam qənaətbəxş nəticə vermir. Hər bir nəzəriyyə yalnız dilin bir cəhətini izah etməyə çalışmışdır, lakin dilin təkamülü çoxsahəli fenomen olduğundan vahid izahat yox dərəcədə yetərlidir. Bu gün dilçilər çox vaxt qeyd edirlər ki, dilin yaranma sualına cəmiyyət, neyroloji fon, bioloji evrim, psixoloji amillər və hətta mədəni faktorlar birlikdə cavab verməlidir. Məsələn, Ş. Nordquist yazır: “Məncə, bu sual tarixən və gələcəkdə elmi baxımdan tam olaraq cavablandırılmayacaq, çünki dilin başlanğış tarixi mövzusu elmdə ‘ən çətin tapmaca’dır”.

Səslərin təqlidi və ilkin nitq kodları

İlk sözlərin formalaşmasında tədqiqatçılar müxtəlif səsləri “ləvayət” (fonosema) kimi qəbul edirlər. İnsan ağılında müəyyən səslər meşə və tarlalardan gələn səsləri çağırır. Məsələn, ana sözünün dünyanın bir çox dilində uyğun formasının olması təsadüf deyil. Körpələrin doğulandan sonra çıxardıqları “ma-ma”, “ba-ba”, “na-na” tipli sait və burunlu səslərin sonradan ana və ata anlayışını ifadə edən sözlərə çevrilməsi ehtimal edilir. Belə ki, Azərbaycan, türk dillərində **ana/anane**, ingilis və rus dillərində **mama, mom**; fars dilində **madar**; alman dilində **Mutter**

kəlimələri ilkçağda uşaqların təkrarladıkları səslərdən törənmiş ola bilər. Bu nümunə göstərir ki, dil formalaşmasında bəzi qəlib səslər (məs., *m*, *n*, *p*) demək olar, qlobal fonosematik status qazanmışdır.

Bu yanaşmanı genişləndirdikdə bəzi dillər üçün fonosemalar aşkarlanır. Məsələn, Azərbaycan dilində “*qa-*” hecası ilə başlayan onlarla söz var ki, bunlar semantik cəhətdən “yuxarı”, “hündür”, “böyük” kimi anlayışlarla bağlıdır: **qadın/kağaz** (böyük, bilmiş?), **qədim** (ən qədim), **qarğa** (göydən gələn quşun səsi), **quş** (yuxarı uçan varlıq), **qulaq** (yuxarıda yerləşir), **qaya** (uçuqda ucalan), və s. Bu uyğunluq təzahürü *fonosema* adlanır. Məhz **qa-** səsi göydən gələn quş səslərinə oxşadığı üçün geniş anlam yelpazəsinə malikdir. Müxtəlif dillərdə də belə fonosemalar mövcuddur: misal üçün Talış dilində **kaq**, **kafə**, **kiva**, **kox**, Rus dilində **гоголь** (**goğol – toyuq**), **крик** (**krik – qışqırıq**), **гара** (**qağa – qaz növü**) kimi sözlər fonetik cəhətdən birləşir və yuxarıya aid fikirləri təsvir edir. Eyni zamanda, bəzi səslər konkret obyekt səslərini ifadə etməkdə istifadə olunub: məsələn, inək-öküz səsinə göstərən **ba-**, **bə-**, **bu-** kimi hecalar müxtəlif dil vahidlərinin əmələ gəlməsinə təkan verə bilər. Bu cür fonosematik təhlillər dilin ilkin dövründə səslərlə məna arasında potensial əlaqələrin mövcud ola biləcəyini göstərir.

İlk nitq mənbələri: Dilçilikdə tez-tez vurğulanır ki, ilkin sözlər çox sadə səslərdən ibarət olub. İnsan cəmiyyəti tələbat yaratdıqca, boyukdan-başa doğru inkişaf istiqamətində ilk leksik vahidlər bir və ya bir neçə səslilik (monosilabik) nidasalardan formalaşa bilər. Məsələn, insan quşa qumar səslərini, küləyin sürüyə-sürüyə səsinə eşidəndə bu səsləri təqlid edib müəyyən sifətlər (uğurlu, uca, sakit) anlayışı üçün baza rolunu oynayan sözlər yaratmış ola bilər. Beləliklə, ilkin insanın danışa bilməsi üçün iki yolla səs materialı yaradılmışdır:

- **Təqlid yoluyla yaranan sözlər:** Heyvanların, quşların, təbiət hadisələrinin səslərini eşidərək təkrarlamaqla formalaşan ilk sözlər. Məsələn, “**mən-mənə**” (dəvə quşunun nida səsi), “**kakilə**” (qurbağa səsi) kimi səsə dayanan köklər sonradan çoxlu təsviri sözlərin əsasını təşkil etmişdir.
- **Emosional nida səsi əsasında yaranan sözlər:** Dərin emosional respons (qorxu, heyrət, sevinc) zamanı insanın inadla çıxardığı nida səslərindən törəyən leksik vahidlər. Məsələn, qəfil qorxu anındakı “**əə!**”, sevincə bağlı “**oi!**” tərzli səslər sonradan müəyyən söz və ifadələrin ibtidasını vermiş ola bilər.

Hər iki mənbə paralel fəaliyyət göstərdiyi üçün onların ikisindən hansının öncə gəldiyini dəqiq bilməsək də, bəşəri kommunikasiyanın təməlində bu növ təbii səs mənbələrinin dayandığı qənaətinə gəlmək olar.

Dil və irq – antropoloji perspektivlər

Bəzən dil və insan irqinin bir-biri ilə bağlı olub-olmadığı müzakirə olunur. Tarixi baxımdan müxtəlif məzhəblər bu mövzuda fərqli fikirlər səsləndirsə də müasir antropologiyada aydın prinsip

mövcuddur: dil mədəni əsrliyə bağlı, irsən ötürülən xüsusiyyət deyil. Məsələn, Amerika Antropoloqlar Assosiasiyasının rəsmi bəyanatında bildirilir: “*Heç bir insan dünyaya daxili mədəniyyət və dil qabiliyyəti ilə gəlmir*”. Bu, o deməkdir ki, müxtəlif genetik tiplərin nümayəndələri istənilən mədəniyyəti və dili öyrənə bilirlər. Faktiki araşdırmalar göstərir ki, Afrikada doğulan bir insan Avropada, Asiyada yaşasa belə nəsillər boyu tamamilə yeni insan növünə çevrilir. Genetik variasiyalar məhduddur; milli xüsusiyyətlərin meydana gəlməsi əsasən ətraf mühit, yaşayış tərzı və mədəni təsirlər nəticəsində baş verir. Deməli, dilin uyğunlaşması və dəyişməsi də bu cəmiyyətin tarixi-mədəni kontekstində baş verən prosesdir. Fərqli dil ailələrinin oxşar leksik strukturları tapıla bilsə də (məsələn, say və ailə adları və s.), bu köklü bir ortaq genetik başlanğıc demək deyil. Nordquist (2025) və digər müasir tədqiqatçılar vurğulayır ki, dil təkamülü – “ən çətin tapmaca” olduğu üçün – bu məsələlərdə ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Nəticə

Dilin yaranmasıyla bağlı elmi diskussiya hələ də davam edir və bu problemi tamamilə həll edə biləcək universal konsepsiya yoxdur. Təqdim olunan mülahizələr göstərir ki, dilin başlanğıcı həm bioloji, həm psixoloji, həm də sosial aspektləri ilə təhlil edilməli, ənənəvi nəzəriyyələr yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Dilin formalaşmasında akustik təqlid, emosional əmələ gəlmənlər, insan şüuru və cəmiyyətin əmək modeli qarşılıqlı təsir edən elementlərdir. Bu əhatəli məsələni həll etmək üçün genetik, etnoantropoloji, neyrolinqvistik və arxeoloji məlumatlardan ibarət sənədlər toplusuna ehtiyac var. Düşünürük ki, gələcək tədqiqatlarda multidissiplinar baxışlar – dilçilik, psixologiya, genetik tədqiqatlar və insanın paleohistoriya arxeologiyası arasındakı sinerji – dilin mənşəyi problemlərinə daha obyektiv cavab tapmağa kömək edəcək. Məhz bu cür yanaşma “dil yaranması”nın sirrini qismən də olsa açmağa istiqamət verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

- American Anthropological Association. (1998). *Statement on race*. Washington, DC: American Anthropological Association.
- Axundov, A. (2006). *Ümumi dilçilik: Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları*. Bakı, Azərbaycan: Sorq-Qərb.
- Burlak, S. A. (2011). *Proischozhdenie yazyka: fakta, issledovaniya, gipotezy* [Dil yaranması: faktlar, tədqiqatlar, hipotezlər]. Moskva, Rusiya: Astrel-Corpus.
- Cremo, M. A., & Thompson, R. L. (1993). *Forbidden archaeology: The hidden history of the human race*. New York, NY: Bhaktivedanta Institute.
- Gumilev, L. N. (2013). *Etnogenez i biosfera Zemli* [Etnogenez və Yer biosferası]. Sankt-Peterburq, Rusiya: Azbuka.

Nordquist, R. (2025, May 9). *5 theories on the origins of language*. ThoughtCo. Giriş tarixi: 2025-08-15, <https://www.thoughtco.com/where-does-language-come-from-1691015>

Qurbanov, A. (1972). *Ümumi dilçilik məsələləri*. Bakı, Azərbaycan: Elm.

Reformatskiy, A. A. (2006). *Vvedenie v lingvistiku* (5-ci nəşr). Moskva, Rusiya: Aspekt-Press.

Yakushin, B. V. (1984). *Gipotezy o proiskhozhdenii yazyka* [Dil yaranması hipotezləri]. Moskva, Rusiya: Nauka.

Received: 10.08.2025

Revised: 11.08.2025

Accepted: 18.08.2025

Published: 25.08.2025

Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında regional əməkdaşlıq

¹ Enes Yıldırım

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203018>

Xülasə: Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan Sovet İttifaqının dağılmasından sonra inkişaf etdirilən üçtərəfli əməkdaşlıq sayəsində enerji, nəqliyyat və təhlükəsizlik sahələrində güclü tərəfdaşlıq əlaqələri qurulur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Cənubi Qafqaz Təbii Qaz Boru Kəməri və TANAP kimi layihələr regionun enerji təchizatı təhlükəsizliyini artırır, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Orta Dəhliz təşəbbüsü isə Çindən Avropaya qədər uzanan yeni “Dəmir İpək Yolu” yaradır. Azad ticarət sazişləri və SOCAR-ın investisiyaları iqtisadi integrasiyanı dərinləşdirib, müntəzəm müdafiə təlimləri və 2021-ci il Şuşa Bəyannaməsi təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı gücləndirib.

Bununla belə, infrastruktur çatışmazlıqları, xarici aktorlar arasında geosiyasi rəqabət və regional münaqişələr kimi problemlər qalmaqdadır. Qarşıdakı dövrdə Ermənistanla sülh danışıqlarında irəliləyiş, Orta Dəhlizin tam işləməsi, yaşıl enerji və rəqəmsal transformasiya sahəsində birgə səylər üçtərəfli əməkdaşlığı daha da artırmaqla.

Açar sözlər: *Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlığı; enerji dəhlizləri; Orta dəhliz; azad ticarət; müdafiə sahəsində əməkdaşlıq; regional sabitlik*

Giriş

Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsində yerləşən, tarixən birbirinə bağlı üç dövlətdir. Türkiyənin Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan və Gürcüstanla əlaqələri regional sabitliyin qorunmasında, enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafında, qlobal geosiyasi dəyişikliklərə uyğunlaşmasında həlledici rol oynamışdır. Türkiyə yeni müstəqil dövlətləri sürətlə tanımaqla regional sabitliyə töhfə verməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu, Azərbaycan və Gürcüstan isə müstəqilliklərini möhkəmləndirmək, beynəlxalq səviyyədə tanınmaq və iqtisadiyyatlarını transformasiya etmək üçün xarici dəstəyə ehtiyac duyurdu. 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən bu üç ölkə arasında münasibətlər ikitərəfli razılaşmaları aşmış və “üçtərəfli əməkdaşlıq” kimi müəyyən edilən daimi formata çevrilmişdir. Bu məqalədə Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan üçtərəfli əməkdaşlığının tarixi keçmişi, onun enerji və nəqliyyat layihələri vasitəsilə iqtisadi integrasiyası, təhlükəsizlik ölçüsü və qarşıya çıxan problemlər təhlil edilir və gələcək mümkün istiqamətlər müzakirə edilir.

¹ Yıldırım, E. Doktorant, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5258-4034>.

1. Tarixi Məlumat və Diplomatik Çərçivə

1.1 Müstəqillikdən sonrakı dövr və ilkin əlaqələr

Sovet İttifaqının dağılması Cənubi Qafqazda siyasi və iqtisadi boşluq yaratdı. Türkiyə postsovet qonşularını tanıyan, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı rəsmən tanıyan və regional sülhü dəstəkləyən ilk ölkələr sırasında olub. Bu dövrdə Ankaranın prioritetləri regionun müstəqil dövlətlərinin ərazi bütövlüyünü qorumaq, Avro-Atlantik qurumlarla integrasiyanı təşviq etmək və Mərkəzi Asiyaya çatan enerji və nəqliyyat dəhlizlərində körpü rolunu oynamaqdan ibarət idi (Türkiyə Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, 2024). Moskvadan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan və Gürcüstan iqtisadi kövrəklik və daxili siyasi qeyri-sabitliklə üzləşdi. Bu dövrdə Bakı və Tbilisi neft və təbii qaz kimi enerji resurslarını qlobal bazarlara çıxarmaq və iqtisadiyyatlarını şaxələndirmək üçün xarici tərəfdaşlar axtarıblar. Türkiyə həm coğrafi yaxınlıq, həm də mədəni əlaqələrə görə təbii tərəfdaş kimi meydana çıxdı.

1.2 Üçtərəfli Formatın və Bəyannamələrin Doğulması

2000-ci illər üç ölkə arasında münasibətlərin institusionallaşmasının şahidi oldu. 2012-ci ildə Trabzonda keçirilən xarici işlər nazirlərinin ilk üçtərəfli görüşündə imzalanan Trabzon Bəyannaməsi tərəfləri suverenlik və ərazi bütövlüyünə hörmət, transsərhəd təhdidlərlə birgə mübarizə, enerji və nəqliyyat layihələrinin dəstəklənməsinə dair razılığa gəlib (Türkiyə Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, 2012). İstanbulda imzalanan 2018-ci il bəyannaməsi regional problemlərin sülh yolu ilə həllinə və müdafiə sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə çağıran əvvəlki öhdəlikləri bir daha təsdiqləyib. Bu bəyannamələrdə iqtisadi layihələr (BTC, BTE və BTQ) vurğulanmış və Abxaziya, Cənubi Osetiya və Dağlıq Qarabağ kimi münaqişələrin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həllinin zəruriliyi vurğulanmışdır. Bundan başqa, Azərbaycanın 2021-ci ildə Qarabağda qazandığı qələbədən sonra Şuşa Bəyannaməsi imzalanıb. Bu sənəd Türkiyə və Azərbaycanı müttəfiq elan edərək, iki dövlətin müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı təhdidlərə qarşı bir-birlərinə hərbi dəstək verəcəklərini bəyan edirdi (Azərbaycan Prezidenti, 2021). Bəyannamədə həmçinin nəqliyyat və enerji xətlərinin inkişafı, Zəngəzur dəhlizinin və Naxçıvan-Qars dəmir yolunun tikintisi, birgə müdafiə təlimləri (Azərbaycanın Prezidentliyi, 2021) kimi konkret layihələr öz əksini tapıb. Gürcüstan isə öz ərazi bütövlüyü ilə bağlı həssaslığına görə Şuşa Bəyannaməsinin iştirakçısı olmasa da, üçtərəfli format çərçivəsində suverenlik prinsipini qətiyyətlə vurğulamaqda davam edir.

1.3 Minilateralizm və Beynəlxalq Mühit

2010-cu və 2020-ci illərdə qlobal güc mərkəzlərinin çoxqütblü struktura çevrilməsi nəticəsində kiçik dövlətlərin çevik ittifaqlara keçməsi “minitərəflilik” anlayışını ön plana çıxardı. TRENDS-in araşdırma hesabatında qeyd olunur ki, Türkiyə Azərbaycanı Cənubi Qafqaz siyasətinin mərkəzinə yerləşdirməklə pragmatik minitərəfli əməkdaşlıq modeli qurdu; beləliklə, böyük güclərdən asılılıq azaldı və regional potensial və davamlılıq artdı (Trends Research & Advisory,

2025). Gürcüstan Avropa İttifaqı və NATO ilə integrasiya məqsədindən əl çəkməsə də, Türkiyə və Azərbaycanla regional layihələrdə əməkdaşlığın iqtisadi və geosiyasi faydalarını görüb. Bununla belə, Tbilisi Rusiyanın hərbi təzyiqləri və separatçı bölgələr səbəbindən incə balanslaşdırma aktı həyata keçirir. 2023-cü ildə Bakının təşviqi ilə yaradılan “3+3” platforması (Azərbaycan, Ermənistan, İran, Rusiya, Türkiyə və Gürcüstan) bütün regional oyunçuları bir araya gətirməyi hədəfləsə də, Gürcüstan 2023-cü ilin noyabrında bu platformadan rəsmən çıxıb (Caliber.az, Quliyev, 2023).

2. Enerji əməkdaşlığı

2.1 Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Neft Boru Kəməri

Enerji sahəsində əməkdaşlıq üçtərəfli münasibətlərin təməli daşıdır. 1990-cı illərin ortalarında yaranmış Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri Azərbaycanın Xəzər dənizindəki neft ehtiyatlarını dünya bazarlarına birləşdirmək üçün işlənib hazırlanmışdır. BP-nin rəsmi məlumatlarına görə, 1768 kilometr uzunluğunda boru kəməri Türkiyənin Ceyhan limanına çatır, gündəlik nəqliyyat qabiliyyəti təxminən 1,2 milyon bareldir və üç ölkə üzrə ümumilikdə səkkiz nasos stansiyasına malikdir (BP Azərbaycan, 2025). Bakıdan başlayan və Gürcüstan ərazisindən keçərək Türkiyənin Şərqi Aralıq dənizi sahillərinə qədər uzanan boru kəməri Rusiya və İrandan tranzit marşrutlarına alternativ təklif edir. Anadolu Agentliyi xəbər verir ki, 2006-cı ildə fəaliyyətə başlayan boru kəməri 2025-ci ilin ortalarına qədər 4,6 milyard barel (605 milyon ton) xam neft nəql edib; 2025-ci ilin ilk altı ayında 106 milyon barel nəql edilib (Kazancı, 2025). BTC boru kəməri Azərbaycanın dövlət neft şirkəti, SOCAR, beynəlxalq enerji şirkətləri və Türkiyənin BOTAS şirkətinin iştirakı ilə istismar edilir. Türkiyə boru kəmərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hərbi hissələr yerləşdirib. Layihə regional iqtisadiyyatlar üçün tranzitdən milyardlarla dollar gəlir əldə edib və Bakının enerji gəlirlərini artırmaqla onun iqtisadi müstəqilliyini möhkəmləndirib.

2.2. Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) / Cənubi Qafqaz Təbii Qaz Boru Kəməri

BTC boru kəmərinin uğuru təbii qaz sektorunda oxşar boru kəmərinin tikintisinə təkan verib. Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (BTE və ya Bakı-Tbilisi-Ərzurum) 691 kilometr uzunluğundadır və Azərbaycanın Şahdəniz yatağından çıxarılan qazı Gürcüstan və Türkiyəyə nəql edir (BP Azərbaycan, 2024). 2006-cı ilin sonunda fəaliyyətə başlayan və diametri 42 düymlik borulardan ibarət olan boru kəməri qazın Avropaya nəqli üçün 2020-ci ildə genişləndirilib və gündəlik ötürmə qabiliyyəti 62,8 milyon kubmetrə çatdırılıb (BP Azerbaijan, 2024). BTE Gürcüstanın enerji təhlükəsizliyini artırır və Türkiyənin təbii qaz təchizatı mənbələrini şaxələndirir. Kəmərin ən mühüm elementlərindən biri onun Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) ilə integrasiyasıdır. Bu integrasiya Azərbaycan qazını əvvəlcə Türkiyəyə, sonra isə Avropaya nəql edən Cənub Qaz Dəhlizini yaradır.

2.3. Trans-Anadolu (TANAP) və Trans-Adriatik (TAP) boru kəmərləri

TANAP Cənub Qaz Dəhlizinin ən uzun və ən bahalı hissəsidir. 1850 kilometrlik boru kəməri 56 düym diametrlilik boru kəmərləri ilə tikilib və 2018-ci ildə prezidentlər Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İlham Əliyevin iştirak etdiyi mərasimlə açılıb. Onun ilkin gücü 16 milyard kubmetr (bunun 10 milyard kubmetri Avropaya göndəriləcək), gələcək investisiyalarla potensialın 31 milyard kubmetrə çatdırılması planlaşdırılır. TANAP-ın iqtisadi dəyəri təxminən 8 milyard dollardır ki, bu da Türkiyənin enerji təchizatı təhlükəsizliyini gücləndirir və tranzit gəlirlərinə töhfə verir. Bu boru kəməri qazı BTE-dən TAP-a birləşdirdiyi Qərbi Anadoludakı Avropa birləşmə nöqtəsi olan İpsala/Kipoiyə çatdırır. TAP isə Yunanıstandan Adriatik dənizi və İtaliya vasitəsilə Albaniyaya qədər uzanır. İlkin ötürmə qabiliyyəti 10 milyard kubmetr olan boru kəməri 2026-cı ildən başlayaraq 1,2 milyard kubmetrlik ilk genişləndirmə mərhələsinə keçəcək. TAP-ın ümumi ötürmə qabiliyyəti 20 milyard kubmetrə qədər artırıla bilər və Avropanın Rusiya qazından asılılığını azaltmaq üçün nəzərdə tutulub.

2.4. Enerji sahəsində qarşılıqlı asılılıq və investisiyalar

Enerji layihələri tərəflər arasında dərin iqtisadi qarşılıqlı asılılıq yaradıb. SOCAR-ın Türkiyəyə yatırdığı sərmayələr STAR neft emalı zavodu və PETKİM kimi obyektlər vasitəsilə Türkiyə iqtisadiyyatına birbaşa töhfə verməklə yanaşı, onu Azərbaycanın xaricdəki ən böyük sərmayəçisinə çevirir. Air Center hesabatına görə, SOCAR qazpaylayıcı şəbəkəni idarə edir və ölkənin ən böyük özəl investorlarından biri olan SOCAR Georgia Gas vasitəsilə Gürcüstanda iş yerləri yaradır (Air Center, 2024). Bunun müqabilində Türkiyə və Gürcüstan BTC və TANAP kimi layihələrdə iştirak edərək Azərbaycana enerji infrastrukturunu və maliyyə dəstəyi verir. Bu qarşılıqlı asılılıq ikitərəfli münasibətlərdə siyasi gərginliyi azaldıb və onların enerji təchizatı üzərində sövdələşmə gücünü artırır.

3. Nəqliyyat və Bağlantı Layihələri

3.1 Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu

Üçtərəfli əməkdaşlığın ikinci sütunu logistika və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafıdır. 2017-ci ildə istifadəyə verilən Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xətti Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə qədər uzanan “Dəmir İpək Yolu”nun əsasını təşkil edir. 829 kilometrlik xəttin Gürcüstan sərhədindəki 178 kilometrlik Marabda-Axalkalakı hissəsinin modernləşdirilməsi, Axalkalakidən Qarsa 153 kilometrlik yeni xəttin tikintisi və Türkiyə tərəfində 76 kilometrlik əlaqə də daxil olmaqla üç mərhələdə başa çatdırıldığı bildirilir (Caliber.az; E2201, Caliber.az; Research Institute, E2201). Azərbaycan xəttin modernləşdirilməsi üçün Gürcüstana aşağı faizli kredit verib və maliyyə yükünü öz üzərinə götürüb (Avrasiya Araşdırmalar İnstitutu, 2017). BTQ-nin ilkin olaraq illik sənişin və 6,5 milyon ton yük daşıma qabiliyyətinə malik olması, uzunmüddətli perspektivdə isə 3 milyon sənişin və 17 milyon ton yük daşıma qabiliyyətinə çatması planlaşdırılırdı (Avrasiya Araşdırmalar İnstitutu, 2017). Bununla belə, 2024-cü ilə qədər xəttin faktiki yük daşımaları öz gücündən aşağı, ildə təxminən 500.000 ton olaraq qaldı (Caliber.az, 2024). Bununla belə, 2024-cü ildə Azərbaycan Dəmir Yolları Gürcüstan hissəsini 250 milyon dollara modernləşdirərək, ötürmə

qabiliyyətini 1 milyon tondan 5 milyon tona çatdırıb və gələcəkdə 17 milyon tona çatdırmağı hədəfləyib (Air Center, 2024).

BTQ Orta Dəhliz (Trans-Xəzər Şərq-Qərb Orta Dəhliz) kimi tanınan beynəlxalq ticarət yolunun mərkəzində yerləşir. Bu dəhliz Çindən gələn yüklərin Xəzər dənizi vasitəsilə Bakıya, oradan isə Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Avropaya çatdırılmasına imkan verir. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi bildirir ki, Orta Dəhliz Rusiya və İran ərazisindən keçən şimal və cənub dəhlizlərinə nisbətən daha qısa və qənaətcildir və İstanbuldakı Marmaray tuneli və Yavuz Sultan Səlim körpüsü kimi meqalayihələrlə integrasiya marşrutun gediş müddətini 15 günə qədər azaldır (Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi, 2024-cü il). BTQ xəttindən Özbəkistan, Türkmənistan və Çin kimi Mərkəzi Asiya ölkələri də istifadə edir və beləliklə, Xəzər dənizi ilə nəqliyyatı canlandırır (Caliber.az, 2024; Avrasiya Araşdırmalar İnstitutu, 2017).

3.2 Lapis Lazuli və Zəngəzur dəhlizləri

Orta Dəhlizlə əlaqəli digər layihələrə Lapis Lazuli dəhlizi və Zəngəzur dəhlizi daxildir. Lapis Lazuli sazişi Əfqanıstan, Türkmənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə tərəfindən 2017-ci ilin noyabrında Aşqabadda imzalanmış sazişdir. Razılaşmaya əsasən, Əfqanıstanın Torqundi limanından başlayan marşrut Türkmənistanın Aşqabad və Türkmənbaşı limanlarına, oradan isə Xəzər dənizi vasitəsilə Bakıya, daha sonra isə Gürcüstandan keçərək Türkiyəyə (A17, ATRAC bazarlarına) çatır. “Lapis Lazuli” adının mənşəyi lapis lazuli daşının Əfqanıstandan Orta Asiyaya daşındığı qədim yoldur. Bu dəhliz müharibə şəraitində olan Əfqanıstanın İran və Pakistandan asılılığını azaltmaq və Mərkəzi Asiya ölkələri üçün alternativ marşrut yaratmaq məqsədi daşıyır. 2018-ci ildə pilot daşıma həyata keçirilib; Sonrakı razılaşmalar vasitəsilə tutum artırıldı və dəhliz Mərkəzi Dəhlizinin bir hissəsi oldu (Caliber.az, 2025a).

Zəngəzur dəhlizi 2020-ci il Dağlıq Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli bəyannaməyə əsaslanan nəqliyyat layihəsidir. Bu layihə Azərbaycanın qərb rayonları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında əlaqəni bərpa edəcək və daha sonra Türkiyəyə uzanan dəmir yolu və magistral xətti yaradacaq. Caliber.az-ın məlumatına görə, Türkiyə ilə Naxçıvan arasında 223,9 kilometrlik Qars-İğdır-Naxçıvan dəmir yolunun 5 il ərzində tikintisi planlaşdırılır. Həmin hesabatda Azərbaycanın öz maliyyəsi ilə Horadiz-Ağbend dəmir yolunun (110,4 km) inşa edildiyi və tunellər, körpülər və stansiyalar daxil olmaqla layihənin 60%-dən çoxunun tamamlandığı qeyd edilib (Caliber.az, 2025a). Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Zəngəzur dəhlizi indi qəbul edilmiş konsepsiyadır” deyərək, onun regional nəqliyyat şəbəkəsinin tərkib hissəsi olduğunu vurğuladı (Caliber.az, 2025a). Tamamlandıqdan sonra Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı uçurum aradan qalxacaq və region Mərkəzi Asiya ilə Avropa arasında ticarətdə daha böyük rol oynayacaq.

3.3. Marmaray, Yavuz Sultan Səlim Körpüsü və Digər Keçidlər

Türkiyənin nəqliyyat meqalayihələri üçtərəfli əməkdaşlığın regional və qlobal təsirini dəstəkləyən tamamlayıcı elementlərdir. 2013-cü ildə xidmətə girən Marmaray tuneli Asiya və Avropa qitələri

arasında dəmir yolu əlaqəsi qurdu, Yavuz Sultan Səlim Körpüsü isə Orta Dəhlizin davamlılığını təmin edərək dəmir yolu və avtomobil yollarını gücləndirdi. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi bildirir ki, Marmaray tuneli qatarların Orta Dəhliz vasitəsilə Avropaya fasiləsiz keçməsinə təmin etməklə, ümumi tranzit müddətini 18 gündən 15 günə endirir (Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi, 2024). Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə integrasiya olunmuş bu layihələr Orta Dəhlizi cəlbedici və rəqabətli edib.

4. Ticarət və İqtisadi İntegrasiya

4.1. Azad Ticarət Sazişləri və Ticarət Həcmi

İqtisadi integrasiya ticarət həcmnin artması və üç ölkə arasında gömrük maneələrinin aradan qaldırılması ilə dəstəklənir. Türkiyə ilə Gürcüstan arasında 2007-ci il noyabrın 21-də imzalanmış azad ticarət sazişi 2008-ci il noyabrın 1-də qüvvəyə minib, gömrük rüsumlarını böyük ölçüdə aradan qaldırır (Türkiyə Ticarət Nazirliyi, 2008). 1996-cı il martın 8-də Azərbaycan və Gürcüstan arasında azad ticarət sazişi imzalanıb və həmin il qüvvəyə minib (Türkiyə Gömrük Komitəsi, 1996). Bu sazişlər xüsusilə Gürcüstan iqtisadiyyatının liberallaşmasına və regiondaxili ticarətin artmasına töhfə verib.

Gürcüstanın xarici ticarəti, 2024 və 2025-ci il məlumatları kontekstində Türkiyə və Azərbaycanın əhəmiyyətini vurğulayır. Civil.ge-nin 2025-ci il hesabatına görə, 2025-ci ilin yanvar-iyun ayları arasında Gürcüstanın xarici ticarət həcmi 3,23 milyard dollar ixrac, 8,7 milyard dollar idxal olmaqla 11,93 milyard dollar olub. Türkiyə 1,29 milyard dollar idxalla Gürcüstanın ilk ticarət tərəfdaşıdır, Azərbaycan isə 341,8 milyon dollar ixracı üçüncü yerdədir (Civil.Georgia, 2025). 2024-cü il üçün məlumatlar da oxşar tendensiyaları göstərir: Civil.ge xəbər verir ki, Türkiyə 2024-cü ildə Gürcüstanın ən böyük idxal tərəfdaşı (2,77 milyard dollar) və Azərbaycanın üçüncü ən böyük ixrac tərəfdaşı (720 milyon dollar) olub (Civil.Georgia, 2024). Bu məlumatlar Gürcüstanın ticarət dövryyəsinin əhəmiyyətli hissəsinin Türkiyə və Azərbaycanla həyata keçirildiyini göstərir ki, bu da azad ticarət sazişlərinin effektivliyini nümayiş etdirir.

Son illər Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ticarət dövryyəsi də artıb. TradingEconomics məlumatları göstərir ki, 2024-cü ildə Azərbaycanın Türkiyəyə ixracında ən böyük məhsullar mineral yanacaq və yağlar (3,37 milyard dollar), pambıq (168,90 milyon dollar) və alüminium (117 milyon dollar); Türkiyənin Azərbaycana ixracı isə maşın (456,88 milyon dollar), elektrik avadanlıqları (344,40 milyon dollar), plastik (158,62 milyon dollar) və nəqliyyat vasitələri (140,58 milyon dollar) kimi məhsullardan ibarət olmaqla daha müxtəlifdir (TradingEconomics, 2024). Bu rəqəmlər Azərbaycanın enerji ixracına və Türkiyənin sənaye mallarının ixracına əsaslanan gəlir modelini ortaya qoyur.

4.2. İnvestisiya və Maliyyələşdirmə

Qarşılıqlı investisiyalar ticarət əlaqələrini dərinləşdirən başqa bir ölçüdür. SOCAR Türkiyəyə qoyduğu sərmayələr sayəsində STAR Neft Emalı Zavodu, Petkim Neft-Kimya Holding və TANAP layihələri vasitəsilə 20 milyard dollardan çox sərmayə qoyub. Bu investisiyalar Türkiyənin neft-

kimya və enerjiden xaricdən asılılığını azaldır və yerli iş yerləri yaradır. Türkiyə tərəfində isə BOTAS və TPAO-nun Azərbaycan yataqlarında payları Türkiyə kapitalının Bakının enerji layihələrində iştirakını gücləndirib. Gürcüstanda investisiyalar xüsusilə nəqliyyat və enerji infrastrukturunda cəmlənib; SOCAR Gürcüstanın təbii qazpaylayıcı şəbəkəsini modernləşdirib və ölkənin enerji təchizatı təhlükəsizliyinə töhfə verib (Air Center, 2024). Türkiyənin Gürcüstanın pərakəndə satış, bankçılıq və turizm sektorlarına investisiyaları var. Bu qarşılıqlı investisiya axınları üç ölkənin iqtisadiyyatının integrasiyasına töhfə verir və onların xarici şoklara davamlılığını artırır.

5. Təhlükəsizlik və Müdafiə Əməkdaşlıq

5.1. Üçtərəfli Müdafiə Formatı və Hərbi Təlimlər

Üç ölkənin təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı iqtisadi əlaqələrdən kənara çıxan strateji tərəfdaşlığa əsaslanır. 2012-ci ildə xarici işlər nazirləri tərəfindən imzalanmış Trabzon Bəyannaməsi müdafiə sahəsində əməkdaşlığın artırılmasını və müntəzəm üçtərəfli görüşlərin keçirilməsini tələb edirdi (Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, 2012). 2014-cü ildə Qarsda keçirilən görüşdə müdafiə nazirləri arasında daimi əlaqə xətti yaradılıb və 2016-cı ildən birgə hərbi təlimlər keçirilməyə başlanıb. 2024-cü ildə Batumidə keçirilən üçtərəfli müdafiə nazirləri görüşündə Türkiyənin müdafiə naziri Yaşar Gülər “Tərəfdaş ölkələrimizin sülh və sabitlik içində yaşaya bilməsi üçün müdafiə sahəsində əməkdaşlığımızı dərinləşdirməyə qərarlıyıq” ifadəsi ilə protokol imzalayıb (DefenceTurk, 2024).

Müdafiə sahəsində əməkdaşlıq sahəsində ən diqqətəlayiq inkişaf Türkiyə ilə Azərbaycan arasında 2021-ci ildə imzalanmış Şuşa Bəyannaməsidir. Bəyannamə iki ölkə arasında müdafiə və təhlükəsizlik sahələrində tam əməkdaşlıq və qarşılıqlı hərbi dəstəyi nəzərdə tutan “müttəfiqlik” münasibətləri yaradır (Azərbaycan Prezidenti, 2021). Bəyannamənin 6-cı maddəsinə əsasən, tərəflərdən birinin suverenliyinə və ya ərazi bütövlüyünə potensial təhlükə yaranarsa, beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində birgə məsləhətləşmələr aparılacaq və lazımi tədbirlər görülməli (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2021-ci il). Gürcüstan bu sazişin tərəfi olmasa da, Türkiyə və Azərbaycanla müntəzəm üçtərəfli təlimlərdə iştirak edir. Bundan başqa, Gürcüstan NATO ilə əməkdaşlıq proqramları çərçivəsində Qərblə hərbi əlaqələr saxlayır.

5.2. Təhlükəsizlik Problemləri və Regional Münaqişələr

Cənubi Qafqazda mürəkkəb təhlükəsizlik mühiti üçtərəfli əməkdaşlığın problemlərini daha da gücləndirir. Azərbaycanın 2020-ci ildə Dağlıq Qarabağ üzərində nəzarəti bərpa etməsi münaqişənin miqyasını dəyişdi, Türkiyənin hərbi dəstəyi Bakını gücləndirdi, eyni zamanda Rusiyanın regiondakı rolu şübhə altına alındı. Xəzər-Alp Cəmiyyətinin təhlilinə görə, üçtərəfli tərəfdaşlıq ilkin olaraq iqtisadiyyata fokuslansa da, müharibədən sonrakı dövrdə təhlükəsizlik ölçüsünü dərinləşdirib və Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı rolunu artırıb (Xəzər-Alp Cəmiyyəti, 2025). Lakin bu vəziyyət Gürcüstanın iki separatçı regionu (Abxaziya və Cənubi Osetiya) və Rusiyanın hərbi mövcudluğunun davam etməsi ilə bağlı Moskva ilə gərginlik kimi təhlükəsizlik

riskləri yaradır. Gürcüstan Türkiyə və Azərbaycanla yaxınlaşsa da, Rusiya və İranın mənfi reaksiyalarından ehtiyat edir və buna görə də çoxtərəfli platformalarda balanslaşdırılmış siyasət yürütməyə çalışır. Onun 3+3 platformasına qoşulmaqdan imtina etməsini də bu kontekstdə şərh etmək olar (Caliber.az, 2025b).

6. Çağırışlar və Məhdudiyyətlər

6.1. İnfrastruktur və Maliyyə Məhdudiyyətləri

Regional layihələrin uğuru təkcə siyasi iradədən deyil, həm də maliyyə resurslarından və texniki imkanlardan asılıdır. Planlaşdırılan gücündən aşağı olan BTQ dəmir yolu, yavaş yük axını və maliyyə tələbləri bunu nümayiş etdirir (Caliber.az, 2024). Azərbaycanın 250 milyon dollarlıq modernləşdirmə sərmayəsi potensialını artırsa da, xəttin tam potensialına çatması üçün Gürcüstan tərəfində liman infrastrukturunun gücləndirilməsi və gömrük prosedurlarının sürətləndirilməsi zəruridir. Zəngəzur dəhlizi layihəsi Ermənistanla sülh prosesindən asılıdır; İrəvanın təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqları və İranın alternativ marşrut təklif etmək söyləri layihənin vaxtında başa çatdırılmasına mane ola bilər (Caliber.az, 2025a). Lakin Lapis Lazuli dəhlizi Əfqanıstandakı siyasi qeyri-sabitlik və təhlükəsizlik riskləri səbəbindən həssasdır.

6.2. Geosiyasi rəqabət və xarici qüvvələrin rolu

Cənubi Qafqazda Rusiya, İran, Avropa Birliyi, Çin və ABŞ kimi aktyorların müxtəlif maraqları var. Rusiya regionda hərbi mövcudluğunu saxlayır və Gürcüstanı təzyiq altında saxlamaq üçün Cənubi Osetiya və Abxaziyaya öz təsirini göstərir. İran Azərbaycanla gərginliyə səbəb olan Zəngəzur dəhlizinin onun ölkəsindən yan keçməsinin qarşısını almaq üçün alternativ yollar təklif edib (Caliber.az, 2025a). Çin isə Orta Dəhlizi “Bir Kəmər və Yol” təşəbbüsünün bir hissəsi hesab edir, lakin marşrutun təhlükəsizliyi və iqtisadi məqsədəuyğunluğu ilə bağlı ehtiyatlı davranır. Avropa İttifaqı Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə enerji təchizatını şaxələndirməyə çalışsa da, Aİ-nin region üçün əlaqəyə dair “bütöv” baxışının olmaması və siyasi fikir ayrılıqlarını adekvat şəkildə izah edə bilməməsi ilə bağlı tənqidlər səsləndirilib.

6.3. Asimmetrik Güc və Münasibətlərin Balanssızlığı

Üç ölkənin ekonomik və askeri güçləri arasında belirgin eşitsizliklər vardır. Türkiyə, NATO üzəsi və bölgəsel bir güc olaraq daha geniş kapasitelərə sahiptir; Azərbaycan petrol və gaz gelirleri sayesinde ekonomik anlamda güçlüdür; Gürcüstan isə sınırlı kaynaklara ve güvenlik risklerine sahiptir. Caspian-Alpine Society'ye göre, Türkiyə'nin askeri ilişkileri Azərbaycan'la Gürcüstan'dakinden çok daha derindir; bu durum Gürcüstan'ın zaman zaman kendisini marjinal hissetmesine yol açmaktadır (Caspian-Alpine Society). Ayrıca, Türkiyə'nin kendi ekonomisindeki dalgalanmalar ve siyasi belirsizlikler, bölgesel projelerin finansmanını olumsuz etkileyebilir. Bu eşitsizlikler yönetilmediğinde, işbirliğinin sürdürülebilirliği için uzun vadeli riskler yaratır.

7. Gələcək Perspektivlər

7.1. İnküziv Sülh və Əməkdaşlıq

Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan üçtərəfli əməkdaşlığı region ölkələrinin ümumi maraqlarını qoruyur, eyni zamanda uzun müddətdir davam edən həll olunmamış münaqişələrə rəvac verir. 2023-cü ilin sonunda Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh danışıqlarının irəliləməsi regionda nəqliyyat xətlərinin yenidən açılması və potensial olaraq Ermənistanın əməkdaşlıq şəbəkələrinə daxil edilməsi imkanlarını açıb (TRENDS Araşdırma, 2025). Əgər sülh əldə olunarsa, Zəngəzur dəhlizi və digər nəqliyyat layihələri daha sürətlə inkişaf edə bilər. Gürcüstan Abxaziya və Cənubi Osetiya problemlərinin həlli üçün beynəlxalq forumlarda dəstək istədikcə, regionda sülh yolu ilə həll perspektivi güclənə bilər. Beləliklə, üçtərəfli format regional təhlükəsizlik birliyinə çevrilə bilər.

7.2. Orta dəhlizin genişləndirilməsi

Orta Dəhliz global təchizat zəncirlərinin dayanıqlığını artırmaq və Çin ilə Avropa arasında ticarəti sürətləndirmək üçün böyük potensiala malikdir. Bakı-Tbilisi-Qars xəttində tutumun artırılması, Marmaray tunelinin tam integrasiyası və Qars-İğdır-Naxçıvan dəmir yolunun tamamlanması tranzit müddətlərini qısaldır və xərcləri azaldacaq. Bundan əlavə, Orta Dəhliz şimal və cənub alternativlərinə nisbətən daha az siyasi risklər yaradır və pandemiya və ya müharibələr kimi global şoklara davamlılıq təmin edə bilər. Türkiyənin “Nəqliyyat və Logistika Baş Planı” çərçivəsində Mersin, Filyos və Çandarlıda logistika mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulur, Azərbaycan isə Bakı Ələt Limanını genişləndirərək onu regional mərkəzə çevirməyi hədəfləyir.

7.3. Enerji keçidi və yaşıl çevrilmə

Global enerji keçidi neft və qaz təchizatına əsaslanan biznes modellərini yenidən formalaşdırır. Azərbaycan öz karbohidrogen gəlirlərini bərpa olunan enerji layihələrinə və hidrogenə sərmayə etməklə enerji portfelini şaxələndirməyə çalışır, Türkiyə isə bərpa olunan enerji potensialını sürətlə genişləndirir və TANAP vasitəsilə nəql edilən qazı hidrogenlə qarışdırmağa çalışır. Avropa Birliyinin yaşıl sövdələşmə siyasətləri Cənub Qaz Dəhlizində qalıq yanacaq investisiyalarının uzunmüddətli davamlılığını şübhə altına qoysa da, üç ölkə enerji dəhlizlərini transformasiya etmək üçün birlikdə hərəkət etməlidir. Hidrogen və bərpa olunan enerji sahəsində birgə təşəbbüslər əməkdaşlığın gələcəyini formalaşdırmağa bilər.

7.4. Rəqəmsallaşma və İnnovasiya

2018-ci ildə İstanbul Bəyannaməsində vurğulanan rəqəmsal texnologiya və innovasiya sahəsində əməkdaşlıq, COVID-19 pandemiyası və rəqəmsal iqtisadiyyatın yüksəlişi ilə daha da vacibləşib (Azernews, 2018). Türkiyənin müdafiə sənayesində texnoloji təcrübəsi Azərbaycan və Gürcüstanın rəqəmsal transformasiya proqramları və fintech sektorları ilə sinerji yarada bilər. Logistika dəhlizlərinin, blokçeyn əsaslı gömrük sistemlərinin və elektron ticarət

infrastrukturalarının rəqəmsallaşdırılması üç ölkənin ticarətini daha da integrasiya edə bilər. Təhsil və Tədqiqat və İnkişaf sahələrində birgə layihələr və akademik mübadilə proqramları da bu prosesi dəstəkləyə bilər.

Nəticə

Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında üçtərəfli əməkdaşlıq Cənubi Qafqazı enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin adi bir kəsişməsindən regional sülh və ortaq rifah layihəsinə çevirmək potensialına malikdir. Postsovet dövründə başlayan və 2012-ci il Trabzon Bəyannaməsi ilə institutionallaşan bu format iqtisadi integrasiya, enerji müstəqilliyi və təhlükəsizlik sahəsində nəzərəcarpacaq nəticələr verdi. BTC, BTE, TANAP, TAP və BTQ kimi meqalayihələr üç ölkəyə beynəlxalq enerji və ticarət şəbəkələrində kritik mövqeyə yüksəlmək imkanı verib, azad ticarət sazişləri və qarşılıqlı investisiyalar isə iqtisadi qarşılıqlı asılılığı gücləndirib. Müdafiə sektorunda birgə təlimlər, Şuşa Bəyannaməsi, nazirlərin üçtərəfli görüşləri təhlükəsizlik arxitekturasını dərinləşdirib. Bununla belə, infrastruktur çatışmazlıqları, maliyyə məhdudiyyətləri, regional münafişələr və geosiyasi rəqabət kimi problemlər bu əməkdaşlığın davamlılığına meydan oxuyur. Sülh proseslərində gələcək irəliləyiş, Orta dəhlizin tam integrasiyası, enerji keçidi və rəqəmsallaşma sahəsində əməkdaşlıq üçtərəfli formatı daha əhatəli və davamlı edə bilər. Üç ölkə suverenlik və ərazi bütövlüyünə qarşılıqlı hörmət əsasında siyasətlərini uyğunlaşdırmaqla Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyi təmin edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

T.C. Dışişleri Bakanlığı (2024), Güney Kafkasya Ülkeleri İle İlişkiler. <https://www.mfa.gov.tr/>

Center for Analysis of International Relations. (2012). Trabzon Declaration of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Türkiye. <https://www.mfa.gov.tr/>

Azərbaycan prezidenti. (2021, 16 iyun). Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi. <https://president.az/az/articles/view/52122>

TRENDS Research & Advisory. (2025, Nisan). Minilateralism in the South Caucasus: Türkiye's strategic ties with Azerbaijan and Georgia. <https://trendsresearch.org/>

Caliber.az. (2025, Şubat). Azerbaijan advocates for Georgia's participation in "3+3" format. <https://caliber.az/>

BP. (2025). Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline overview. BP Global. <https://www.bp.com/>

Anadolu Agency. Handan Kazanci (2025, 16 Temmuz). BTC oil pipeline transports 4.6 billion barrels of oil to date. <https://www.aa.com.tr/>

BP. (2024). South Caucasus Pipeline Fact Sheet. BP Global. <https://www.bp.com/>

- Air Center. (2024, 8 Kasım). The Azerbaijan-Georgia-Türkiye Trilateral Format Expands across Multiple Domains. Center of Analysis of International Relations. <https://aircenter.az/en/single/the-azerbaijan-georgia-turkiye-trilateral-format-expands-across-multiple-domains-1574>
- Caspian-Alpine Society. (2025, Mart). The new geopolitical reality in the South Caucasus. <https://caspianalpine.org/>
- Civil Georgia. (2024, Ağustos 2024). Georgia's foreign trade up 8 percent in 2024. <https://civil.ge/>
- Civil Georgia. (2025, 15 Temmuz). External Merchandise Trade, January–June 2025. <https://civil.ge/>
- Caliber.az. (2024, Ekim). Baku-Tbilisi-Kars railway modernization increases capacity fivefold. <https://caliber.az/>
- Caliber.az. (2025a, Şubat). Zangezur corridor: Modernization and new transport routes. <https://caliber.az/>
- Ministry of Trade of Türkiye. (2008). Türkiye-Gürcistan Serbest Ticaret Anlaşması. <https://www.trade.gov.tr/>
- TRACECA. (2017). Lapis Lazuli Transport Corridor. <https://traceca.ge/>
- Turkish Customs Committee. (1996). Azerbaijan-Georgia Free Trade Agreement list. <https://customs.gov.az/>
- DefenceTurk. (2024, 25 Ağustos). Trilateral defence ministers meeting held in Batumi. <https://www.defenceturk.net/>
- Azernews. (2018, 29 Ekim). Foreign ministers of Azerbaijan, Georgia and Türkiye sign Istanbul Declaration. <https://www.azernews.az/>
- TANAP. (2018). Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) project overview. <https://www.tanap.com/>

Received: 09.08.2025

Revised: 15.08.2025

Accepted: 23.08.2025

Published: 30.08.2025

Зелёная фискальная политика и устойчивое развитие в международной практике и в Азербайджане

¹ Inci Mikayilova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203019>

Аннотация: В статье рассматриваются концепция и инструменты зелёной фискальной политики (ЗФП) как ключевого направления устойчивого развития. Проведен анализ международных практик в области углеродного ценообразования, «зелёного» бюджетирования, реформы субсидий на ископаемое топливо, климатического финансирования и выпуска зелёных облигаций. Особое внимание уделено результатам Конференции сторон COP29 в Баку и их влиянию на формирование глобальной климатической повестки. На основе анализа стратегических документов Азербайджана («Azerbaijan-2030», обновлённый национально определяемый вклад) и практических шагов (ввод солнечной станции «Гарадаг», выпуск зелёных облигаций SOCAR, налогово-таможенные льготы для ВИЭ) оцениваются возможности адаптации международного опыта к национальным условиям. Сделан вывод о необходимости комплексной интеграции принципов ЗФП в бюджетную и налоговую систему страны для достижения долгосрочного «зелёного» роста и выполнения международных климатических обязательств.

Ключевые слова: *зелёная фискальная политика; устойчивое развитие; углеродное ценообразование; зелёное бюджетирование; возобновляемые источники энергии; климатическое финансирование; Азербайджан*

Введение

Зелёная фискальная политика (ЗФП) представляет собой современную форму государственного регулирования, основанную на целевом применении налогово-бюджетных инструментов для стимулирования перехода к низкоуглеродной экономике и устранения экологических «провалов» рынка. В отличие от традиционной фискальной политики, её задачи не ограничиваются обеспечением бюджетной сбалансированности и стимулированием экономического роста. Зеленая фискальная политика смещает акцент на снижение негативного воздействия на окружающую среду, развитие возобновляемых источников энергии (ВИЭ), поддержку инноваций в области «чистых» технологий и формирование условий для долгосрочного устойчивого развития. На глобальном уровне ЗФП стала неотъемлемой частью климатической повестки, сформированной в рамках процессов Рамочной конвенции ООН об изменении климата. Так, результаты Конференции сторон COP29 (прошедшей в Баку в 2024 году) подчеркнули необходимость резкого увеличения объёмов климатического финансирования и расширения практики «зелёного»

¹ Микаилова, И. Ю. Бакинский государственный университет, ул. З. Халилова, 23, AZ1148, AZ1073/1, Баку, Азербайджан. Email: indgi_00@mail.ru . ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4636-4553>

бюджетирования и углеродного ценообразования. Эти решения отражают консенсус мирового сообщества в том, что именно через механизмы фискальной политики можно эффективно перераспределять ресурсы в пользу экологически устойчивых проектов.

Для Азербайджана переход к зелёной фискальной политике имеет особое значение, поскольку страна сталкивается с двойным вызовом. С одной стороны, национальная экономика всё ещё во многом зависит от нефтегазового сектора, формирующего значительную часть экспортных поступлений и доходов бюджета. С другой стороны, стратегические документы определяют курс на «чистую окружающую среду и страну зелёного роста» в качестве одного из ключевых приоритетов развития. В частности, указом президента в 2021 году была утверждена программа «Азербайджан 2030», одним из пяти приоритетов которой провозглашена *«чистая окружающая среда и страна зелёного роста»*. Кроме того, обновлённый Национально определяемый вклад (NDC) Азербайджана предусматривает сокращение выбросов парниковых газов на 35% к 2030 году и на 40% к 2050 году (от уровня 1990 г.), а также доведение доли возобновляемых источников до **30%** установленной мощности электроэнергетики к 2030 году. В этих условиях фискальные инструменты приобретают структурное значение: они должны одновременно поддерживать макроэкономическую стабильность, стимулировать инвестиции в «зеленую» энергетику и обеспечивать выполнение международных климатических обязательств страны. Настоящая работа ставит своей целью комплексный анализ глобальных тенденций ЗФП и оценку возможностей применения лучшего международного опыта в Азербайджане для достижения целей устойчивого развития.

Глобальные направления зелёной фискальной политики

Зелёная фискальная политика постепенно занимает центральное место в архитектуре устойчивого развития, объединяя экономические и экологические приоритеты в единую систему. Ниже рассмотрены ключевые направления и инструменты ЗФП на глобальном уровне:

- **Углеродное ценообразование (углеродные налоги и системы торговли выбросами).** Данный механизм внедряет принцип «загрязнитель платит», фактически включая социальную стоимость выбросов углерода в цены товаров и услуг. Это создаёт устойчивый ценовой сигнал для бизнеса и домохозяйств в пользу низкоуглеродных решений. Международный опыт показывает, что углеродный налог – один из самых мощных и эффективных инструментов снижения эмиссий. По оценке МВФ, для достижения целей Парижского соглашения крупнейшим экономикам необходимо поэтапно ввести налог на CO₂ с ростом до ~\$75 за тонну к 2030 г.. Предприятия и семьи, сталкиваясь с таким ценовым сигналом, могут выбирать наиболее экономически целесообразные способы декарбонизации и перехода к чистым технологиям. В настоящее время в мире действует **75 систем** углеродного ценообразования (налоги и торговля квотами), которые совокупно охватывают около **24%** глобальных выбросов парниковых газов. Годовые поступления от этих инструментов достигли рекордных **\$104 млрд** в 2023 году, впервые превысив отметку в \$100 млрд. Однако эксперты подчёркивают, что этого

все ещё недостаточно для выполнения целей Парижского соглашения: охват выбросов и текущие ставки углеродного налога слишком низки. Менее 1% мировых выбросов сейчас облагается ценой, соответствующей рекомендуемому уровню для ограничения потепления до 2°C. Это указывает на необходимость дальнейшего расширения и ужесточения мер углеродного ценообразования. Тем не менее, достигнутый прогресс значителен: для сравнения, два десятилетия назад углеродные налоги и торги охватывали лишь около 7% выбросов. Полученные доходы все активнее направляются на поддержание климатической политики – более половины средств реинвестируется в природоохранные и климатические программы, либо возвращается в экономику через снижение других налогов и адресную помощь уязвимым группам. Таким образом, углеродное ценообразование выступает краеугольным камнем зелёной фискальной политики, стимулируя низкоуглеродные инвестиции и инновации.

- **«Зелёное» бюджетирование.** Речь идёт о комплексном подходе, при котором климатические и экологические цели интегрируются в бюджетный процесс государства – от стадии планирования и распределения ресурсов до исполнения бюджета и отчётности. Инструменты *green budgeting* включают, в частности, маркировку («тэгирование») бюджетных расходов по их влиянию на окружающую среду, проведение климатического и экологического анализа новых бюджетных инициатив, а также подготовку специальной отчётности о «зелёных» затратах и результатах. Главная задача – обеспечить согласованность фискальной политики с целями сокращения выбросов и адаптации к изменению климата, чтобы избежать ситуации, когда экологические приоритеты декларируются на словах, но не подкрепляются финансами. Как отмечает ОЭСР, число стран, внедряющих практики зелёного бюджетирования, стремительно растёт: если в 2020 году такие практики применялись лишь в **14 странах**, то в 2022 году – уже в **24 странах**. Таким образом, к 2022 году почти две трети членов ОЭСР начали использовать инструменты зелёного бюджетирования. Тем не менее, даже в самых продвинутых государствах существует понимание, что одного лишь «зелёного тэгирования» расходов недостаточно для полной перенастройки бюджетной политики. Необходимо внедрение более глубокой оценки влияния бюджетных решений на выбросы, моделирование макроэкономических последствий климатических мер и привязка бюджетного планирования к долгосрочным целевым показателям по эмиссиям. Многие страны уже делают шаги в этом направлении, разрабатывая методы оценки углеродоёмкости бюджетов и интегрируя климатические риски в управление государственными финансами. Зелёное бюджетирование, таким образом, превращается в важный инструмент обеспечения прозрачности и подотчётности правительства в вопросах экологии, повышая эффективность использования государственных средств для достижения климатических целей.
- **Реформа субсидий на ископаемое топливо.** Прямое и косвенное субсидирование добычи и особенно потребления нефти, газа и угля до сих пор распространено во многих странах, фактически снижающем цену ископаемой энергии для конечных

пользователей. Эти субсидии и иные скрытые формы поддержки приводят к неоправданно высоким уровням потребления углеводородов, препятствуя переходу на чистые источники. По данным Всемирного банка, в 2021 году правительства по всему миру суммарно направили около **\$577 млрд** на искусственное удешевление потребления загрязняющих видов топлива. Это колоссальный объём средств – для сравнения, он в шесть раз превышает \$100 млрд ежегодно, обещанные развитыми странами в рамках Парижского соглашения на поддержку чистой энергетики в развивающихся странах. Иными словами, мировое сообщество тратит на субсидирование ископаемого топлива значительно больше денег, чем выделяет на борьбу с изменением климата, что нивелирует усилия по декарбонизации экономики. Последствия такой политики ощутимо негативны: она усугубляет изменение климата, ведёт к токсичному загрязнению воздуха и подрывает фискальную устойчивость (формируя значительные затраты для бюджета). Переориентация этих ресурсов на «зелёные» цели рассматривается как одна из важнейших задач фискальной политики устойчивого развития. Ключевые международные организации (МВФ, ОЭСР, Всемирный банк) последовательно призывают страны к поэтапной отмене неэффективных и вредных для экологии субсидий, сопровождая это мерами социальной защиты для уязвимых слоёв населения. В некоторых случаях высвобождающиеся средства предлагается направлять на адресные пособия и меры, смягчающие рост цен на энергию для малообеспеченных граждан, а также на инвестирование в чистую энергетику. Многие государства уже объявили планы по сокращению таких субсидий, однако продвижение идёт медленно ввиду политической чувствительности вопроса. Тем не менее, очевидно, что без устранения «антизелёных» субсидий усилия по декарбонизации будут недостаточно результативны. По оценкам Всемирного банка, перераспределение даже половины средств, которые ныне тратятся на удешевление ископаемого топлива, могло бы высвободить сотни миллиардов долларов на более продуктивные и устойчивые цели.

- **Государственные инвестиции и зелёные облигации.** Прямая поддержка экологически чистой инфраструктуры через бюджетные капитальные расходы, а также привлечение частного капитала посредством выпуска специальных *«зелёных» облигаций* – ещё одно важнейшее направление зелёной фискальной политики. Многие страны создают благоприятные условия для таких заимствований: формируют прозрачные критерии отбора проектов, систему верификации целевого использования средств и отчётности по экологическим результатам. При надлежащем институциональном контроле рынок зелёных облигаций способен стать мощным каналом мобилизации ресурсов на цели устойчивого развития. Как отмечают в ОЭСР, «зелёные» бонды привлекают значительный частный капитал в экологические проекты, повышая доверие инвесторов к таким инициативам. Параллельно правительства внедряют налогово-таможенные стимулы для поддержки **«зеленой» экономики** – от льгот при импорте оборудования для ВИЭ до налоговых кредитов, субсидий и ускоренной амортизации для эко-инноваций. Мировая практика показывает высокую эффективность таких мер при условии чёткого определения критериев «зелёности» и ограничения сроков действия льгот,

чтобы избежать иждивенчества. С 2025 года ряд аналогичных стимулов начал действовать и в Азербайджане: согласно изменениям налогового законодательства, частные партнёры проектов ГЧП и производители, занимающиеся генерацией из возобновляемых источников, освобождены от уплаты основных налогов (на прибыль, имущество, землю), а также от НДС при импорте оборудования для этих проектов. Такая беспрецедентная мера, вступившая в силу с 1 января 2025 г., существенно снижает издержки инвесторов и улучшает экономику зелёных энергетических проектов. Кроме того, государства все активнее используют механизмы государственно-частного партнерства (ГЧП) для реализации проектов ВИЭ, предоставляя гарантии выкупа «зеленой» электроэнергии по стабильным тарифам и иные преференции. Совокупность этих мер – инвестиционная поддержка, зелёные облигации и налоговые льготы – призвана ускорить переход к низкоуглеродной экономике, стимулируя приток капитала в отрасли будущего.

После глобального кризиса 2020-х годов мировые тенденции однозначно демонстрируют усиление роли зелёной фискальной политики в обеспечении устойчивого развития. На заключительной пленарной сессии **COP29** в Баку (ноябрь 2024 г.) почти 200 стран-участниц приняли прорывное соглашение о тройном увеличении объёмов климатического финансирования для развивающихся стран – с **\$100 млрд** до **\$300 млрд** ежегодно к 2035 году. Одновременно были достигнуты договорённости о запуске полноформатных международных рынков углерода (завершено десятилетнее формирование правил статьи 6 Парижского соглашения) и об усилении прозрачности климатической отчётности. Эти решения должны помочь государствам быстрее и дешевле реализовывать свои национальные планы по сокращению выбросов, приближая глобальную экономику к траектории, необходимой для достижения целей Парижского соглашения. Расширяется также география зелёного бюджетирования – всё больше стран интегрируют климатические приоритеты в свои бюджеты – и нарастаются «зеленые» инвестиции. Так, глобальные доходы от углеродного ценообразования продолжают ставить рекорды, но, как было указано выше, их уровни и покрытие ещё далеки от достаточных. В совокупности эти процессы формируют «*окно возможностей*» для государств, стремящихся адаптировать свои финансовые системы к вызовам XXI века. Фактически возникает новая парадигма развития, при которой успехи в экономике становятся неотделимы от прогресса в деле борьбы с изменением климата.

Опыт и перспективы зелёной фискальной политики в Азербайджане

Для Азербайджана переход к принципам зелёной фискальной политики является неотъемлемой частью общей стратегии экологически устойчивого развития. Как отмечалось, в документе «*Azerbaijan 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития*» одним из ключевых направлений объявлена именно «*чистая окружающая среда и страна зелёного роста*». Этот стратегический приоритет полностью соответствует глобальным целям устойчивого развития и климатической повестке. В обновленном национально определяемом вкладе страны закреплены амбициозные количественные цели: сократить выбросы парниковых газов на 35% к 2030 г. (от уровня

1990 г.) и на 40% к 2050 г., а долю возобновляемой энергии в установленной мощности электросетевого комплекса увеличить до **30%** к 2030 году. Для выполнения этих задач Азербайджан за последние годы сформировал необходимую правовую и институциональную базу. В 2021 году был принят Закон «Об использовании возобновляемых источников энергии в выработке электроэнергии», который заложил основы для притока инвестиций и партнёрства с частным сектором в сфере ВИЭ. Этот закон открыл возможность заключения долгосрочных контрактов на поставку «зелёной» энергии, внедрения нетарифной поддержки (например, предоставления земли и инфраструктуры инвесторам ВИЭ) и других стимулов развития отрасли.

Практическим результатом принятых мер стало начало реализации крупных проектов в области возобновляемой энергетики. Знаковым событием стало введение в эксплуатацию в октябре 2023 года солнечной электростанции «**Гарадаг**» мощностью 230 МВт. Этот проект, реализованный в сотрудничестве с компанией Masdar (ОАЭ), является крупнейшей солнечной станцией в Каспийском регионе и первым в стране индустриальным ВИЭ-проектом, основанным на прямых иностранных инвестициях. Объём вложений в строительство станции составил \$262 млн, а её вывод на полную мощность знаменует новый этап в развитии чистой энергетики Азербайджана. Станция «Гарадаг» будет производить порядка **500 млн кВт·ч** электроэнергии в год, что эквивалентно потреблению более 110 тыс. домов, и позволит ежегодно сокращать выбросы CO₂ примерно на **200 тыс. тонн**. Кроме того, благодаря замещению выработки на газовых ТЭС, проект экономит около 110 млн кубометров природного газа ежегодно. Официальное открытие станции 26 октября 2023 г. с участием Президента Ильхама Алиева ознаменовало достижение важного рубежа: глава государства подчеркнул, что запуск «Гарадага» стал отправной точкой на пути к достижению цели довести долю ВИЭ до 30% к 2030 году и продемонстрировал приверженность Азербайджана глобальной «зелёной» повестке. Параллельно с вводом этой станции были заключены новые соглашения о реализации последующих проектов. В тот же день компания Masdar подписала с Министерством энергетики Азербайджана соглашения по развитию ещё **1 ГВт** солнечных и ветровых мощностей в стране, что стало первой фазой более крупного планируемого портфеля на 10 ГВт. Тем самым зарубежные партнёры выразили доверие к инвестиционному климату Азербайджана в сфере возобновляемой энергетики, а республика сделала шаг к превращению в региональный центр чистой энергии.

Ещё одним важным направлением стало внедрение финансовых инструментов устойчивого развития. В начале 2025 года Государственная нефтяная компания SOCAR осуществила первичное размещение особых «**зелёных облигаций**» на внутреннем рынке общим объёмом \$200 млн для финансирования проектов в области ВИЭ. Размещение прошло под девизом «*Green Income, Green Future*» («**Зелёный доход – зелёное будущее**») и предложило инвесторам привлекательную доходность ~6% годовых при сроке облигаций 5 лет. Эти бумаги вызвали большой интерес: инвесторы рассматривали их не только как стабильный инструмент для вложений, но и как возможность внести вклад в развитие возобновляемой энергетики страны. Выпуск SOCAR Green Bonds стал знаковым событием, фактически дав старт формированию рынка устойчивых финансов в Азербайджане. Ранее подобных

инструментов в стране не было, и успех размещения продемонстрировал наличие внутреннего спроса на «зелёные» инвестиции. Ожидается, что вслед за SOCAR к выпуску собственных зелёных облигаций могут приступить и другие крупные компании, а также банки – тем самым расширяя доступный ресурс для экологических проектов.

Дополнительный импульс усилению зелёной фискальной политики придало проведение **COP29** в Баку. Статус страны – председателя климатической конференции ООН в 2024 году – повысил международный авторитет Азербайджана и создал уникальные возможности для более глубокой интеграции в глобальные механизмы климатического финансирования. Во-первых, открылись новые каналы привлечения внешних средств: принятая на COP29 цель утроения поддержки развивающихся стран до \$300 млрд к 2035 г. означает, что у Азербайджана появился шанс получить больше грантов и льготных кредитов на реализацию своих климатических программ. Во-вторых, страна получила доступ к формирующимся международным углеродным рынкам – новые правила статьи 6 позволяют запускать проекты по торговле углеродными единицами, и Азербайджан может стать активным игроком, продавая результаты сокращения выбросов в другие страны. Это потребует создания национальной системы учёта и мониторинга выбросов, а также разработки законодательных основ для торговли квотами на внутреннем уровне. В-третьих, проведение COP29 стимулировало дальнейшее развитие практик прозрачного *«зелёного» бюджетирования* в Азербайджане. Уже в бюджет на 2025 год правительство внедрило элементы климатического анализа расходов и начало подготовку первой *«зелёной»* бюджетной отчётности. В перспективе планируется интегрировать международные стандарты отчётности о климатических финансах и адаптировать методологию ОЭСР по учёту «зеленых» расходов к национальной системе государственного финансового управления. Наконец, постепенно может встать вопрос о введении в Азербайджане собственных инструментов углеродного ценообразования – например, пилотного проекта системы торговли выбросами в энергетическом или нефтегазовом секторе. Такие шаги позволят не только исполнить национальный вклад по сокращению эмиссий, но и принесут дополнительные доходы бюджету, которые можно направить на экологически значимые цели.

Таким образом, в Азербайджане формируется целостный комплекс мер зелёной фискальной политики, включающий налоговые льготы и бюджетные стимулы, поддержку зелёных инвестиций и развитие рынка устойчивых ценных бумаг. Глобальный опыт – от углеродных налогов до зелёного бюджетирования – уже находит свое отражение в национальной практике. Следующая задача состоит в том, чтобы провести **комплексную интеграцию** этих инструментов в систему управления государственными финансами. Это позволит Азербайджану одновременно укреплять макроэкономическую стабильность, продвигаться к выполнению своих международных климатических обязательств и создавать условия для диверсификации экономики за счёт роста новых «зелёных» секторов.

Заключение

Проведённый анализ подтверждает: зелёная фискальная политика (ЗФП) из набора отдельных инициатив превратилась в системную архитектуру, связывающую цели

устойчивого развития с инструментами бюджетно-налогового регулирования и мобилизацией капитала. Глобальная повестка после COP29 в Баку задала чёткий вектор — масштабирование климатического финансирования, расширение углеродного ценообразования и внедрение практик «зелёного» бюджетирования как основы прозрачности и результативности государственных расходов. Для Азербайджана это не только окно возможностей, но и практическая необходимость, учитывая зависимость от углеводородных доходов и взятые НОС-цели по сокращению выбросов и росту доли ВИЭ.

Сделанные шаги — правовая база ВИЭ, запуск СЭС «Гарадаг», выпуск зелёных облигаций SOCAR, а также налогово-таможенные стимулы — демонстрируют, что институциональная и финансовая инфраструктура «зелёного» разворота уже сложилась. Следующий этап требует комплексной интеграции ЗФП в систему управления государственными финансами. Ключевыми опорными направлениями являются: (1) ценовые сигналы — поэтапная реформа неэффективных субсидий на ископаемое топливо с социальными компенсаторами и подготовка пилотных механизмов углеродного ценообразования; (2) бюджетная архитектура — полноформатное «зелёное» тэги́рование, климатическая экспертиза программ, увязка среднесрочного бюджетного планирования с траекториями декарбонизации и учётом климатических рисков; (3) мобилизация капитала — развитие рынка устойчивых инструментов (суверенные, квазисуверенные и корпоративные зелёные облигации, ГЧП, смешанное финансирование) при наличии национальной таксономии и независимой верификации.

Успех этих преобразований опирается на несколько предварительных условий: создание надёжной системы MRV выбросов и климатических эффектов расходов, формирование национального реестра углеродных единиц, гармонизация стандартов отчётности с лучшими практиками ОЭСР и многосторонних банков, а также наращивание кадровой и аналитической компетенции в Минфине, профильных ведомствах и финансовом секторе. Важно обеспечить общественную легитимность курса — через адресную защиту уязвимых домохозяйств, прозрачную коммуникацию выгод перехода и справедливую трансформацию занятости.

В горизонте 2025–2030 гг. реалистичная «дорожная карта» включает: внедрение национальной таксономии зелёных проектов и климатического бюджетного отчёта; запуск пилотной системы торговли выбросами в энергоёмких секторах; план-график свёртывания антиэкологических субсидий; расширение программ выпуска зелёных облигаций; интеграцию климатических рисков в отбор публичных инвестпроектов и управление государственным долгом. Выполнение этих шагов позволит увязать макроэкономическую устойчивость, диверсификацию экономики и выполнение международных обязательств, конвертируя статус страны-хозяина COP29 в долгосрочное конкурентное преимущество.

Иными словами, для Азербайджана ЗФП — не тематический блок, а новая логика бюджетно-налогового управления. Её последовательная реализация создаёт условия для достижимости целей по сокращению выбросов (–35% к 2030 г., –40% к 2050 г.), увеличению доли ВИЭ, росту инвестиций и повышению качества жизни, закрепляя роль страны как регионального лидера «зелёного» развития.

Список литературы

- Administration of the President of the Republic of Azerbaijan. (2021, February 2). Order on approval of “Azerbaijan-2030: National Priorities for Socio-Economic Development”. Baku. Retrieved from <https://president.az>
- AmCham Azerbaijan. (2025, January 28). High income with SOCAR bonds, a green future! American Chamber of Commerce in Azerbaijan. Retrieved from <https://amcham.az>
- International Monetary Fund. (2019, October). *Fiscal Monitor: How to Mitigate Climate Change*. Washington, DC: IMF. Retrieved from <https://www.imf.org>
- KPMG. (2025, March 3). Azerbaijan: Tax incentives for green projects (TaxNewsFlash). Retrieved from <https://home.kpmg>
- Masdar. (2023, October 26). Masdar and Azerbaijan inaugurate 230 MW Garadagh solar power plant. Retrieved from <https://masdar.ae>
- Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. (2023, October 26). An official inauguration of the 230 MW Garadagh Solar PV Plant has been held. Retrieved from <https://minenergy.gov.az>
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2024). *Green Budgeting in OECD Countries 2024*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from <https://one.oecd.org>
- Republic of Azerbaijan. (2023). Second Nationally Determined Contribution (NDC). Baku: Government of Azerbaijan / UNFCCC registry. Retrieved from <https://unfccc.int/NDCREG>
- UNFCCC Secretariat. (2024, November 24). COP29 UN Climate Conference agrees to triple finance to developing countries. Bonn: United Nations Framework Convention on Climate Change. Retrieved from <https://unfccc.int>
- World Bank. (2024). *State and Trends of Carbon Pricing 2024*. Washington, DC: World Bank. Retrieved from <https://worldbank.org>

Received: 11.08.2025

Revised: 18.08.2025

Accepted: 23.08.2025

Published: 30.08.2025

The Image System of Mythical Heroes in Azerbaijani Geographical Legends and Their Poetic Functions

¹ Zuleykha Zeynalova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203020>

Abstract; This article is devoted to the study of the imagery system of mythical heroes and their poetic functions in Azerbaijani geographical legends, which are among the most archaic layers of folk art. The aim of the work is to reveal the role of mythological characters in the formation of the worldview, moral norms and symbolic models of Azerbaijani culture. The methodological basis of the study consists of comparative-historical and structural-semantic methods, which made it possible to analyse the mythopoetic structures preserved in legends about mountains, rivers, stones and sacred trees.

The results of the study show that mythical heroes perform several key functions. The cosmogonic function manifests itself in explaining the origin of natural objects through the intervention of divine or supernatural forces that transform chaos into an orderly cosmos. The didactic function is associated with the consolidation of social and moral values: heroes serve as models of loyalty and courage or become symbols of punishment for betrayal. The symbolic function is reflected in the stability of archetypes — the ‘Great Mother Earth,’ the ‘Hero-Founder,’ and the ‘Enemy of Chaos’ — which continue to structure collective memory. In conclusion, it should be noted that Azerbaijani geographical legends represent a unique synthesis of mythological thinking and poetic imagination. Mythical heroes not only sacralize space and preserve ancient cosmological views, but also act as cultural codes that ensure the preservation of national identity and continuity of tradition

Keywords: *Azerbaijani folklore, geographical legends, mythopoetics, mythical heroes, cultural identity*

Introduction

Azerbaijani geographical legends are among the oldest forms of oral folk art and represent a unique synthesis of mythological, ethnographic and poetic elements. In these texts, the people sought to explain the origin of natural objects — mountains, rivers, lakes, rocks, forests — linking their emergence to the actions of mythical heroes or the manifestation of sacred forces. The sacralisation of the landscape through words was not only a way to explain incomprehensible natural phenomena, but also a means of incorporating them into the system of spiritual values of the ethnic group (Gafarli, 2019, pp. 25–26).

The relevance of the study lies in the fact that it is in geographical legends that the mythological worldview of Azerbaijanis is most fully reflected, in which nature was understood not as a neutral environment, but as animate and included in the system of relations between man, society and the

¹ Zeynalova, Z. H. PhD Student, Department of Translation and Philology, Azerbaijan University, Azerbaijan. Email: zuleykha.zeynalova@rambler.ru. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3275-4447>.

cosmos. According to E. Galiboğlu, most of these legends are based on the universal pattern of 'chaos–cosmos–chaos–cosmos,' where a mythical hero acts as a mediator, transforming the initial chaos into a harmonious space (Galiboğlu, 2020, pp. 48–49). This model confirms that geographical legends cannot be reduced to simple toponymic stories: they reflect fundamental worldview constructs. Their educational function is also an important aspect. Folk legends not only explained the origin of natural objects, but also conveyed moral values and shaped a sense of collective identity. Mythological heroes embodied ideas of loyalty, courage, sacrifice, and the sacred connection between humans and the earth. As R. Gafarli emphasises, each legend became a kind of 'poetic imprint of the people on the landscape,' transforming the geographical space into the cultural and spiritual territory of the ethnic group (Qafarli, 2019, pp. 112–113).

The historiography of the issue shows that interest in Azerbaijani geographical legends has manifested itself at different stages of the development of humanities. During the Soviet period, the emphasis was on comparative-typological analysis and the identification of common Turkic motifs. In later studies, attention has focused on the mythopoetic aspect: legends are considered not only as an ethnographic source, but also as artistic texts in which archaic consciousness is expressed through symbols and images (Sultanova, 2022, p. 6). This change in approach has made it possible to reveal more deeply their role in shaping the national worldview. Methodologically, it is important to note that legends reflect the dual nature of mythological texts: on the one hand, they date back to archaic cosmogonic models, and on the other, they undergo artistic processing and become closer to literary genres. It is precisely this intermediate position that allows us to consider them in the context of mythopoetics. As G. Aliyeva notes, the transition from mythological thinking to epic thinking was accompanied by the formation of a special imagery system, where the symbolism of heroes and motifs retained a connection with primary mythology (Aliyeva, 2017, p. 11).

Thus, the study of the imagery system of mythical heroes and their poetic functions in Azerbaijani geographical legends allows us to reveal not only ancient ideas about nature, but also the universal mechanisms of mythological thinking. These texts represent a 'poetic map of memory' that reflects the people's ideas about space, time, sacred geography, and spiritual values.

The purpose of this article is to analyse the imagery system of mythical heroes in Azerbaijani geographical legends using an interdisciplinary approach and to determine their key poetic functions in the context of ethnocultural heritage.

Main part

1. The concept of mythological consciousness

Mythological consciousness is one of the oldest forms of social worldview and developed in the course of the socio-historical development of humanity. As R. Aliyev notes, it is inextricably linked to the process of forming the first collective ideas about the world, being a product not of an individual, but of society as a whole (Aliyev, 2015, p. 45). The mythological consciousness formed

the primary models of explanation of existence, in which man perceived himself as part of the natural and cosmic order.

Researchers emphasise that, unlike mythological thinking, which is oriented towards the emotional perception of nature, mythological consciousness involves the consolidation of these ideas into stable systems of beliefs, rituals and symbols. Thus, according to R. Aliyev's observation, while mythological thinking is characterised by fear of natural forces, mythological consciousness transformed this fear into forms of belief and worship, enshrined in rituals and cults.

One of the key features of mythological consciousness is syncretism — the indivisibility of different spheres of spiritual life. In mythological texts, it is impossible to draw a clear line between ritual and play, poetry and prose, time and space. As R. Aliyev emphasises, syncretism reflects the original integrity of the world, perceived by ancient man as a single whole (Əliyev, 2015, p. 48). This understanding is confirmed by R. Qafarli, who writes that mythological consciousness was formed as a means of artistic and symbolic exploration of reality. That is why myth acts simultaneously as a narrative, a sacred act, and a model of the world (Qafarli, 2019, pp. 25–26).

E. Galiboqlu also emphasises that mythological consciousness is not just a set of myths, but a whole system that builds human relations with the cosmos according to the pattern “chaos–cosmos–chaos–cosmos”. This model reflects the universal desire of ancient man to bring order to a chaotic world and explain his place in it (Galiboqlu, 2020, pp. 48–49).

One of the key features of Azerbaijani geographical legends is the sacralisation of space. The folk worldview understood nature not as a neutral environment, but as a ‘living body’ in which each element — a mountain, river, tree or stone — was endowed with sacred meaning. Mountains were perceived as ‘pillars of the world’ connecting the heavenly and the earthly; rivers symbolised eternal movement and life; stones became guardians of ancestral memory and markers of the boundaries between the world of the living and the dead (İmanov, 2016, p. 55). This perception was based on archaic cosmogonic ideas. As M. Seyidov notes, the cult of earth, water, fire, and sky was formed as a reflection of ancient beliefs enshrined in rituals and mythological texts. For the mythological consciousness, a mountain was not just a geographical object, but also a sacred centre around which the model of the universe was built (Seyidov, 1983, pp. 17–18).

Water played a special role — rivers and springs in Azerbaijani legends were often endowed with the ability to heal and give life. This testifies to the preservation of the ancient water cult associated with the idea of water as the foundation of the universe. A. Nabiyev emphasises that in the mythological consciousness of the ancient Turks, water was perceived as a ‘living being’ capable of both purifying and destroying (Nabiyev, 2002, p. 130).

It is interesting that the sacralisation of space was also manifested in the images of sacred trees. In the 20th century, researchers repeatedly noted that in the mythopoetic consciousness of the Turks, the tree played the role of the axis mundi, connecting the earth, the sky and the underworld. In folk beliefs, the tree became not only a symbol of fertility, but also the keeper of ancestral memory

(Sultanova, 2022, pp. 32–34). The sacralisation of natural space is directly linked to the identity of a people. As F. Bayat notes, the mythological images of mountains, water and fire reflect not only cosmogonic myths, but also the formation of collective self-awareness, where each sacred place becomes a symbol of the unity of the clan and the people (Bayat, 2007, pp. 98–100).

In modern science, this tradition is considered an element of poetics. E. Javadova shows that in the poetry of M. Araz, the sacralisation of the images of the Araz River, mountains and stones continues the ancient tradition of mythological thinking, giving these natural objects semantic and symbolic functions (Javadova, 2025, pp. 2–3). Thus, the sacralisation of space in Azerbaijani geographical legends represents not only the legacy of archaic beliefs, but also a cultural and artistic code that retains its relevance in poetry and national identity.

2. Mythical heroes and their roles in Azerbaijani legends

Azerbaijani geographical legends were formed as a result of the interaction between archaic cosmogonic ideas, ethnographic traditions and poetic imagination. At their centre are mythical heroes who perform a number of functions, from explanatory to symbolic. Their imagery reflects universal models of mythological thinking, while preserving national specificity.

First and foremost, mythical heroes explained the origin of natural objects and cosmic phenomena. Through their actions, chaos was transformed into an orderly cosmos. E. Galiboqlu notes that the universal pattern of ‘chaos-cosmos-chaos-cosmos’ appears in Azerbaijani legends about mountains, rivers and forests as the main principle of myth-making (Galiboqlu, 2020, pp. 48–49). In legends about the origin of the Caspian Sea, the destructive element of water is brought into order through divine intervention, and the sea becomes a symbol of abundance and grace. Such myths not only explained the origin of objects, but also established a sacred hierarchy of space. Along with their cosmogonic function, mythical heroes also played an educational role. Legends contain motifs of heroes being turned into mountains, stones, or trees for their misdeeds, betrayal, or ingratitude. In this way, mythologized characters became examples to emulate or warnings to society. B. Shahverdiyev emphasizes that the motif of punishment and reward is consistent in the Turkic epic and manifests itself in the geographical legends of Azerbaijan as a form of reinforcing social norms (Shahverdiyev, 2019, p. 3). In such plots, mythical heroes became conduits of morality, embodying collective ideas about good and evil.

No less significant is the symbolic function of mythical heroes. They acted as personifications of natural elements and archetypal images. Some heroes embodied fertility and life, while others embodied the destructive power of nature. Myths and epics feature archetypes such as the “great mother earth,” the “founding hero,” and the “enemy of chaos,” which structured the worldview of the people. According to A. Aqbaba, such archetypes form the basis of mythological thinking, since each natural phenomenon is given a personal image in the legend, becoming part of the cultural code of the ethnic group (Aqbaba, 2008, pp. 12–14).

Thus, mythical heroes in Azerbaijani geographical legends performed several functions at once: they explained the origin of natural objects, formed moral guidelines, and reinforced symbolic models of perception of the world. Their imagery system is a link between cosmogonic myths, social norms, and poetic imagery, which makes these legends a unique source for studying the spiritual culture of the Azerbaijani people.

3. Poetics of the imagery system

The poetics of Azerbaijani geographical legends are based on a special imagery system in which mythological ideas take on an artistic form. The folk consciousness is characterized by a tendency to personify natural phenomena and transform them into poetic symbols. Metaphorical thinking permeates all levels of the narrative: the sun becomes a “fiery wheel,” lightning becomes a “heavenly serpent,” a mountain becomes a “pillar of the world,” and a river becomes “eternally flowing life” (Aliyev, 2015, p. 62). These metaphors not only served an artistic function, but also preserved the mythological worldview, cementing it in the collective memory. Archetypal images that have remained stable over the centuries occupy a special place. The epic and legendary tradition features the archetype of the “hero-savior,” associated with the figures of Keroglu and Dede Gorgud. In geographical legends, it transforms into characters associated with specific natural objects, such as springs or mountains, which have been sacralized through the exploits and sacrifices of heroes (Kazimoqlu, 2016, pp. 112–113). The archetype of the “great mother earth” is expressed through the cult of mountains and trees, and the archetype of the “enemy-chaos” is embodied in images of monsters representing destructive elements. According to A. Aqbaba, such archetypes form the core of mythological thinking, giving natural phenomena personal traits and sacred meaning (Aqbaba, 2008, pp. 12–14).

The poetic structure of Azerbaijani legends is inseparable from the epic tradition. Many motifs echo the plots of Kitabi-Dede Gorgud, where the sacralization of a river or mountain is accompanied by heroic deeds. F. Bayat notes that it is at the intersection of epic and legend that the mythopoetics of Turkic culture is revealed, where historical memory and artistic image merge into a single layer of worldview (Bayat, 2007, pp. 98–100).

Mythopoetic images retained their significance in 20th-century literature. Thus, E. Javadova showed that in the poetry of Mammad Araz, the images of mountains, stones, the Araz River, and trees continue the ancient tradition of mythological thinking. These symbols, which go back to mythological memory, take on new meanings in artistic language, becoming carriers of cultural identity (Javadova, 2025, pp. 2–3). In a similar vein, H. Sultanova revealed that cosmogonic and natural mythologems in the poetry of S. Vurgun and other writers function as an expression of national philosophy, combining ancient beliefs with contemporary artistic discourse.

4. The sociocultural significance of mythical heroes

Azerbaijani geographical legends, while retaining their archaic basis, go beyond simple explanatory texts and become an important element of socio-cultural heritage. In them, mythical

heroes act as mediators not only between man and nature, but also between the past and the present, ensuring the continuity of cultural tradition.

First and foremost, collective identity was formed through the images of mythical characters. Every mountain, river, or stone associated with a legend became a sacred sign of the people's belonging to their land. R. Gafarli emphasizes that myths and legends served as a “poetic stamp” on geography, reinforcing in the consciousness of the ethnic group the idea of the sanctity of the territory and the historical continuity of generations (Gafarli, 2019, pp. 112–113). Such sacred “coding” of space ensured its transformation into part of national memory and collective self-awareness.

Elements of ancestor worship and ancient religious beliefs are clearly evident in the legends. A. Nabiev points out that the sacralization of water, mountains, or trees was based on the archaic idea of an inseparable connection between the world of the living and the world of the sacred, where every natural object became a dwelling place for guardian spirits (Nabiyev, 2002, p. 130). This connection was reinforced in ceremonies and rituals that often accompanied the telling of legends, turning them into part of a collective cult. The moral and educational aspect is no less important. In legends, mythical heroes become conduits of social norms: loyalty, devotion, hard work, respect for the land and ancestors. B. Shahverdiyev emphasizes that the motifs of punishment and reward, embodied in the images of heroes turned into stone or mountains, served to regulate behavior, creating a kind of moral code for society (Shahverdiyev, 2019, p. 3). The sociocultural value of geographical legends is also evident in their artistic dimension. In 20th-century poetry, mythological images continue to live on as symbols of national memory. Thus, E. Javadova showed that in the works of Mammad Araz, the motifs of the mountain, the Araz River, or the stone not only carry an aesthetic load, but also express the idea of national steadfastness and spiritual immortality (Javadova, 2025, pp. 2–3). H. Sultanova adds that the use of mythopoetic images in contemporary literature is becoming a way of preserving cultural identity, connecting the archaic with current social realities (Sultanova, 2016, pp. 264–265).

Conclusion

An analysis of Azerbaijani geographical legends shows that they represent not only an oral heritage, but also an important layer of spiritual culture that has preserved archaic ideas about the world and humanity. Mythical heroes occupy a central place in these legends, performing a range of functions from cosmogonic and explanatory to moral, symbolic, and sociocultural. The cosmogonic function of heroes is manifested in explaining the origin of natural objects—mountains, rivers, lakes, forests—which, through the actions of supernatural forces, are transformed into sacred elements of the universe. The didactic and moral functions are expressed in stories about punishment for betrayal or reward for valor, which turns legends into a kind of code of conduct that ensures the moral education of society. The symbolic role of heroes is manifested in their archetypal nature: the images of the “great mother earth,” the “founding hero,” and the “enemy of chaos” reinforce universal mythological models in the national consciousness.

The sociocultural dimension is no less significant. Legends sacralized space, transforming the landscape into a “poetic map of memory” of the people, where each mountain or river acquired sacred meaning and became a sign of national identity. Mythical heroes reinforced ideas of collective identity, ancestor worship, and spiritual values, making these texts an important tool for preserving ethnocultural heritage.

In the poetic dimension, mythological images, while retaining their archaic origins, take on new meanings in 20th- and 21st-century literature. In particular, in the works of Mammad Araz, mountains, stones, and rivers become symbols of national resilience and cultural memory. Thus, geographical legends have not lost their relevance, continuing to live on in contemporary artistic forms. In conclusion, it can be argued that mythical heroes in Azerbaijani geographical legends are a key link connecting ancient mythological consciousness with national culture and contemporary artistic expression. They shaped the worldview model, fostered moral guidelines, sacralized space, and reinforced collective identity. The study of these images opens up broad prospects for further interdisciplinary research in the fields of mythopoetics, folklore, and cultural studies.

Reference

- Ağbaba, A. (2008). *Mifologiya* [Mythology]. Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti.
- Aliyeva, H. (2017). *Qərbi Avropa ədəbiyyatında Yaxın Şərq mövzusu (epik poeziya materialları əsasında)* [Near Eastern themes in Western European literature (based on epic poetry materials)]. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti.
- Bayat, F. (2007). *Mifoloji dünyagörüş və türk epik ənənəsi* [Mythological worldview and Turkic epic tradition]. Bakı: Elm.4.Cavadova, E. T. (2025). Məmməd Araz yaradıcılığında mifopoetik obrazların poetik semantikasi [The poetic semantics of mythopoetic images in Mammad Araz's creativity]. *Paradigma*, 2, 1–11. <https://doi.org/10.30546/30015.2025.2.101>
- Əliyev, R. (2015). *Mifoloji şüur və onun strukturu* [Mythological consciousness and its structure]. Bakı: Elm və Təhsil.
- İmanov, M. K. (2016). *Folklor və dövlətçilik düşüncəsi* [Folklore and the idea of statehood]. Bakı: Elm və Təhsil.7.Kazımoğlu (İmanov), M. (2016). *Folklor və dövlətçilik düşüncəsi* [Folklore and the idea of statehood]. Bakı: Elm və Təhsil.
- Nəbiyev, A. (2002). *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı* [Azerbaijani folk literature]. Bakı: Turan Nəşrlər Evi.
- Qafarlı, R. (2019). *Mifologiya* [Mythology]. Bakı: Elm və Təhsil.
- Qaliboğlu, E. (2020). *Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri* [Creation myths and Azerbaijani legends]. Bakı: Elm və Təhsil.

- Seyidov, M. (1983). *Azərbaycan mifik görüşlərinin qaynaqları* [Sources of Azerbaijani mythological views]. Bakı: Elm.
- Sultanova, X. R. (2016). Mifdən müasir poeziyaya (təbiət kultu su stixiyası əsasında) [From myth to modern poetry (based on the water cult)]. *Pedaqoji Universitetin xəbərləri*, 2, 264–270.
- Sultanova, X. R. (2022). *XX yüzil Azərbaycan poeziyasında mifopoetik ənənə* [Mythopoetic tradition in 20th-century Azerbaijani poetry] (дисс., Bakı Dövlət Universiteti).
- Şahverdiyev, B. A. (2019). *Türk eposunda mif-dini obrazlar* [Mythological and religious images in the Turkic epic]. Bakı: AMEA Folklor İnstitutu.

Received: 29.08.2025

Revised: 29.08.2025

Accepted: 02.09.2025

Published: 03.09.2025

Folklor mətnlərində zaman: Azərbaycan və ingilis folkloru kontekstində tədqiqat

¹ Aysel Kazımova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203021>

Xülasə. Zaman fenomeni həyatımızda mürəkkəb xarakter daşıyır və onun təbiətdə, cəmiyyətdə və mədəniyyət nümunələrindəki təzahürlərinin öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Folklorda bədii zaman xüsusilə çevikdir, çünki o yalnız reallığın surəti deyil, həm də mifin, kollektiv şüurun və sakral yaddaşın bədii ifadəsi kimi təqdim olunur. Belə zaman təkrarlana, dayanıb qala və ya sürətlənə bilər; o, təqvimə deyil, süjetə, rituala və emosional təcrübəyə tabedir.

Araşdırmada Azərbaycan və ingilis folkloru nümunələrində bədii zamanın ifadəsi müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Təhlil göstərir ki, zaman folklorun yalnız qrammatik elementi deyil, həm də narrativ, mədəni və simvolik sistemin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycan folklorunda zaman daha çox taleyə bağlı və dövrü xarakter daşıyır, İngilis folklorunda isə xətti və səbəb-nəticəyə əsaslanan ardıcılıq üstünlük təşkil edir. Folklorda bədii zaman süjetin təşkili, kompozisiya və emosional ritmlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onun ifadəsi xalqın dilində, mədəniyyətində və dünyagörüşündəki dərin qatları əks etdirir.

Bu araşdırmanın nəticələrinə əsasən, folklorda zaman kateqoriyasının tədqiqi yalnız qrammatik və narrativ aspektləri deyil, həm də kollektiv yaddaş, mədəni şüur və simvolik təfəkkürün təhlilini əhatə edir və bu sahədə araşdırmaların əhəmiyyətini bir daha vurğulayır.

Açar sözlər: folklor, Azərbaycan folkloru, ingilis folkloru, zaman, bədii zaman, xronotop

Giriş

Reallıq və ya təxəyyül məhsulu, həqiqi və ya uydurma olmasından asılı olmayaraq, bütün hadisələr müəyyən bir zamandan başlayır, davam edir və sona sona çatır. Hadisələr bir-biri ilə bağlıdır, lakin zaman və məkan bu hadisələrdən asılı olmayan, sonsuz xarakter daşıyan anlayışlardır.

Zaman anlayışının mürəkkəbliyi, onun həm təbiətdə, həm də cəmiyyətdə müxtəlif formalarda təzahür etməsi, bu anlayışın öyrənilməsinə dair fərqli yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu yanaşmalar humanitar elmlərdə zamanla bağlı müxtəlif təsnifatların formalaşmasına gətirib çıxarmışdır: V. Vernadski bioloji zaman (Вернадский, 1988), С. Уитро fizioloji zaman (Уитроу, 2003), Abulxanova-Slavskaya və Berezina geoloji zaman, psixoloji zaman (Абульханова-Славская & Березина, 2001, с. 18), Q. Zborovski sosial zaman (Зборовский,

¹ Kazımova, A. PhD Student, Lankaran State University, Azerbaijan. Email: ayselkazimova92@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6336-5977>.

1974), N. Tolstoy mifoloji zaman (Толстой, 1997), M. Baxtin isə bədii zaman (Бахтин, 1975, c. 43) kimi təsnif etmişlər.

Təbiət elmlərində zaman anlayışı adətən obyektiv – təbiətdə baş verən obyekt və proseslərin vəziyyətindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Humanitar sahələrdə isə zaman haqqında düşüncələr daha çox subyektiv yanaşmalara əsaslanır və onun keyfiyyət yönü diqqət mərkəzinə çəkilir. Əslində zaman obyektiv reallıqdır, lakin insan şüurunda onun çoxşaxəli təzahürləri subyektiv şəkildə əks olunaraq dildə ifadəsini tapır.

İ. Tahirovun monoqrafiyasında dilçilikdəki zamanla bağlı “dil zamanı”, “qrammatik zaman”, “nitq zamanı” və “bədii zaman” kimi anlayışlar təhlil edilmiş, onların izahı müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri əsasında təqdim olunmuşdur. Müəllif dilçilik ədəbiyyatında zaman anlayışının ifadəsi üçün işlədilən terminlərin çoxluğunu qeyd edir: “dil zamanı” (языковое время), “lingvistik zaman” (лингвистическое время, *linguistic time*), “temporallıq” (*temporality*, *темпоральность*), “qrammatik zaman” (грамматическое время), “bədii zaman” (художественное время), “nitq zamanı” (речевое время), “nitq momenti”, “danışiq anı”, “qrammatik nitq momenti” və s. O, bu terminlərin bəzən bir-biri ilə qarışdırıldığını vurğulayır (Taxirov, 2007, c. 28). Dilçilik ədəbiyyatında “zaman” anlayışını əhatə edən terminlər kifayət qədər çoxdur. Bu terminlərin çoxu mənacə bir-birindən fərqlənir, bəzən isə qarışıq şəkildə işlədildiyinə görə anlaşılmazlıq yaradır.

Əsas hissə

Linqvistik zaman anlayışı insanın zamanla bağlı gündəlik müşahidələrini, həyat təcrübəsini və elmi biliklərini dil vasitəsilə əks etdirən bir baxış bucağıdır. Bu zaman növü insan fəaliyyəti ilə reallıq arasındakı əlaqələri göstərir və obyektiv aləmin insan şüurunda subyektiv formaya – dünya şəkli və ya dünya modelinə çevrilməsində mühüm rol oynayır (Мурьянов, 1978). İnsan fəaliyyəti ilə dil arasında mövcud olan münasibətlərin ifadəsində fəlsəfi və məntiqi aspektlər də özünü göstərir. Aydındır ki, linqvistik zaman anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Məsələn, M. Makovski bu anlayışı dilin tarixi inkişafı və dil dəyişmələri prosesi ilə əlaqələndirmişdir (Маковский, 1976, c. 3). Tədqiqatçılar linqvistik zamanın dil vahidlərində diaxron planda öyrənilməsini vacib hesab edirlər. Bu yanaşma xüsusilə folklor nümunələrinin tədqiqində əhəmiyyətliyə, çünki belə mətnlər zamanla bağlı məlumatların qorunub saxlanması mühüm rol oynayır. Folklor mətnlərində diaxron baxış həmişə mövcud olmuşdur. Buna görə də folklor mətnlərinin nə vaxt toplanması və yazıya alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilikdə zaman anlayışı yazılı folklor nümunələrinin keçid və dəyişikliklərini onların variantları əsasında daha dəqiq təhlil etməyə imkan verir.

Zaman xarici faktor kimi dillərin inkişafında və müəyyən bir etnosun dil tarixində öz əksini tapır. Daxili faktor olaraq isə zaman dilin həm formal, həm də məzmun tərəflərini xarakterizə edir. Zamanın dilin formal səviyyəsinə təsiri mətnin ardıcılığında, nitqin ritmində və nitq proseslərinin

müddətində müşahidə olunur. Məzmun baxımından isə zaman lüğət vahidlərində və qrammatik kateqoriyalarda (morfem, söz, ifadə və mətn səviyyəsində) təzahür edir (Потаенко, 2007).

Zamanın tədqiqi onun müxtəlif aspektlərini anlamaq məqsədilə müxtəlif yanaşmalar əsasında aparılmışdır. İlk mərhələdə zamanın qrammatik kateqoriya kimi problemləri araşdırılmışdır. Linqvistikada zaman anlayışının öyrənilməsinə dair metodoloji problemlərə həsr olunmuş tədqiqatlarda bu anlayışın məzmunu və öyrənilmə prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Müasir linqvistikada geniş yayılmış yanaşmalardan biri zamana funksional-semantik sahə kimi baxılmasıdır. Bu metodologiyaya əsasən, dilin zaman anlayışı öz ifadə vasitələrinin ümumiliyi ilə təqdim olunur. Bu vasitələr funksional-semantik sahədə zaman, taksis, aspektuallıq, zaman lokalizasiyası və zaman ardıcılığını əks etdirən kateqoriyalarda birləşir (Бондарко, 1990).

Tədqiqatçılar zamanın konseptual modellərini müxtəlif formalarda müəyyən etmişlər: xronoloji və dövrü modellər (Степанов, 1997); impulsiv zaman; dairəvi zaman; xətti zaman; spiral zaman; salnamə zamanı; tarixi zaman; dərin zaman (Степанов, 1997); “yol” metaforası (Михеева, 2003); axıncı zaman modeli, skalyar model və qarşı hərəkət modeli (Падучева, 2004).

Epik zaman fərdin həyat hadisələrinin tayfa, nəsil və etnos tarixindəki yerini, həmçinin nəsillərarası əlaqələrin davamlılığını ifadə edir (Толстой, 1997). Bu konsepsiya ümumdünya görüşünə əsaslanır, dövrlərlə bağlı inanc sistemləri ilə formalaşır və konkret təsəvvürlərə söykənir. Epik zaman anlayışı həmçinin dilə təsir edir və mədəniyyətin müxtəlif aspektlərində öz əksini tapır (Михеева, 2003, c. 58).

Dilçilikdə zamanla bağlı aparılan araşdırmaların əsas məqsədi zaman anlayışının çoxcəhətliliyini dərk etməkdir. Buna görə də dilin zaman aspekti hərtərəfli və çoxşaxəli yanaşma əsasında öyrənilir. Zaman və onun dil vasitəsilə ifadəsi dilin müxtəlif struktur səviyyələrində özünü göstərir. Leksik səviyyədə bu, leksik-semantik; morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik; sintaktik səviyyədə isə sintaktik-semantik kateqoriyalarda əks olunur. Bu kateqoriyalar zaman semantikasını fərdi şəkildə ifadə etsə də, dil materialında qarşılıqlı əlaqə şəklində və bütövlükdə təzahür edir. Nəticədə, həmin kateqoriyalara aid vasitələr zaman anlayışında funksional-semantik fərqliliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Dil yalnız gerçəkliyi əks etdirməklə kifayətlənmir, həm də danışanın təfəkkür tərzini, mentalitetini və dil mənzərəsini təqdim edir. Zaman kateqoriyaları antropomərkəzli xarakter daşıyır ki, bu da zamanla bağlı münasibətlərin həm dilçilik, həm də mədəniyyətlərarası aspektdə araşdırılmasını zəruri edir. Dil və nitq hadisələrinin məqsəd–vasitə prinsipi əsasında təhlili, eləcə də zamanla bağlı münasibətlərdə idrak mexanizmlərinin üzə çıxarılması vacibdir. Bu cür məsələlər, əsasən, keçmiş, indiki və gələcək zaman formalarının qrammatik təhlili ilə müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında öyrənilir.

Zaman kateqoriyası həm obyektiv formaları, həm də insan şüurunda formalaşmış konseptual modelləri özündə birləşdirir. Dil modeli zamanın dildə necə ifadə olunduğunu nəzərə alır. Obyektiv zaman insan şüurundan asılı olmayaraq mövcuddur, istiqamətlidir, dəyişməz və

sonsuzdur. Qrammatik zaman isə obyektiv zamanın dildə əksidir. Fəlsəfi kateqoriyalar kimi zaman da dil materialında müxtəlif üsullarla ifadə olunur və nəticədə müstəqil kateqoriya kimi formalaşır.

Dünyanın dərk olunması prosesi nəticəsində əldə edilən biliklər, o cümlədən zaman anlayışı ilə bağlı məlumatlar, dildə optimal şəkildə kodlaşdırılır. Bu səbəbdən temporal dil strukturlarının araşdırılması mental modellərin formalaşmasını, nəticə etibarilə isə aləmin insan təfəkkürü və psixikası vasitəsilə mənimsənilməsini mümkün edir.

Zamanın bir istiqamətdə irəliləməsi onun üç əsas formaya – keçmiş, indiki və gələcək zamana bölünməsinə səbəb olur. Bu formalar hadisələrin danışığ anı ilə əlaqəsinə əsasən qiymətləndirilir. Danışığ anından və ya müəyyən bir hesab nöqtəsindən sonra baş verəcək hadisələr gələcək zaman kateqoriyasına aid edilir. Həmçinin, yaxın və ya uzaq gələcəkdə baş verəcək hadisələr də bu kateqoriyaya daxildir. Müxtəlif dillərdə zamanın ifadə üsulları fərqlidir. Məsələn, ingilis dilinin qrammatik zaman sistemi bir çox dillərdən, o cümlədən Azərbaycan dilindən fərqlənir. Azərbaycan dilində gələcək zaman iki yerə bölünür: qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman formaları. İngilis dilində isə gələcək zaman mikrosahəsi “Future Indefinite”, “Future Continuous”, “Future Perfect” və “Future Perfect Continuous” qrammatik zamanlarından ibarətdir. *“İngilis dilində feilin xəbər şəklinin zamanlar sistemi aşağıdakı formalarından təşkil olunmuşdur: 1) Indefinite zaman formaları: Present Indefinite, Past Indefinite, Future Indefinite, Future Indefinite in the Past; 2) Continuous zaman formaları: Present Continuous, Past Continuous, Future Continuous, Future Continuous in the Past; 3) Perfect zaman formaları: Present Perfect, Past Perfect, Future Perfect, Future Perfect in the Past; 4) Perfect Continuous zaman formaları: Present Perfect Continuous, Past Perfect Continuous, Future Perfect Continuous, Future Perfect Continuous in the Past (Taxupov, 2007, c. 71).*

Zamanın deyktik xətti modeli, statik və dinamik modelləri, eləcə də taksis modeli diqqət mərkəzindədir və fellərin gələcək zaman mənasının idrak əsasları ilə müəyyənləşdirilməsinə çalışılır. Bu məsələlərin həlli zamanı obyektiv zaman, perseptual zaman, konseptual zaman, linqvistik zaman, dil zamanı, qrammatik zaman və bədii zaman kimi anlayışlarla bağlı müxtəlif aspektlər nəzərdən keçirilir.

Dil sisteminə qrammatik zaman morfolojiya çərçivəsində araşdırılır və felin qrammatik kateqoriyası daxilində konkretləşdirilir. Hər bir dilin özünəməxsus qrammatik zaman sistemi mövcuddur və bu sistemin elementləri folklor mətnlərində də tətbiq olunur. Lakin müxtəlif zaman formalarının bu tətbiq baxımından verdiyi nəticələr ayrıca araşdırılmalıdır. Konseptual mənzərədə zamanın kateqoriyalaşdırılması formaların gerçəkliyə uyğunluğu ilə reallaşır.

Feilin zaman formalarının temporal mənasına fiziki baxışa görə, nitq anı indiki zamanın təyin olunması, keçmiş və gələcək zamanlarda isə hesablanma nöqtəsi rolunu oynayır. Qrammatik zaman kateqoriyası üzrə fərqləndirilən feil formalarında zaman axınının tərkib hissəsi kimi davam etmə mövcuddur (Лотман, 1972, с. 67).

Zaman dilində əsas anlayışlardan biri olan dilçilik, insanların ünsiyyət qurma tərzindəki əsas elementləri və onların qarşılıqlı əlaqələrini öyrənir. Bu sahə kollektiv bilik və təcrübə nəticəsində formalaşmış nümunələri və dilin strukturunu araşdırır.

Folklor milli mədəniyyətin və şifahi ənənələrin daşıyıcısıdır. O, insanların həyat tərzini, adət-ənənələrini və düşüncə tərzini əks etdirən xalq yaradıcılığıdır və milli mədəniyyətin ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

Mifoloji, dini və ya əbədi zaman kimi müxtəlif zaman modelləri mədəniyyətlərdə, nağıllarda, dastanlarda, balladalarda, məsəllərdə və tapmacalarda öz əksini tapır. Zaman anlayışı çox vaxt folklor nümunələrində dilin, mətnin və narrativin əsasını təşkil edir. Zaman kateqoriyası ümumi semantik-qrammatik kateqoriyadan fərqli olaraq, hadisələrin, hərəkətlərin və proseslərin zamanla münasibətini göstərir. Bu münasibətlərin ifadəsi zamanın müxtəlif formalarında özünü göstərir.

Zaman həmçinin qrammatik kateqoriyadır və müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə ifadə oluna bilər. Məsələn, Baxtin "xronotrop" anlayışını zaman və məkan aid kontekstlərdə istifadə edir; bu, zamanın və məkanın struktur elementləri kimi başa düşülməsinə imkan verir. O yazır: "Nağılda zaman və məkan ümumiləşdirilmişdir, şərtidir, qəhrəmanın hərəkətləri üçün fon rolunu oynayır" (Бахтин, 1975, с. 238).

V. V. Vınogradov qeyd edir ki, "bədi əsərdə zaman təkcə qrammatik kateqoriya kimi deyil, həm də bədii mətnin əsasını təşkil edən vəsaitdir" (Виноградов, 1980, с. 97). O, zaman anlayışının folklor nümunələrində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır və bunun müasir və ənənəvi zaman konsepsiyalarından fərqləndiyini bildirir. Vınogradovun fikrincə, bu fərqlilik xüsusilə folklor mətnlərinin dil və strukturuna öz təsirini göstərir, onların bədii xarakterinə və narativ xüsusiyyətlərinə təsir edir.

Folklor nümunələrində zaman kateqoriyası əsasən iki aspektdə təzahür edir: birincisi, mətn və ya şeirin içindəki vaxtın keçmiş və indiki ilə əlaqəsinin ifadəsi; ikincisi, hadisələrin və ya dastanların müəyyən zaman çərçivəsinə yerləşdirilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, "Biri var idi, biri yox idi" (azərb.) və ya "Once upon a time" (ing.) ifadələri hadisələrin keçmişdə baş verdiyini bildirir və zamanın, həmçinin məkanın köhnəlik və klassikliyini vurğulayır. Bu tip ifadələr, eyni zamanda, hadisələrin və ya dastanların zaman-məkan strukturunu müəyyən edir və onların xarakterini formalaşdırır.

Grammatik baxımdan, folklor mətnlərində əsasən keçmiş zaman formaları istifadə olunur və bu formalar təhkiyənin əsas ifadə vasitəsinə çevrilir. Bununla yanaşı, indiki zaman (xüsusilə dialoqlarda) və perfekt zaman (xüsusilə ingilis folklorunda) formaları da müşahidə olunur. Məsələn, ingilis balladalarında tarixi indiki zaman (historical present) hadisələrin təsir gücünü artırmaq məqsədilə geniş tətbiq olunur: He mounts his steed and rides away...

Leksik-semantik səviyyədə isə zamanın ifadəsi üçün müxtəlif zərflər, sabit ifadələr və təkrarlanan sözlər geniş istifadə olunur. Məsələn, "bir gün", "nə vaxtsa", "o zaman", "çox illər əvvəl" kimi ifadələr nağılın zaman çərçivəsini dəqiqləşdirir və dinləyicinin təsəvvüründə hadisələri qeyri-real, simvolik bir zaman ölçüsünə köçürür.

Şifahi ənənədə zaman çərçivəsi çox vaxt mücərrəd və elastik xarakter daşıyır; xronoloji dəqiqlikdən daha çox simvolik və mənəvi məna ön plana çıxır. Nəticə etibarilə, folklor mətnlərindəki hadisələr müəyyən tarixdən ayrılaraq əbədi və dəyişməz bir zaman-dünya müstəvisinə ötürülür. Bu, hadisələrin universallığını və mədəniyyətlərarası təzahürünü təmin edir.

Folklor nümunələrində zamanın qrammatik, leksik və semantik ifadəsi bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Grammatik səviyyədə keçmiş zaman, təhkiyənin əsas vaxt çərçivəsini müəyyən edir və hadisələrin ardıcılığını təmin edir. İndiki zaman formaları, xüsusilə dialoqlarda, hadisələrin canlılığını

artırmaq və dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədilə istifadə olunur. Perfekt zaman formaları isə hadisələrin nəticəsini vurğulamaq və ya keçmişdə baş vermiş hərəkətlərin indiki ilə əlaqəsini göstərmək üçün tətbiq olunur.

Leksik-semantik səviyyədə zamanın ifadəsi üçün sabit ifadələr, zərflər və təkrarlanan frazeoloji vahidlər mühüm rol oynayır. Məsələn, “bir gün”, “nə vaxtsa”, “o zaman”, “çox illər əvvəl” ifadələri hadisələrin keçmişdə baş verdiyini və ya nağılın simvolik zaman çərçivəsində cərəyan etdiyini göstərir. Bu ifadələr eyni zamanda nağılın epik quruluşuna və hadisələrin təsvirinin ritminə təsir edir.

Folklorun şifahi təbiəti zamanın elastik və mücərrəd təzahürünə imkan verir. Xronoloji dəqiqlik ikinci planda qalır, simvolik və mənəvi məna isə ön plana çıxır. Bu səbəbdən, folklor mətnlərində hadisələr müəyyən tarix və faktlarla məhdudlaşmır; onlar əbədi, dəyişməz və universal bir zaman-dünya müstəvisinə yerləşdirilir. Beləliklə, zaman kateqoriyası folklor mətnlərinin strukturunda həm semantik, həm də narrativ səviyyədə mərkəzi rol oynayır.

İngilis və Azərbaycan folklorunda zaman anlayışının müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki əənədə folklorun ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, etnokulturoloji və dil aspektlərindən fərqlər də mövcuddur. Hər iki əənədə zaman yalnız hadisələrin ardıcılığını əks etdirmir, eyni zamanda dünyagörüşünün və kollektiv yaddaşın ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Hər iki folklor sistemində keçmiş zaman əsas nəql üsulu kimi tətbiq olunur və folklorun "keçmişdə baş verən hadisələrin nəql edilməsi" funksiyasına xidmət göstərir. Məsələn, “Once upon a time” (ing.) və “Biri var idi, biri yox idi” (azərb.) kimi giriş formulaları nağılvari, qeyri-real və əbədilik elementi daşıyan zaman modelini formalaşdırır. Hər iki mədəni əənədə zamanla bağlı geniş istifadə olunan ifadələr mövcuddur: “long ago”, “one day”, “after that” (ing.) və “bir zamanlar”, “biri gün”, “o zaman” (azərb.).

Ballada və dastanlarda hadisələrin təkrar baş verməsi və strukturların dövriliyinə əsaslanan dövrü zaman modeli müşahidə olunur. İngilis folklorunda isə xətti və səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanan zaman ardıcılığı daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Azərbaycan folklorunda isə zamana taleyə əsaslanan, sakral və dövrü xarakter daşıyan yanaşma üstünlük təşkil edir.

İngilis balladalarında indiki zaman formaları geniş tətbiq olunur və bu, nəqlə dinamiklik və canlılıq əlavə edir. Azərbaycan folklorunda isə indiki zaman əsasən atalar sözlərində və dialoqlarda müşahidə olunur, lakin əsas nəqldə bu formaya nadir hallarda rast gəlinir.

İngilis folklorunda hadisələrin başvermə vaxtı daha dəqiq ifadə olunur; məsələn, “the next morning”, “three days later” kimi ifadələr buna nümunədir. Azərbaycan folklorunda isə “bir zamanlar”, “o günlərdə” kimi qeyri-müəyyən və ümumiləşdirilmiş zaman göstəriciləri üstünlük təşkil edir. Bu fərqlilik hər iki folklor əənəsinin zaman anlayışına yanaşmasının mədəni və narrativ xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Azərbaycan folklorunda zaman qismət, tale və ilahi iradə ilə sıx bağlı şəkildə təqdim olunur. İngilis folklorunda isə xristianlıqdan qaynaqlanan səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanan zaman yanaşması ön plana çıxır.

İngilis folklorunda zaman anlayışları müxtəlif xüsusiyyətlər daşıyır və folklor anlayışı iki əsas aspektdə təhlil olunur: 1) mövzu üzrə; 2) struktura uyğun. Hər iki aspektdə folklor mədəni və etnik

kontekstdə özünü ifadə edir. Azərbaycan folklorunda isə dövr anlayışları daha geniş və mürəkkəb formada təzahür edir.

İngilis folklorunda süjet adətən klassik xətti model əsasında qurulur: giriş → inkişaf → kulminasiya → nəticə. Azərbaycan folklorunda isə süjet əsasən dairəvi, təkrarlanan və simvolik dövrlərə əsaslanır. Qəhrəman çox vaxt hekayənin başlanğıc nöqtəsinə geri döner və ya əvvəlcədən müəyyən edilmiş taleyinə çatır.

Hər iki folklor ənənəsində zaman yalnız qrammatik vasitə kimi çıxış etmir; o, eyni zamanda etnokultural məna daşıyıcısıdır. Zamanın qavranması forması və mədəni dünyagörüşü arasında sıx əlaqə mövcuddur. Zamanın qrammatik şəkildə, zərflər, modal quruluşlar və nəqli strategiyalar folklorlarda özünəməxsus dünya modelini formalaşdırır.

Beləliklə, folklor mətnlərində zaman təkcə dil faktoru deyil, həm də kollektiv mədəniyyətin, yaddaşın və düşüncənin kodlaşdırılmış formasıdır. Zaman kateqoriyasının araşdırılması göstərir ki, bu anlayış yalnız qrammatik formalarla məhdudlaşmış; o, eyni zamanda narativ, mədəni və simvolik sistemin ayrılmaz bir hissəsi kimi çıxış edir.

Qeyd olunanlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, zaman folklorun bədii strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır və süjet quruluşuna təsir göstərir. Zamanın ifadəsi xalq danışığında, mədəniyyətində və dünyagörüşündə dərin mənəvi və simvolik qatları əks etdirir.

İngilis və Azərbaycan folklorlarında müəyyən ortaq cəhətlər – keçmiş zamanın üstünlüyü, zamanla bağlı giriş formulaları və hadisələrin təkrarlılığı – ilə yanaşı, milli-mədəni fərqliliklər də müşahidə olunur. Bu fərqliliklərə xətti və dövri süjet modelləri, qrammatik vasitələr və dini-mifoloji təsirlər daxildir. Zamanın dərk olunması kollektiv yaddaşın və milli kimlik hissəsinin ifadəsi kimi çıxış edir.

Elmi ədəbiyyatda bu mövzu ətrafında irəli sürülən fikirlər maraq doğurur. Məsələn, V.V. Vinoqradov qeyd edir ki, bədii mətnlərdə zaman yalnız qrammatik göstərici deyil, həm də süjetin təşkili vasitəsidir. M.M. Baxtin zaman və məkanın vəhdətindən yaranan xronotop anlayışını irəli sürərək nağıl janrında zamanın ümumiləşmiş və şərti xarakter daşdığını vurğulayır. V.Y. Propp funksional model əsasında süjetin zaman ardıcılığını müəyyənləşdirir, lakin zamanı ayrıca kateqoriya kimi fərqləndirmir. Y.N. Karaulov və digər tədqiqatçılar isə zamanı informasiya strukturu və dil dünyagörüşünün bir elementi kimi təhlil edirlər (Карaulов, 1970). Roman Yakobson zamanla deiksis və nitq aktı arasındakı əlaqəni ön plana çəkir. Labov və Valetski (1967) folklor nəqlində zaman ardıcılığını və keçmişə yönəlik etibarlılıq funksiyasını araşdırır. Paul Ricoeur isə zamanın narativ kontekstdə formalaşmasına diqqət yetirir.

Azərbaycanda aparılan tədqiqatlarda da müxtəlif fikirlər və yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Məsələn, Füzuli Qasımzadə Azərbaycan nağıllarında zamanın mifoloji qavranması və giriş formulalarının strukturda oynadığı rolu ön plana çıxarır. Zaman həm xronoloji, həm mifoloji, həm də emosional kateqoriyalar üzrə təhlil olunur və bu növlərin semantik funksiyaları izah edilir. Rəhim Məmmədov (2018) dastanlarda zamanın nəsil dəyişməsi və ritmlə əlaqəsini göstərir, bayatılarda isə zamanın təqdir və qismət anlayışı ilə bağlı olduğunu vurğulayır. Tehranə Xudaverdiyeva (2024) isə zamanın strukturunu, poetik və mədəni funksiyalarını ayrıca təsnif edir və sabit formulların çoxfunksiyalılığını ön plana çıxarır.

Bu məsələlərə münasibət bildirmək və müxtəlif tədqiqat nəticələrini birgə təhlil etmək, həm İngilis, həm də Azərbaycan folklorunda zaman anlayışının funksional, narrativ və mədəni aspektlərini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Zamanın folklorda müxtəlif janrlarda öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan və ingilis folklorunun fərqli janrları əsasında müqayisəli təhlil aparmaq vacibdir, eyni zamanda zamanın semiotik və ritual aspektləri ayrıca araşdırılmalıdır. Folklorda zaman kateqoriyasını bəşəriyyətin kollektiv təcrübəsinin, simvolik düşüncənin və dil vasitəsilə qurulan mədəni yaddaşın mühüm elementi kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Tehranə Xudaverdiyevanın araşdırmaları göstərir ki, folklor mətnlərində zaman müxtəlif kateqoriyalara ayrılır və bu, post-sovet elmi ənənəsində etnokultura yanaşmasını əks etdirir. Müəllif bioqrafik zamanın folklor mətnlərində işlənməsini təhlil edərək yazır: “Nağılda fəaliyyətlərin ardıcılığı eyni zamanda qəhrəmanın həyatının müəyyən dövrünü əks etdirir: onun doğulması, məktəbə getməsi, müəyyən məqsəd dalınca evi tərk etməsi və qarşıya qoyduğu hədəfə çatması. Süjet zamanı həm də qəhrəmanın bioqrafik zamanıdır” (Худавердиева, 2024, с. 148).

Bu təsnifat yalnız qrammatik deyil, həm də mədəni yaddaş, emosional təcrübə və simvolik təfəkkürün daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu yanaşma dünya elmi mühitindəki digər konsepsiyalarla da səsleşir. M. M. Бахтин emosional zaman və məkanı bədii mətnin struktur elementi kimi təsvir edərək zamanı tarixi (real) və nağılvəri (və zamanlı, mifoloji) formalarına ayırır. “Sıxılmış zaman” anlayışı bir ifadədə bütöv bir həyat dövrünü ümumiləşdirə bilən konsepsiya kimi təqdim olunur.

M. Бахтин emosional zaman termini əvəzinə gözləmə, mərasim və təşəbbüs dövrləri kimi psixoloji zaman təəssüratlarını təsvir edir. Mifoloji zaman xronotopla, xronoloji zaman sərgüzəşt xronotopu ilə, emosional zaman isə qəhrəmanın və ya oxucunun emosional təcrübəsi ilə əlaqələndirilir (Бахтин, 1975, с. 186).

V. Y. Propp isə zamanın növlərini ayrıca təsnif etməsə də, süjetin strukturunu və hadisələrin ardıcılığını araşdırır. Onun funksional modeli süjetin xronoloji quruluşunu göstərir, lakin zamanı ayrıca kateqoriya kimi nəzərə almır.

Nəticə. Bədii zaman folklor mətnlərində yalnız qrammatik kateqoriya kimi çıxış etmir, eyni zamanda estetik, kompozisiya və semantik funksiyaları əhatə edir. Azərbaycan və ingilis folklorunda zamanın təzahür formaları fərqli janrlar üzrə xüsusi xüsusiyyətlər qazanır, şifahi ənənə, təkrarlanma və kollektiv müəlliflik bu xüsusiyyətlərin formalaşmasında əsas rol oynayır.

Folklor mətnlərində zamanın funksiyası xronoloji dəqiqliyə deyil, simvolik və emosional mənalara xidmət edir. Təkrarlanan formullar, bioqrafik ardıcılıq, mifoloji və arxetipik motivlər zamanın narrativ və ritual rolunu gücləndirir. Məsələn, “Qırx gün, qırx gecə” və “forty days and forty nights” ifadələri real müddəti deyil, hadisələrin simvolik davametməsini göstərir. Mövsümlər, günün vaxtları və təbii hadisələr isə emosional və sakral kodlar daşıyır.

Folklor süjetlərinin dövrü və qapalı strukturu (yola çıxış → yol → dönüş) zamanın arxetipik və tarixdənəkar təqdimatına imkan yaradır. Böyük zaman dövrləri bir cümlə ilə ifadə oluna, hadisələrin təkrarı, donub qalması və sürətlənməsi vasitəsilə bədii zaman plastiklik qazana bilər. Bu xüsusiyyətlər folklor zamanı anlayışının həm kollektiv şüur, həm də mədəni yaddaşın bir ifadəsi olduğunu göstərir.

Tədqiqatçılar müxtəlif yanaşmalarla zaman kateqoriyasını təhlil edirlər: M.M. Baxtin emosional, mifoloji və tarixi zaman anlayışlarını ayırır, V.V. Vиноградов və R. Yakobson isə bədii zamanın qrammatik və deiksis aspektlərini vurğulayır. Azərbaycan folkloru isə zamanın taleyə bağlı, sakral və dövrü xarakterini qoruyaraq, həm xronoloji, həm də emosional-mifoloji funksiyalarını birləşdirir.

Beləliklə, folklorda bədii zaman həm narrativ və kompozisiya funksiyasını, həm də mədəni və emosional kodları ifadə edir. “Folklor zamanı” müəllif termini kimi şifahi xalq ədəbiyyatında zamanın təbiət hadisələrinin dövrülüyü, mifoloji təfəkkür və tarixdənkənar məntiqə qurulmasına əsaslanan xüsusi təqdimat formasını əhatə edir. Bu yanaşma folklorun strukturunun, süjet quruluşunun və kollektiv şüurun anlaşılmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

Абульханова-Славская, К. А., & Березина, Т. Н. (2001). *Время личности и время жизни*. Алетея.

Бахтин, М. М. (1975). *Вопросы литературы и эстетики*. Художественная литература.

Бондарко, А. В. (1990). Темпоральность. В *Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность* (сс. 5–30). Наука.

Вернадский, В. И. (1988). *Философские мысли натуралиста*. Наука.

Виноградов, В. В. (1980). *О языке художественной прозы*. Наука.

Зборовский, Г. Е. (1974). *Пространство и время как формы социального бытия*. Свердловский юридический институт.

Караулов, Ю. Н. (1970). Языковое время и языковое пространство (о понятии хроноглоссы). *Вестник Московского университета. Серия 9: Филология*, (1), 61–73.

Лотман, Ю. М. (1972). *Анализ поэтического текста*. Просвещение.

Маковский, М. М. (1976). Понятие лингвистического времени. *Иностранные языки в школе*, (6), 3–12.

Михеева, Л. Н. (2003). Языковое время как лингвокультурологическая категория. *Русский язык за рубежом*, (3), 55–60.

Мурьянов, М. Ф. (1978). Время (понятие и слово). *Вопросы языкознания*, (2), 52–66.

Падучева, Е. В. (2004). *Динамические модели в семантике лексики*. Языки славянской культуры.

Потаенко, Н. А. (2007). *Языковая темпоральность: содержательные аспекты*. Пятигорск: ПГЛУ.

Степанов, Ю. С. (1997). Время. В *Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования* (сс. 171–188). Языки русской культуры.

- Тахиров, И. (2007). *Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası*. Nurlan.
- Толстой, Н. И. (1997). Времени магический круг (по представлениям славян). В *Логический анализ языка: Язык и время* (сс. 17–27). Индрик.
- Топоров, В. Н. (1994). Время мифическое. В С. А. Токарев (ред.), *Мифы народов мира: энциклопедия* (Т. 1, сс. 252–253). Российская энциклопедия.
- Уитроу, Дж. (2003). *Естественная философия времени*. Едиториал УРСС.
- Худавердиева, Т. (2024). *Azərbaycan nağullarında zaman və məkan*. Əsəmi NPB.

Received: 01.09.2025

Revised: 03.09.2025

Accepted: 12.09.2025

Published: 16.09.2025

Editorial Team

Editor-in-Chief:

- İlhamə Məmmədova, Head of the Department of English Language and Translation, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University

Deputy Editors-in-Chief:

- Hasan Alisoy, Lecturer and Senior Teacher at Nakhchivan State University
- Leyla Safarova, PhD in Philology, Azerbaijan State Pedagogical University, Foreign Languages Center, Deputy Director

Executive Secretary:

- Gerda Urbaite, EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education

Editorial Board

- Dianala M. Bernard, Doctor of Education - Educational Leadership and Curriculum & Instruction, Faculty at University of the People, Pasadena, United States
- Ulfat Zakir oğlu İbrahim, PhD in Philology, Associate Professor, Head of the Department of Phonetics and Grammar of the French Language at ADU
- Nuray Aliyeva Yedigöz qızı, Head of the Linguistics Department of the Institute of Art, Language, and Literature at the Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences (AMEA), Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
- Maria Anna Formisano, PhD in Language Sciences, Society, Politics, and Education, Professor of Special Education and Pedagogy, University of Salerno, Italy
- Şirməmməd Qulubaylı Qudrat oğlu, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University

- Ceyran Quliyeva Manaf qizi, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Amir Karimi, PhD in History Education, Research Lecturer in History Education with a focus on gamification, VR, AR, and Metaverse in education, Farhangian University, Alborz campus, Iran
- Shirmammad Qulubayli Qudrat oglu, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Elnaz Aliyeva Ali qizi, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Rashad Seyidov, Assistant Professor, Erzurum Atatürk University Faculty of Theology, Arabic Language
- Cavid Babayev Sabir oglu, PhD in Philology, Senior Lecturer, Nakhchivan State University
- Yasin Babazade Israfil oglu, PhD in Philology, Nakhchivan State University
- Leyla Zeynalova Kazim qizi, PhD in Philology, Senior Lecturer, Nakhchivan State University
- Mahsati Asgarova Qasim qizi, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Turkan Ismayilli Mehrac qizi, PhD in Philology, Head of Department, Nakhchivan State University
- Tehrana Khudaverdiyeva, PhD in Philology, Nakhchivan State University
- Aydin Aliyev Arif oghlu, PhD in Pedagogy
- Elchin Mirzayev Elshad oghlu, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Zarifa Sadig, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Kovser Abbasova, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Ilaha Ashrafova, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Alaviyya Nuri, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Daniel Effiong Umoh, Department of Foreign Languages, University of Uyo, Nigeria
- Olatunji Saheed: Federal College of Education (Special), PMB 1089, Oyo, Oyo State, Nigeria.
- Sadikhova Sayyara: Nakhchivan State University, Doctor of Philosophy in Art-Criticism

■ The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH)

ISSN-L: 3007-9136

A Quarterly Peer-Reviewed Open-Access Journal

📍 *Published in Azerbaijan | Accessible Worldwide*

✉ Contact: editor@gsrh.net ☎ +994 51 357 2307

■ About the Journal

The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH) is an international, peer-reviewed, open-access academic journal based in Azerbaijan. GSRH aims to foster interdisciplinary dialogue and disseminate cutting-edge research in the humanities and social sciences. By embracing **Azerbaijani, English, Russian, and Turkish** as languages of publication, the journal ensures inclusive and diverse academic communication.

Vision & Mission

GSRH is dedicated to:

- ◆ Promoting interdisciplinary collaboration in the humanities and social sciences
 - ◆ Encouraging multilingual global academic exchange
 - ◆ Ensuring free and open access to quality research
 - ◆ Upholding rigorous peer-review and editorial integrity
-

Key Information

- **Publication Frequency:** Quarterly (Four issues per year)
 - **Article Languages:** Azerbaijani, English, Russian, Turkish
 - **Format:** A4 (digital and print)
 - **Access:** Free, open-access model
 - **Archiving:** Indexed in **LOCKSS** and **CLOCKSS** for long-term preservation
-

Focus and Scope

GSRH publishes original research and theoretical articles in:

- Literature, Linguistics, Cultural Studies
- Sociology, Psychology, Anthropology
- History, Philosophy, Political Science
- Education, Ethics, Media Studies

Submissions are peer-reviewed through a **double-blind** process to ensure academic excellence, innovation, and relevance.

Author Responsibilities & Copyright

Authors certify that their submissions are original and comply with all copyright laws. By submitting, authors grant GSRH the right to publish and distribute their work under open-access principles.

Editorial Team

Editor-in-Chief

- ◆ *Hasan Alisoy*

Lecturer, Senior Teacher, Nakhchivan State University

Deputy Editors-in-Chief

- ◆ *Ilhama Mammadova*, PhD in Philology, Associate Professor

Head of English Language and Translation, Nakhchivan State University

- ◆ *Leyla Safarova*, PhD in Philology

Deputy Director, Foreign Languages Center, Azerbaijan State Pedagogical University

Executive Secretary

- ◆ *Gerda Urbaite*

EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education

Contact & Address

 Email: editor@gsrh.net

 Phone: +994 51 357 2307

 Address: Alince Mah., Bina 5, Ev 15, Nakhchivan, Azerbaijan